

PULSZKY FERENCZ

ÉLETRAJZA.

ÍRTA

Dr. FERENCZY JÓZSEF.

BUDAPEST-POZSONY.

KIADJA STAMPFEL KÁROLY

cs. és kir. udvari könyvkereskedő.

Carlisle Loring

Stampfel Eder és társa könyvnyomtató intézetéből Pozsonyban.

TARTALOM.

	Lap.
Bevezetés.....	1
I.	
Pulszky születése, gyermekkora, tanulmányai. Első régészeti lelete. Legelső magyar olvasmányai (Kisfaludy Sándor, Bánkbán, Aurora, Vörösmarty); megismerkedik báró Eötvös Józseffel. Olvasmányai a világirodalomból. Első <i>olaszországi útja</i> . Juratus, megyei <i>aljegyző Nyugat-európai utazás</i> . Első irodalmi műve.....	7
II.	
Pulszky Ferencz a magy. tud. Társaság levelező tagjává lesz. Megválasztása országgyűlési követté. Munkatársa az Augsburgi <i>Allgemeine Zeitung</i> -nak. Tagja, a váltó- és büntetőtörvény előkészítő bizottságának. Publicistái működése. Második olaszországi útja. Bécsi társaság. Első házassága Walter Terézszel. Gazdálkozásuk Szécsényben.....	22
III.	
Pulszky Ferencz szerepe a szabadságharc mozgalmaiban. Tagja a közcsend bizottságnak, pénzügyi államtitkár, kormánybiztos, a király személye melletti minisztérium államtitkára lesz. Kiküldetése Angliába. Száműzetése.....	35
IV.	
Pulszky Ferencz mint emigráns, irodalmi munkássága nejjével. Körűtja Kossuth-tal Angliában és Amerikában. Angol hírlapok levelezője. Az emigratio angliai ügyvivője.....	51
V.	
Az európai politika fordulata. Pulszky Ferencz Olaszországban. Diplomatiai működése. Meg hasonlása Kossuth-tal. Nápolyi fogsága. Florenczbe költözik. Tanulmány, társadalmi élet. Visszatérése Magyarországra. Amnestia. Első nejjének halála.....	70
VI.	
Pulszky Ferencz szereplése a kiegyezés utáni politikai' és tudományqs életben. A Képzőművészeti Társaság elnöke, a Nemzeti Múzeum igazgatója, országgyűlési képviselő, a felirati bizottság előadója lesz. Publicistái tevékenység. Keleti utazás. Második házassága. írói jubileuma.....	85
VII.	
Pulszky Ferencz államférfíúi, publicistái, írói és tudományos működésének méltatása.....	101

A képek jegyzéke.

Lap.

Pulszky Ferencz (Koller tanár utódai fényképe után)	Czímkép
Pulszky Ferencz szülőháza	9
Fejérváry Gábor	17
Pulszkyné Walter Teréz	31
A Pulszky-kastély Szécsényben	33
Pulszky és Kossuth Amerikában.....	65
Pulszky Ferencz és második neje (Koller tanár utódai fényképe után).....	95
Pulszky Ferencz autogrammja	97
A Pulszky-érem.....	99

BEVEZETÉS.

érdemekben bővelkedő tudós, kinek életrajzát nyújtjuk e kötetben, testi erejének s bámulatot keltő nagy szellemi tehetségének épségében most tölti be életének nyolczvanadik évét. Élete és munkássága nemcsak hazánk legfontosabb történeti eseményeivel vannak kapcsolatban, hanem világtörténeti fontosságú események emlékei fűződnek nevéhez.

Pulszky Ferencz neve nemcsak Magyarországon a legismertebb nevek egyike, hanem az egész műveit világon a legnépszerűbb nevek közé tartozik, melyet a világ legnagyobb, legműveltebb nemzeteinek tisztelete körmeze. Pulszky Ferencz tudományos hírneve hazánk határain messze túl terjed, mondhatni, nincs műveit nép sem a continensen, sem az oczeánon túl fekvő új világrészben, a hol nevét ne

ismernék, politikai és tudományos szereplését ne emlegetnék, közmondásossá vált nagy emlékező tehetségét, szellemességét ne méltányolnák érdeme szerint.

Kedvezett neki a gondviselés, midőn oly életpályát jelölt ki számára, a melyen kiváló szolgálatokat tehetett hazájának; hírt, nevet, dicsőséget szerezhett magának; népek és nemzetek nagy tömegében rokonszenvet, barátságos érzületet kelthetett nehéz küzdelmekbe sodort hazája iránt. Nincs Kossuthén kívül magyar név, mely ismertebb volna bármely művelt nagy nemzetnél mint Pulszky Ferenczé; nincs senki, a ki nagy tudásának sokoldalúságával, encyclopaedicus ismereteinek könnyed nyilvánulásaiival több elismerésre vagy bámulatra tett volna szert, mint ő.

Nemzeteket kormányozó uralkodók, dicsőséges hadjáratokat intéző hadvezérek, világtörténeti jelentőségű alkotásokkal dicsekvő államférfiak, ünnepektől költők, hírneves tudósok, babért és borostyánt érdemelt művészek sorakoztak tisztelői közé, büszkélkedtek barátságával, hallgatták meg véleményét, kérték ki tanácsát. Nincs ez idő szerint élő magyar, ki a XIX-dik század legkiválóbb szellemeinek, legünnepelebb férfiainak oly nagy számával lett volna személyes összeköttetésben, barátságban, hivatalos érintkezésben mint Pulszky Ferencz. Barátságban, összeköttetésben volt századunk néhány legkiválóbb költőjével: Petőfivel, Victor Hugo-val, Dumas père-rel, Dickens-zel, Trollope-val; ismerte e század legnagyobb régiségtudományi és műtörténeti szakférfiait: Steinbüchel-t, Thiersch-t, Gerhard-ot; a híres képgyűjtőt Boissere-t; az éremvéső Voigt-ot, Böhm-öt; a Niebelungen-festő Schnorr-t; a görög érmek és díszedények hírneves ismerőjét: Millingen-t; a híres régészeket: Loria-t, Owerbeck-t; a francia archeológusokat: gr. Clarac-ot, De Witte-t, Durand-ot, gr. Pourtales-t, gr. Bastard-ot, Duchesne-t; a pompejii festmények szaktudósát: Zahn-t; az etrusc díszedények restaurátorát Depoletti-t; a híres aegyptologot: Birch-et; a gemmák és numismatikai gyűjtemények tudós örét: Poole-t; a szanszkrit tudósokat: Gold-

sticker-t, Müller Miksát; az európai hírnevű színművészeket: Rossi-t, Salvini-t; a »világ hírhedett zenészét«: Liszt Ferenczet. Személyes összeköttetésben volt századunk sok nagynevű szaktudósával és írójával, a többek közt Schelling-gel, a bölcsészszel, a nagy nyelvismeretekkel bővelkedő Mezzofanti-val, a híres kritikussal: Menzel-lel; a nagy jogtudóssal: Mittermayer-rel; az ismert nemzetgazdaságtudóssal: List Fridrikkel; a nagy angol történetírókkal: Macaulay-vel; Goethe életrőjával: Lewes-szel. Ismerte a népszerű publicistát: gr. Zedlitz-et; a kiváló államférfiakat: Jules Janin-t, Cobdent-, Bright-ot, Cavour-t, Farini-t, Mazzini-t. Frapolli-t, Minghetti-t; meghitt barátság kapcsolta az olasz egység megteremtőjéhez: Garibaldi-hoz. S ha e mellett számba vesszük, hogy a most folyó századnak a magyar közélet terén számot tevő minden kiváló egyéniségével részint benső barátságban, részint személyes ismeretségben és összeköttetésben élt, – az irodalmi téren Kisfaludytól-Aranyig, a politika terén gr. Dessewffy Józseftől-Andrássyig; – hogy benső baráti kötelék fűzte őt hazánk e századbeli politikai történetének legnagyobb alakjaihoz: gróf Széchenyi Istvánhoz, Deákhoz, Kossuthhoz – bizonyára Pulszky Ferencz életpályáját a legérdekesebbek közé sorolhatjuk.

De nemcsak érdekesnek nevezhető e nagy történeti események emlékeihez fűződő életpálya, hanem tanulságosnak is, mely a maga nemében szintén ritkaság, mert munkássága felöleli az irodalmi tevékenységnek legheterogénebb irányait. Kiterjed a lyrai dal szerzésétől a legelvontabb szaktudományi értekezésig, addig a körig, a hol ; már nincsenek is olvasók, csak tudósok. És e tevékenység kerete magában foglalja a legtágabb értelemben vett szépirodalmat költői és prózai formájában, felöleli az elbeszélést, a regét, a regényt, a történetírást és segéd-tudo-

mányait: az archeológiát, műtörténetet, epigraphicát, kiterjed az útleírásra, aestheticára, a legváltozatosabb tartalmú irodalmi kritikára, az emlékiratokra és, a mit első helyen kell vala említenem, a publicistikára. Jellemző vonása e publicistái munkásságnak, hogy felöleli több mint egy fél évszázad politikai történetét, tárgyalja Magyarország rendi alkotmányának a haza határain kívül figyelemre is alig méltatott mozzanatait, majd azon időket, a midőn Európa szeme fűgött rajtunk, később az absolutismus korszakának sóhajtozással s néma megadással telt közéletét, míg ismét az újra visszaállított alkotmány idejének, a rohamos fejlődés korszakának napról-napra változó eseményeit. Kezdődik e publicistái működés egy német polémiával az akkor legolvasottabb közép-európai német politikai lapban, s folytatódik később négy-öt nyelven a világ legerjedtebb hírlap sajtójában s terjed napjainkig, a legközelebbi törvényhozási alkotások fejtegetéséig.

Nem érdekesség és tanulság nélkül való az a körülmény, miként kezdődik egy sokoldalú ismeretekkel rendelkező magyar tudósnak fejlődési korszaka. A század első negyedében még alig van olvasni való magyar könyv. A magyar nemes ifjú, kit végzete a magyar történet egyik legnagyobb eseményének szerep vivő férfivá s majdan a magyar tudományosságnak egyik oszlopos képviselőjévé jelöl ki, gyermekkorában alig tud magyarul. Környezetében német és tót beszédet hall, első olvasmányai Schlegel, Kotzebue, Lessing, Schiller, Wieland, ezekhez járulnak később Tasso, Calderon, Walter Scott. Első olvasmányai a magyar irodalomból Kisfaludy Sándor Regéi, Katona Bánkbán-ja, az Aurora kötetei, majd Vörösmarty s itt-ott a múlt századi irodalom egy-egy népszerű terméke: Rontó Pál és Ludas Matyi. A véletlen azonban, vagy talán a veleszületett hajlam kezébe juttatja nagybátyja könyvtárának régiség-

tudományi és művészet-történeti könyveit s a gyermekifjú elmerül Visconti, Winkelmann, Zoega, Agincourt, Cicognára műveibe; majd mint fiatal deák tanulmányi utat tesz a műtörténet hazájába, Olaszországba, – és tudományos életsorsa elhatározásra jut; szakmájává lesz a műtörténet és régészet s nyolczvan éves korában írja fáradhatatlan kitartással nagy régészeti munkáját és beutazza ötödször Olaszországot, melynek múzeumaiban, műgyűjteményeiben kedvteléssel időz, csaknem fiatalos buzgalommal tanulmányoz; szórakoztató olvasmányaiban pedig ismét visszatér a múlt századi »jó öreg« Gvadányihoz.

Műtörténeti ifjúkori tanulmányai s az európai nevezetes muzeumok és műgyűjtemények megtekintése után állandó összeköttetésbe lép Henszlmann Imrével, kivel különben gyermekora óta barátságban él, majd megismerkedik Jankovich Miklóssal, Kubinyi Ferenczczel, kik a magyar nemzeti múzeumnál szereztek érdemeket, utóbb ő maga veszi át a nemzeti múzeum igazgatását s széleskörű ismereteivel, az európai leghíresebb múzeumokkal való összeköttetései által nemzeti múzeumunkat európai színvonalra emeli s oly hírnevessé, tudományos jelentőségű intézetté alkotja, hogy a külföld legnevezetesebb tudósai érdeklődéssel keresik fel és tanulmányozzák gyűjteményeit

Mint politikus korán részt vesz az országgyűlési mozgalmakban; tagja az országgyűlési ifjúságnak az 1832-36-iki országgyűlésen Pozsonyban, lelkes bámulója a kitűnő hazafiságú szónokoknak: Felsőbüki Nagy Pálnak, Kölcsey-nek, Beöthy Ödön-nek, utóbb maga is képviselő, államtitkár lesz az első független magyar kormányban, majd diplomatai szolgálatot teljesít, a forradalom után ráint emigráns Kossuth-tal beutazza Európát, Amerikát, a különböző európai kormányokkal hivatalos érintkezésben ő mint a magyar emigratio diplomatai ügyvivője. Később

amnestiát nyer, belevegyül újra a kiegyezés utáni alkotmányos élet mozgalmába, egy ideig szerepet visz a törvényhozásban, majd mind publicista kíséri figyelemmel a napi politika minden mozzanatát, világos tollal és szellemességének élénk fordulataival bővelkedő vezércikkekben fejtegeti a pénzügyi, közgazdasági, közművelődési, igazságszolgáltatási, belügyi politika fejleményeit. Liberális meggyőződése, szókimondó természete már rég azon »szabad szellemek« sorába helyezte őt, a kik a reactio minden nemének esküdt ellenei és üldözői. Őszinte híve ő, az egykori tevékeny emigráns, Deák Ferencz kiegyezési politikájának s a leg-határozottabban állást foglal a függetlenségi párt küzdelmei ellen, valamint a gróf Apponyi Albert-féle félliberalismus ellen. Senki sincs Magyarországon, a ki meggyőzőbben hirdetné a felvilágosult előrehaladás szükségét, mint ő. A demokratikus fejlődésnek, az egyenlőségnek és szabadságnak bátorszavú harczosa ma is.

Politikai traditiói visszanyúlnak abba az időbe, a midőn nemzetünknel a reform-korszak kezdődött s a magyar nemzet egységének megvalósítása minden korszakon keresztül ideáljai közé tartozott, azért politikai elvbarátai között is kiválóan vonzódott azokhoz, kik ezen ideálokért éltek és munkálkodtak: Deák Ferencz-hez, báró Eötvös József-hez, Trefort-hoz.

Ily életpályát leélni dicsőség, ily életpályát részleteiben áttekinteni, figyelemmel kis érni – azt hiszszük érdekes is, tanulságos is.

I.

Pulszky Ferencz születése, gyermekora, tanulmányai. Első régészeti lelete. Legelső magyar olvasmányai; megismerkedik báró Eötvös Józseffel. Olvasmányai a világ-irodalomból. Első olaszországi útja. Juratus, megyei aljegyző. Nyugat-európai utazás.

Első irodalmi műve.

Pulszky Ferencz született 1814. szeptember 17-én Eperjesen Sáros vármegyében, hol atyja jómódú evangélikus vallású földbirtokos nemes ember volt. Ferencz, atyjának, Pulszky Károlynak második házasságából származott gyermeke volt, kinek mint protestáns fiúnak, az akkori viszonyok szerint kevés kilátása lévén magasabb állami hivatalra juthatni, jövődjé akként volt kijelölve, hogy lesz belőle vidéki nemes földesúr, ki gazdálkodással tölti életét, legfeljebb egyházának vagy vármegyéjének valami tiszteletbeli hivatala jut osztályrészéül. Az apa is hasonlóan élt; gazdálkodott, eljárt egyházának és vármegyéjének üléseire, néha-néha vendégséget adott házánál, a melyre az atyafiakon kívül hivatalosak voltak az evangélikus egyháznak és a vármegyének előkelő tisztviselői. Járattott újságot és figyelemmel kísérte a közállapotok és a világ folyását, egyszóval patriarchális, régi magyar táblabírói háztartást vitt, nem hajszolja a fényűzést, de nem is fukarkodott földi javaival.

A Pulszky család a kuruczvilág idején költözött át Lengyelországból s telepedett meg Magyarországon északon, hol nemzedékeken keresztül gazdálkodással foglalkozott, a Hegyalján kitűnő bortermelést űzött. 1740-ben kapta a család egyik ivadéka Mária Teréziától a nemességet Cselfalva adományozásával, melyhez később Lubócz is hozzá csatoltatott. Így lettek a Pulszkyak cselfalvi- és lubóczyiak. A család egyik tagja Ferdinánd Dániel, Ferencz atyjának testvéröccse, magyar báróságot kapott mint altábornagy s a Mária Terézia rend tulajdonosa.

Midőn Pulszky Károly, Ferencznek atyja, huszonöt évi házasság után özvegygyé lett, másodszer is megházasodott s elvette Fejérváry Appoloniát, a kitől született Pulszky Ferencz. A régészeti s műtörténeti hajlamot Pulszky Ferencz a Fejérváry családtól örökölte, mert anyai nagyatyja, Fejérváry Károly, híres műgyűjtő, nagybátyja pedig, Fejérváry Gábor, anyjának testvérbátyja szenvedélyes régész és tájékozott műkedvelő volt.

Midőn Ferencz császár 1814-ben a szerencsés francia hadjáratból székvárosába, Bécsbe, visszatért, népe nagy lelkesedéssel s ünnepélyességgel fogadta. Az ujjongó, örvendező nép között Pulszky Károly is ott volt nejével, kit magával vitt a bécsi ünnepélyességek megtekintésére. A nagy pompa és örömrivalgás, melylyel a bécsiek a dicsőséges hadjáratból visszatérő fejedelmet fogadták, nagyon meghatotta Pulszkyékát is, különösen a fiatal asszonyt, annyira, hogy a pár hónappal később született fiuk a császár-király tiszteletére Ferencz nevet kapott.

Mint gyermek, Pulszky Ferencz többnyire a szülei háznál tartózkodott, a hol németül beszéltek vele. Magyarul anyai nagyanjánál, az Öreg Fejérváryéknál Komlós Keresztesen kezdett tanulni a dajkától, mert néha-néha oda vitték át a gyermeket nyárra a nagymama szórakoztatására. Itt különben a magyar szó uralkodott, mert az öreg Fejérváryné nem is igen tudott németül, a cselédség azonban a tót nyelvet beszélte. Eperjes egészen német szellemű város volt akkor, „a hol még a magyar úri házaknál is a társalgási nyelv majdnem kizárólag a német volt. Ily körülmények között Pulszky Ferencz első gyermekése idején jobban tudott németül beszélni mint magyarul, csak későbbben erősödött meg a magyarban, midőn nevelőt kapott, a kivel rendesen magyarul tanult. Hét éves korában már megkezdte az iskolázást s tanult kedvvel, szorgalommal, úgy hogy mindig első volt társai között. Már korán felébredt figyelme az iskolai tanulmányokon kívül egyéb tudományok iránt, mert nénjének házi tanítóját, egy kivándorolt német professzort, órákon át elhallgatta, midőn ez a nálánál idősebb nővérének a világtörténelmet s benne különösen a görögök és rómaiak történetét magyarázta, vagy Schiller költeményeit fejtegette. E házi tanító oktatásain kívül nagy hatással voltak a fogékony gyermekre az apai háznál gyakran megfordult vendégek s azok társalgásai, köztök kiválóan gróf Dessewffy József, ki, mint Sáros vármegyei földbirtokos, gyakran ellátogatott hozzájuk. Ilyenkor rendesen közügyekről folyt a szó, politika és közállapotok felől beszélgettek. Országgyűlések akkoriban ritkán voltak, a kaszinói életet akkoriban még nem igen ismerték, a hírlapok is nagyon kezdetlegesek voltak; Kulcsár István Hazai és Külföldi Tudósítások című újsága apró érdektelen hírvonatokból állt, mert a censura szigorúan örködött a hírlapsajtó felett. A külföldi hírlapok csaknem teljesen ki voltak tiltva Magyarországból, a mi politikai élet és eszmecsere volt, az a vármegyei-gyűlések tárgyalásaiban és magán úri házak társalgásaiban nyilvánult csak. így Pulszky Ferencz az apai háznál vett részt először a nyilvános ügyek felől folyt beszélgetésekben, melyeknek ekkor ő még természetesen csak hallgatója lehetett, de figyelmes hallgatója volt.

A komoly társalgások és iskolai tanulmány után azonban víg ugrándozással folyt a játék is a Pulszky ház udvarán a szom-

szédban lakó pajtásokkal. Egy alkalommal labdázás közben, leverték a gyermekek a fal vakolatát s a vakolat alatt a gyermek-Pulszky valami felírást látott a falon, nem volt nyugta, míg létrát nem kerített s le nem vakartatta a falat, hogy a teljes felírást elolvashassa, mely pár sornyi XVII. századbeli felírásból állt, jelezve, kik voltak a ház régi tulajdonosai. Íme a gyermek első régészeti lelete, melyre játék közben bukkant s a melyet egész életén át oly sok lelet, egy egész múzeumi gyűjtemény, követett. Múltak az évek s a gyermek növekedett. Eddigi iskolai tanulmányai, sőt magán olvasmányai is németek voltak, Schillert

Pulszky Ferencz szülőháza Eperjesen.

kedvelte mint lyrai költőt, Kotzebuét mint akkor divatos vigjáték-író. Gondoskodni kellett tehát a gyermek magyaros neveléséről és Miskolcra adták cserébe egy táblabíró magyar úr házához, hogy ott a magyar beszédben, az iskolában pedig a magyar dolgok tanulásában megerősödjék. Tanára látván növendékének magyar irodalmi készületlenségét, Kisfaludy Sándor Regéit adta neki olvasásra, utóbb Katona Bánk-Bán-ja került kezébe, miket mohón és nagy gyönyörrel olvasott. Ezek voltak első magyar olvasmányai, mert korábban, nagyanyja házánál Dugonics Etelká-ját, a Rontó Pál-t inkább csak lapozgatta, mint rendszeres olvasmánynak tekintette.

Iskolázását a szokott jó előmenetellel folytatta Miskolczon, a hol legelőször látott életében magyar színházat is, és az év végéig nagy haladást tett a magyar nyelvben, noha magyar irodalmi tájékozottságuk maguknak a tanárainak is igen hézagos volt.

Midőn az iskolai szünetek idejére haza rándult Eperjesre, ott már egy fiatal új tanár közadakozásból egy kis könyvtárt létesített, melyben meg voltak Berzsenyi munkái, Vörösmarty Zalán Futása, az Aurorá-nak, Kisfaludy Károly folyóiratának, néhány évfolyama, Kisfaludy Sándornak egy pár műve, Kisfaludy Károly vígjátékai. Iparkodott e művekkel az ifjú Pulszky is megismerkedni, hogy lehető teljes tájékozottságot szerezzen magának a magyar irodalomban. Ez időben, 13 éves korában, ismerkedett meg báró Eötvös Józseffel, ki akkoriban főispánná lett atyjával Eperjesen járt. Az ifjak találkoztak egymással, de ekkor még szorosabb barátság nem szövődött köztök, csak később jutottak közelebb egymáshoz, a midőn bensőbb viszony, állandó barátság létesült közöttök. Pulszky némi irigyléssel hallgatta a fiatal báró szép fuvolajátékát, bántotta egy kissé, hogy ő semmi zenei jártassággal nem bírt, noha nevelőjétől lelt volna alkalmat elsajátítani a fuvolajátékot, de nem volt zenei talentuma s így ebben semmire sem vitte. Azonban annál nagyobb kedvvelészel fogott tanulmányaihoz, az olvasgatáshoz. Nagybátyja gondoskodásából hozzájutott a világ-irodalom néhány jeles művéhez: Torquato Tasso Megszabadított Jeruzsálem-éhez, Calderon spanyol színműíró műveihez, Lessing, Kotzebue, Schlegel Ágost a nagyhírű nyelvész műveihez, földrajzi, történelmi munkákhoz, melyeket nagy gonddal olvasgatott. Elmerült Walter Scott regényeibe, melyek akkoriban mindenféle nagy népszerűséggel dicsekedtek, olvasta Wielandot, Klopstockot, Voltaire-t, Rousseau-t, Lafontaine-t és nagy elragadtatással Holbach báró materialistikus művét a *Système de la nature*-t. Barátjával, Henszlmann Imrével a görög nyelv tanulásához fogott és nagy örömet szerzett neki, midőn Homeros Odysseia-ját eredetiben olvashatta. Nagy buzgalommal fogott Bentham tanulmányozásához is, de tanaival nem tudott megbarátkozni.

Legnagyobb elhatározással volt reá nagybátyjának, a világlátott Fejérváry Gábornak, Eperjesre költözése, ki az ő házuknál vett magának lakást s a komolyodni kezdő, a tudományok iránt érdeklődő unokaöccsét, Pulszky Ferenczet, maga mellett szállásolta el és a közügyek iránt érdeklődő szellemét irányozni kezdte. Majd egy kis rövid utazást tettek együtt. Csak Budapestre rándultak le, de ez akkor nagy út volt. Pulszky Ferenczre e rövid utazás nem maradt hatástalanul, mert egynéhány magán műgyűjteményt tekinthetett meg, báró Brüdern régiségeit Gyöngyösön, Jankovich Miklós ékszer- és fegyvergyűjteményét Budapesten. Megtekintette az akkor még nagyon kezdetleges nemzeti múzeumot, de nagy örömmel vizsgálgatta nagybátyjának műbecsű régiségeit, köztök egy szép márvány Venust, mely első antik szobor volt, melylyel megismerkedhetett. Ez utazása alatt találkozott először báró Zedlitz-czel, az ismert publicistával, kivel később nagyérdékű hírlapi polémiát folytatott az Augsburger Allgemeine Zeitung-ban.

Tanulmányait ezután Eperjesen folytatta, hol az akkor nevezetes Greguss Mihály tanárának vezetése mellett tanult philosophiát, történelmet, természettant, geometriát s mivel atyja, mint a protestáns egyháznak egyik oszlopos vezérférfia, követelte, a theologiával is foglalkozott. Nagybátyja azonban inkább szerette, ha a régiségekkel foglalkozik, maga pedig a magánjog megtanulására törekedett főképp, mert juratusnak készült s így a jogi vizsgálatok anyaga foglalta el legnagyobb mértékben. Még nem töltötte be életének 19-ik évét s már letette jogtudományi vizsgálatait, sőt még a vizsgálatok előtt felesküdt juratusnak s megkezdte joggyakornoki működését. Azonban ezek a tanulmányok csak formaiságok voltak, nem életcél. Theologiával csak kényszerből foglalkozott, mivel atyja orthodox protestáns volt, előkelő egyházi hivatalt viselt és azt hitte, fia követni fogja e tiszteletbeli állásban, illő tehát, hogy mint leendő egyházi felügyelő, vagy főgondnok theologiai ismeretekkel is rendelkezék. A jogtudományokat szintén inkább csak szokásból, nobile officium-ként tanulta, mert szégyen lett volna, ha mint nemes ember nem volna jogász is, ha gazdálkodásban fogja is életét leélni. Pedig Pulszky Ferencz szaktudós-nak volt praedestinálva. Archaeologusnak jelölték őt ki ifjúkori kedvencz tanulmányai, erre ösztönözte őt műértő nagybátyjának környezete, sőt veleszületett hajlamai is erre utalták.

Legbiztosabb alapot adott erre első olaszországi útja, melyet 1833-ban nagybátyjával, Fejérváry Gáborral, tett meg. Nagy dolog volt akkoriban a külföldi utazás. A mostani kényelemmel berendezett közlekedési vállalatok korában alig tudjuk elképzelni mennyi bajjal, nehézséggel, fáradalommal járt a félszázaddal ezelőtti időkben ^e ^{gy} nagyobb utazás. Magas állású, jómódú, előkelő koros emberek voltak akkoriban még számosan, a kik három vármegyén túl még soha életökben nem voltak, közönséges emberek életüket ' leélték anélkül, hogy városuk vagy falujuk határát túllépték volna. A külföldön járt emberek meg épen ritkaság számba mentek. Hisz a ki az Alföldről a Felvidékre utazott az előbb végrendeletet csinált, megtett minden intézkedést örökösei irányában, mert hónapok teltettek bele, míg haza kerülhetett s az idő alatt lovai elragadhatták, kocsija feldőlhetett, útonállók megtámadhatták s hasonló száz meg száz életveszély fenyegethette. Külföldre jutni meg egyáltalán nehéz is volt. A bécsi kormány éber figyelemmel kísérte a külföld szabadszelleme mozgalmaival s lehetőleg iparkodott azoktól mindenkit távol tartani. A külföldi könyveket, hírlapokat a legszigorúbban ellenőrizte, elkobozta és csak nagy korlátozással engedte meg behozatalukat az országba. A külföldre utazók részére útlevelet csak sok huza-vona mellett adott, a legtöbbször annyi nehézséget támasztott az útlevél kiadásában, hogy az utazásra készülő belefáradt a várakozásba, megunt a sok zaklatást s inkább elállt utazási szándékától, semhogy további zaklatásoknak

kitegye magát. Ily körülmények között tehát valóban esemény számba ment egy-egy külföldi utazás.

Az év közepén felkészült Pulszky Ferencz s megindult nagybátyjával régi vágyakozásának színhelye, Olaszország felé, melynek műkincseiről oly sokat tanult, olvasott. Útjukat Bécsnek, Münchennek vették, de megállapodtak egy-két napra Pozsonyban, a magyar országgyűlés székhelyén is, hogy betekintsenek az alsó és felső tábla tanácskozó termeibe és színről színre lássák, hallják a Karok és Rendek gyűlésén szónokló Kölcseyt, Baloghot, Felsőbüki Nagy Pált, Beöthy Ödönt, Borsiczkyt, a nemzeti jogok erős szavú védelmezőit. Bécsben szintén megállapodtak. Ez volt az első nagy város, melyet a 19 éves ifjú Pulszky először látott életében. Itt zajos, nyüzsgő utcái életre talált, a város tele érdekes látnivalókkal, monumentális épületekkel, nagyhírű műgyűjteményekkel, tudományos intézetekkel. Míg Fejérváry üzleti dolgai után járt, Pulszky a múzeumokat, képtárakat, régiséggyűjteményeket járta sorra. Megismerkedett a régiségtan igazgatóval a tudós Steinbüchel Antallal, kitől érdekes magyarázatokat hallott, ki – mint maga mondja emlékirataiban – egyike volt azon férfiaknak, kiktől legtöbbet tanult.

Bécsből Münchenbe utaztak. Mennyivel elragadóbbnak tűnt fel a „modern Athen” Bécsnél az ifjú előtt! Nem győzte csodálni a művészeti alkotásnak névleg a könyvekből már ismert műremekeit, sorra járta itt is a képtárakat, a műgyűjteményeket, látott sokat és tanult sokat. Megismerkedett a híres régiségtudóssal Thiersch Friggyessel, kinek társaságában ismét kiváló alkalma nyílt ismereteinek bővítésére. Thiersch társaságában érlelődött meg Pulszky Ferenczben a gondolat, hogy az archaeológiára született. Egy márvány dombormű töredéket vizsgálgattak, melyre Pulszky megjegyzi, hogy ismeri Winkelmann könyvéből, de a tudós szerző nem fejtette meg. Én megfejtettem – felelt Thiersch – fejtse meg ön is és mutassa meg, hogy lesz-e önből archaeologus? – annyit megmondhatok, hogy a gondolat Homerosból való. Pulszky gondolkozva egy kissé a töredék kép tárgya felett, azt válaszolta, hogy nem lehet egyéb, mint az Ilias III. énekének az a jelenete, a midőn Priamos és a város vénei a toronyból nézik a csatát s Helena jó eléjük, kinek láttára azt mondják: ily szép nőért megküzdeni érdemes. Thiersch e feleletre megölelte a fiatal Pulszkyt, rá adta áldását mint archaeologus; – és Pulszky Ferencz régésznek érezte és tartotta magát.

Ugyancsak itt ismerkedett meg a nagytekintélyű érem véső Voigttal, ki utói nem ért technikával készítette a dombormű-véseket, az e téren eddig ismeretlen újítást, valamint Schnorr Gyulával, ki a bajor királyi palota Niebelungen-termét festette s Niebelungen-képeivel nagy hírnevet szerzett magának. Már eddigi tapasztalatai, szerzett ismeretségei és ezek által ismereteinek jelen-

tékeny gyarapodása kedvező eredményüvé tették utazását. Még el sem jutott a művészetek igazi hazájába, már is el volt telve az elért sikerek gyönyörével. Láta a könyvekből s reproductiókból ismert műrecek egy részének eredeti példányait, megismerkedett néhány tudóssal, a kik iránt műveik után már tisztelettel volt eltelve s a kiktől most a közvetlen érintkezés következtében oly sokat tanult.

Útjokat Innsbruckon keresztül folytatták az Alpeseken át Felső-Olaszországba, mely az ifjú utas előtt tündérországnak tűnt fel. De nemcsak Felső-Olaszország természeti szépségei ragadták el a könnyen hevülő ifjút, hanem még inkább azok a műrecek, a melyek Italiát már századok óta a művészetek hazájává tették. Giotto, Donatello, Mino, Verocchio művein kezdte tanulmányozni a szobrászat plasztikáját, a velencei festmények között elragadtatással szemlélte Paolo Veronese és még inkább Tizian műveit. Velenczében ébredt fel fogékonysága a keresztény motívumok iránt a festészetben, különösen Bellini műveinek szemlélése közben. Milanóban még elmosódó hatást tett rá Rafael, de már Bolognában rajongva merült el Rafael Santa Ceciliá-ja szépségeibe. Florenczben már az ott levő Rafael műrecek teljesen meghódították a keresztény művészet fenségének. Már előbb komoly érdeklődéssel tanulmányozta Francesco Francia és Perugino műveit, gyönyörrel szemlélgette e kiváló mesterek képein előmlő komolyságot s azt a sajátyszerű színárnyalatot, melyet eddig még nem tapasztalt sehol másutt. Eddig csak a pogány kor felfogása tetszett neki, most már imponáló hatást tett rá a keresztényies elemnek művészi felfogása és kivitele. Ha már Bellini Madonnái megnyerték tetszését, Rafaeléi a legmagasabb gyönyör érzetét keltették benne. Florenczben már csak Rafaelért, Michel Angeloért lelkesedett, kiket most már maga sem habozott a világ legnagyobb művészei közé sorozni. Napokat töltött a flórenczi képtárakban és meg-megújuló gyönyörrel bámulta a világnak ott összehalmozott legszebb festményeit, melyek műérzékének kifejlődését a legnagyobb mértékben mozgatták elő.

Azonban az archaeológiára készülő ifjú tudós még mindig nem jutott igazi elemébe, csak midőn Rómába, a régiségek birodalmába érkezett. Róma hatvan évvel ezelőtt is ugyan olyan hatást tett az idegenre mint ma. Nem modern intézményeivel vonta magára az idegennek érdeklődését, mint ma sem, hanem régi műemlékeivel, az ó világ építészetének nagyszerű maradványaival, melyeknek mását sehol a világon nem találhatni. A modern Róma fejlődése félben maradt utczáival, a lebontott épületek támaszfalaival, a stíltalan épületek tömegével nem a legkedvezőbb hatást gyakorolja az idegenre. De a classicus emlékek nagy száma, az újkori Róma műveltségének és hatalmának romjai, a pogányvilág és az első kereszténység bámulatot keltő és kegyeletos emlékei

akkor is, most is meghatják, elbájolják az idegent. Akkor sem kerestek, ma sem keres senki Rómában imposans palotákkal szegélyezett körutakat, virágos kertekké varázsolt városi sétányokat, a modern fényűzés eszközeivel díszített palotákat, bizarr szerkezetű kioszkokat, a tétlenség örömeit élvezők számára berendezett fényes kávéházakat, színházakat, lóverseny tereket, az anyagi élvezetek és gondtalan szórakozás mulató tanyáit. Hanem mint akkor búcsújáró helye volt és maradt máig is Róma a komoly tanulmányt kedvelőknek, régiségbúvároknak, tudósoknak, a magasabb szellemi gyönyört élvezőknek, a művészeti érzék fejlesztésére törekvő utasoknak. Igen természetesnek találjuk tehát, ha Pulszky Ferenczre is elbűvölő benyomást tettek a Capitolium, a Colosseum, a Forum Romanum és Traianum, a Vatikán, a Pantheon, Domitian császár palotájának romjai, Septimius Severus diadalíve s az a sok műtörténeti kincs a nyilvános és magángyűjteményekben, mely a világ műveltjeit Rómába vonzza komoly tanulmányra, nemes élvezetekre.

Lelkesedve járta be Pulszky Ferencz is a vatikáni múzeumokat, a Rafael stanzákat, a sixtini kápolnát, a capitoliumi gyűjteményeket, sz. Péter templomát s mind a katolikus templomokat, melyek majdnem mindegyikében valamely remek szobrot, képet, frescot, mozaikot őriznek és mutogatnak. Megismerkedett a Rómában élő külföldi tudósokkal: Bunsennel, a kiváló archaeologussal, Kellermannal, a római feliratok tudós magyarozójával, állandó összejövetelei voltak a művészekkel, köztök a magyar születésű Markóval, kinek Fejérváry volt egyik védnöke. Megnézett minden látnivalót, tanulmányozott minden műbecsű, értékes képzőművészeti alkotást, gyarapította elméleti ismereteit, gyakorolta eszét és ítéletét, szemét és ízlését az emberi elme legszebb, legdicsebb alkotásain. Olvasta a szaktudományi könyveket, meghallgatta a szakértő tudósok magyarozatait, írt, jegyzett, gondolkodott a látottak, hallottak felől, egyszóval a legkomolyabb tanulmányt folytatott. Bejárta Róma környékét, megnézte Tivolit Sybilla templomával, a nagyszerű vízesésekkel, hol Horatius halhatatlan ódáit írta, megnézte Cicero Tusculumát, Livia villáját, a keresztények katakombáit, a római vízvezetéket, Diocletianus thermáit és bevésett emlékezetébe mindent oly mélyen, oly biztosan, hogy hatvan év múlva is, midőn együtt jártam be vele a felsorolt helyeket, noha időközben nem látta is mind újra őket, a legnagyobb bizottsággal tájékozódott mindenütt. Canova és Tizian, Michel Angelo és Rafael, Donatello és Cellini műveit mind a maga helyén kereste, nem tévesztve össze a helyet, a hol látta és a hol lenniök kell, nem felejtve el történetüket, környezetüket, jellemző saját-ságaikat, műtörténeti jelentőségüket, sőt megemlékezvén Európa legtávolibb, legkülönbözőbb gyűjteményeiről, a hol egyik-másik remekműnek másolatát őrzik. Valóban miként Skanderbég kardja-

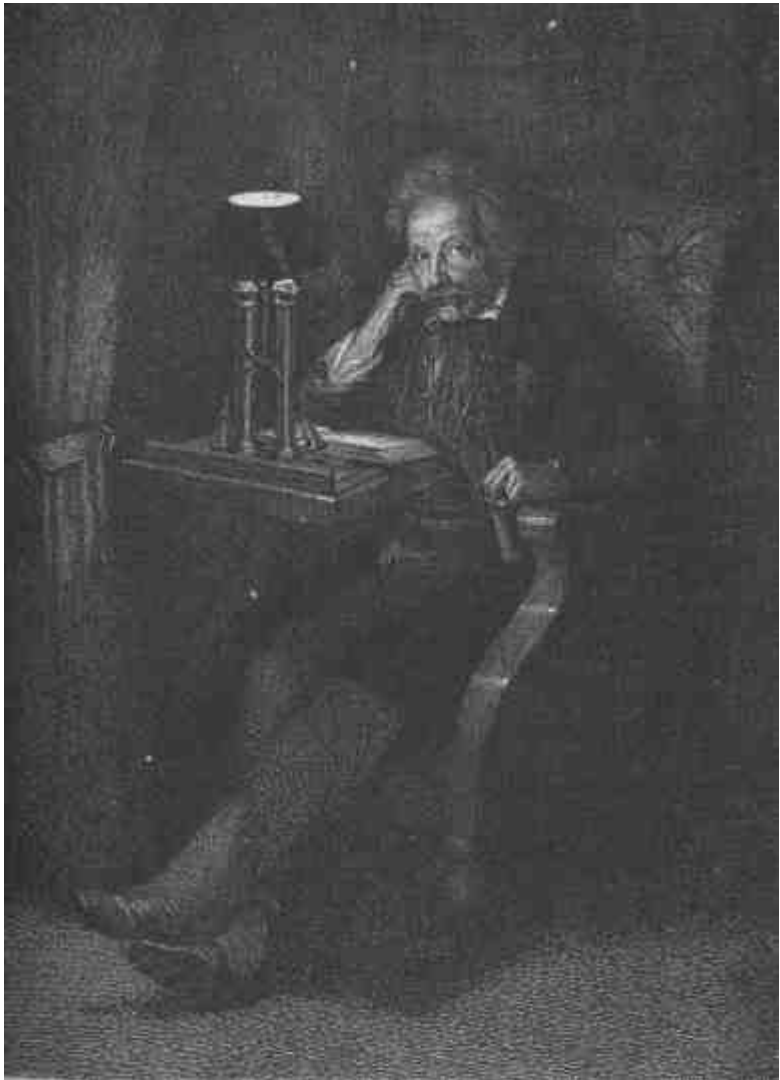
hoz Skanderbég karja volt szükséges, úgy csak Pulszky Ferencz feje tájékozódhatok nemcsak Róma, nemcsak Olaszország, hanem majdnem egész Európa műgyűjteményeiben.

Rómából Nápolyba utaztak, hol ismét gazdag, a világ egyik leggazdagabb múzeuma s benne kitűnő tudósok: mint Millingen, Joria szakszerű és szellemes magyarázatai bő alkalmat nyújtottak a tanulni vágyó ifjú tudós ismeretkörének tágítására. Itt tapasztalta, hogy miként lesznek modern felírásokból antik inscriptiok, s miként egészítenek ki töredék szobrokat össze nem tartozó részekből, melyek néha még a tudósokat is félrevezetik. Majd Pompeji, a Vezúv lávája által előtört s 18 évszázad múlva felásott római város és annak díszítményei, művészeti emlékei, máig épen maradt frescoi kerültek tanulmányozás alá, hol a porosz származású szakértő Zahn szolgált felvilágosító, oktató magyarázatokkal a minden komoly dolog iránt érdeklődő ifjú tudósok. Hetek multak, hónapok teltek el komoly tanulmányban, élvezetes szórakozásban .míg végre néhány becses műrégiséggel s jelentékenyen megsaporodott ismeretekkel gazdagodva visszatértek hazájokba. Az öt hónapi utazás izgalmai testileg beteggé tették a tartós fáradalmakhoz nem szokott fiatal embert, de a világ legszebb műremekeinek szemlélete, a leghíresebb szakferfiak magyarázatai hosszú időkre szolgáló értékes anyagot nyújtottak lelkének, sőt elhatározásra bírták jövő életpályája iránt. Tudósok jelölték . ki oly szakmakör részére, mely a megélhetés feltételeit még ma is alig biztosítaná, Pulszky Ferencz ifjú korában meg épen csak nagyúri passiónak s sok pénzbe kerülő fényűzésnek tekintett. Igazában ő maga sem tekintette az archaeologiai szakképzettséget, általában a tudós készütséget életfentartó eszköznek, mert alig tért vissza az olaszországi utazásból, néhány hét múlva már Pozsonyba sietett az országgyűlésre, hogy megkezdje a juratusságot, a mi nélkül ügyvédi vizsgálatokat nem tehetett volna.

Az országgyűlésen mint gróf Haller távollevő követnek megbízottja báró Vay Miklós táblabíró mellé esküdt fel joggyakornoknak. Az 1832-36-iki országgyűlés igen nevezetes volt, a követek közt sok kiváló hazafi, sok jeles szónok volt együtt, kiket az ifjúság komoly figyelemmel hallgatott meg, az ellenzéki szónokokat lelkesen éljenezte, a kormány javára beszélőket gúnyos lármával boszantotta. Egyébként is mozgalmas életet élt az országgyűlési ifjúság Pozsonyban, lármás gyűléseket tartott, kávéházi dorbézolásokat folytatott s koronként éles kritika tárgyává tette a követek magatartását és beszédeit. Ott volt köztök Kossuth Lajos is, ki írott hírlapjával, az Országgyűlési Tudósítások-kal, nagy tekintélyre tett szert nemcsak Pozsonyban az ifjúság, sőt a követek előtt, hanem az egész országban is. Pulszky Ferencz kissé rosszul érezte magát ebben a társaságban, ő, a ki külföldön nagy utazást tett s összevetette hazánk elmaradott állapotait a külföld előre-

haladottságával, sajnálta a magyar ifjúság komolyságának hiányát, a léha magaviseletet, mely csak akkor szokott valamennyire felhevülni, ha valami országos tüntetés vagy botrány volt készülöben. Pulszky ezért keveset is érintkezett velök, nem mellőzte egészen társaságukat, nélkülük népszerűsége senki nem juthatott, de inkább foglalkozott komoly műtörténeti tanulmányaival, művészeti emlékeivel, főleg pedig a jogi tudományokkal, hogy elkészüljön az ügyvédi vizsgálatra. Általában komoly életet élt, mint ez egy tudós társaság levelező tagjához illett is, mert épen ekkor, 20 éves korában kapta az értesítést, hogy a római régészeti társulat levelező tagjának választotta meg.

Azonban általánosságban nem érezte jól magát, bizonyos egykedvűség vett erőt rajta, mit önmaga így fejez ki akkori naplójában: „Nem tudom megfogni, mi elégíthetné ki vágyaimat, tizenkilenc éves koromban láttam Olaszországot, a legszebbet, a mivel a világ bir, s láttam életunt szemekkel, melyek a Medici Venus első megpillantásánál csak azt vizsgálták, váljon e szobor Praxiteles iskolájához tartozik-e, vagy későbbi időkre. Most kényelmesen tanulmányozom az országgyűlést, mozgok a haza notabilitásai között, s unatkozással fordulok el tőlök; még a nagyravágyásnak sem nyitok kaput, megválasztatáson! a legelső archaeologiai tudományos társaság levelezőjéül húsz éves koromban hidegen hagyott, honnét merítsem hát a melegséget?” Pedig a tettvágy nem hiányzott kebléből, mint az országgyűlési ifjak többé-kevésbé valamennyien, úgy ő is, szerettek volna valamit lendíteni a haza sorsán, javítani a közállapotokon. A külföld szabadelvű mozgalmainak híre eljutott hozzájuk is, terveket szöttek a jövő eseményeinek alakulásai felől ök is, de az idők még nem kedveztek az országokat átalakító mozgalmaknak, a forradalmi szellem szunyadozott még a keblekben, senki az utópiáknak tetsző vágyak erőszakos megoldását nem sürgette, nem kívánta. De egy kis szellemi élénkséget, az országgyűlési események megvitatását az ifjak maguk között mégis szükségesnek tartották, evégett társulatot szerveztek, melynek egyik főmozgatója Pulszky volt. Midőn híre ment az ifjak társulata megalakulásának, nemcsak a követek közül többen megütköztek, hanem Bécsben a kormánynál is meglepetést keltett a mozgalom s elkövettek mindent az ifjúsági társulat feloszlására, ígérettel, rábeszéléssel, sőt fenyegetéssel iparkodtak megszüntetni a társulatot. Pulszky is intést kapott hazulról nagybátyjától, hogy hagyja el a társulatot, mit azonban ő, mint egyik kezdeményező és alapító nem tehetett, hanem iparkodott a társulat alapszabályainak megerősítését kieszközölni, a mi sikerült is neki. így aztán tovább folyhatott a közügyekről szóló társalgás, eszmecsere, vitatkozás, melyben Pulszkynak mindig tevékeny része volt. Egyéb alkalmat is megragadott ő, ha valami tekintetben szellemi haladást várhatott tőle. Elment a követekhez, hogy a személyes

Fejérvári

Fejérvári Gábor.

érintkezés útján akár a közdolgok felfogásában, akár azok taglalásában valami eredetit, önállót tanuljon, hogy eszméket, elméleteket halljon, melyek előtte még ismeretlenek voltak. Felkereste Kölcseyt, ki őt magyar hazafias érzésre buzdította, látogatást tett Deák Ferencznél, más neves ellenzéki képviselőknél, leutazott Budapestre és ott megismerkedett az irodalomnak akkori legtevékenyebb, legérdemesebb munkásaival: Czuczorral, Bajzával, Garayvával, Vörösmartyval, kikkel később állandó irodalmi összeköttetésben élt. Visszatérve Pozsonyba, ott találkozott báró Wesselényi Miklóssal az országos híri, merész szavú, erdélyi főúrral, kit még gfőf Széchenyi István is igen nagyra becsült. Közben pedig készült az ügyvédi vizsgálatra, melyet juratusi idejének leteltével 20 éves korában le is tett és megkapta ügyvédi oklevelét.

Forduló pontjához jutott ezzel életének, mert kezében az oklevéllel kilépett az ifjak közül és el kelle magát határozni vagy arra, hogy haza tér s lesz gazda, táblabíró a vármegyén, vagy pedig hivatalba lép akár a helytartó tanácsnál Budán, akár a cáncellariánál Bécsben. Nem tudván magát elhatározni, Bécsbe ment tanácsot kérni a cancellárhoz, ki azt javasolta neki, lépjen a vármegye szolgálatába, mert e nélkül a politikai pályán szerepvivő nem lehet. Elfogadta a tanácsot s azonnal jelentkezett báró Eötvös Ignácznál, Sárosvármegye főispánjánál, ki mint alcancellár Bécsben lakott, s ez azonnal ki is nevezte vármegyei aljegyzőnek. Tehát mjint kinevezett tisztviselő tért haza Eperjesre. Azonban a nagy városi zajos élethez szokott fiatal ember nehezen tudta magát beleélni a kis város csendes nyugalamába; hivatala nem sok teendővel halmozta el s így az unalom kezdett rajta erőt venni. Unalmának elűzésére történelmi tanulmányokhoz fogott s megírta első nagyobb művét: *Eszmék Magyarország történetének philosophiájához*, melyet néhány év múlva az Athenaeum című folyóirat közölt, 1880-ban pedig a Franklin-Társulat tette álmai olvasó közönségnek hozzáférhetővé az Olcsó Könyvtárban. Később azonban hivatala több elfoglaltságot adott, maga is kereste az alkalmat, hogy a vármegyei közigazgatásba beleélje mjagát, szorgalmasan eljárta a vármegye gyűléseire, megfogalmazta latin és magyar nyelven a felterjesztéseket a helytartó tanácshoz, belement a tisztújító mozgalmakba, a mik rendszerint nagy korteskedéssel jártak, sőt iparkodott kiismerni a követválasztásokat intéző családi fondorlatokat is, mert ilyen patriarchális állapotok uralkodtak akkor Magyarországon, kiváltképen pedig a Felvidéken s főleg Sáros vármegyében, hol ellenzéki mozgalom alig tudott gyökeret verni.

A léha közszellem, mely egész Sárosban uralkodott, hivatalának formaiságai s környezetének korlátoltsága ismét tanulásra ösztönözték. A véletlen Eperjesre hozta Trefort Ágostot joggyakorlatra, kivel megismerkedvén Pulszky, együtt kezdték az

angol nyelvet tanulni, együtt olvasták Moore Tamást, így szövődött közöttök tartós barátság, melyet csak Trefort halála szakított meg.

Fejérváry Gábor 1836. elején azzal az örvendetes hírrel lepte meg unokaöcscsét, hogy egy nagyobb nyugateurópai utazást tervez Német-, Francia-, Angolországba, esetleg Portugalliába, mert eredeti tervét, a keleti utazást Konstantinápolyba, Görögországba, a nagy uti kellemetlenségek miatt elejti. Április végén meg is indultak Bécsbe, s onnan az útlevelek megszerzése után Prágába, majd Drezdába, onnan Berlinbe, hol nagyobb pihenőt tartottak. Mint Olaszországban, úgy Nyugaton is mindenütt a műgyűjtemények meglátogatása és tanulmányozása volt az utazás főczélja és teendője. Nem is hagytak el egy képtárat, múzeumot sem megtekintés nélkül, a hol egy hírneves tudóst ismertek akár személyesen, akár hírből, felkeresték s így Pulszky Ferencznek ismét kiváló alkalmat nyílt szakférfiak ismeretterjesztő magyarázatai alapján tanulmányozni a tárlatok műremekeit és gazdagítani ismereteit. Sokat tanult Gerhardtól, Panofkától a kitűnő régészekről, meglátogatta Schinkelt az eredeti tervekkel feltűnt építész, Raumert a nagyhírű német történészt, a középkor alapos tudósát, Waagent, kit műtörténeti munkái után már rég ismert. Berlinből Hamburgba, a nagy német kikötővárosba mentek, mely Európának egyik legnagyobb kereskedelmi pontja. Innen Londonba a nagy világvárosba, mely úgy népességének nagy tömegével mint gazdag múkincseivel egyaránt meglepi az idegent, még a világlátott utazót is. Míg egyrészt a természeti szépségekben bővelkedő ország kellemesen szórakoztatóvá teszi az utazást Angliában, másrészt bámulatot kelt a fejlett ipari és kereskedelmi élet és kiválóan tanulságossá lehet a gazdag nemcsak nyilvános, hanem magán műgyűjtemények vizsgálata következtében. Így utazóink meg is voltak elégedve utjuk eredményeivel. Bejárták nemcsak Angliát, hanem Skót- és Írhont is. Megnézték a legnagyobb kereskedő és gyárvárosokat: Birmingham-et, Manchester-t, Liverpool-t. Elmentek Glasgow-ba, Dublin-be, Edinburg-ba, a tudományos életnek egyik legnevezetesebb központjába: Oxford-ba, mindenütt vizsgálva, tanulva a mieinktől eltérő állapotokat, nyilvános és magán életet, melyek felől Pulszky Ferencz komoly feljegyzéseket tett, hogy tapasztalatai maradandó és tanulságos emlékek legyenek. Napokat töltöttek a British Múzeum múkincsei között, mely tudvalevőleg a világ egyik leggazdagabb gyűjteménye s egyesíti magában a világtörténet majd minden népére vonatkozó történeti emlékek kisebb-nagyobb számát.

Angliából Hollandiába utaztak, a földművelés, mezőgazdaság és állattenyésztés mintaországába, mely azonban műtörténeti szempontból is igen tanulságos, mert a németalföldi festőiskola mestereinek remekei elég érdekes anyagot szolgáltatnak a tanulni vágyó szakértőknek stúdiumra is, szórakozásra is. Rembrandt hazája nem

az utolsó helyet foglalja el a műtörténetben. De nemcsak a képfírás tekintetében jelentékeny ország Hollandia, hanem a műveltség történetében is emlékezetes helyek Rotterdam, Leyda, Hága, Amsterdam, melyeket a komoly utazó nem hagyhat el közömbösen. Ezután Németország műépítészete került tanulmányozás alá, a kölni dóm és a régi római építészet maradványai, majd Belgium gazdag képtárai, Rubens, Van Dyck, Murillo remekműveivel. Innen Francziországnak vették útjokat, egyenesen Párizsra tartva, hol ismét hosszabb ideig tartózkodtak, részint nagyszámú ismerőseik meglátogatása, részint új ismeretségek szerzése, mindenekfelett pedig a nagyszámú és gazdag gyűjtemények és műemlékek tanulmányozása végett. Párizs szépségével és gazdagságával meglepő hatást tett Pulszkyra, azok után is, a miket már eddig látott életében, sok új ismeretlen dolgot talált, a mik érdeklődését lekötötték, ő, a ki látta már életében Velenczét, Florenczét, Rómát, Nápolyt, Bécsset, Münchent, Drezdát, Londont, Amsterdameket, Brüsselt, Párizsban sok érdekes, előtte eddig ismeretlen újdonságra akadt. Imponált neki nemcsak a díszes sőt fényűző modern világváros köz- és magánépületeivel, színházaival, templomaival, intézeteivel, hanem állandóan lekötötték figyelmét a tanulságos műemlékek, a szép képek, a gazdag múzeumok, az érdekes régiségek, a mik mind becses tanulmányi anyagul szolgáltak neki. Eljárt társaságokba, a hol előkelő ismeretségeket kötött; így a többek közt találkozott Jules Janin-nel, a híres államférfiúval, az idősb Dumas-val, a termékeny regényíróval és szellemes társalgóval. Felkereste a műárúsokat, a régiségkedvelő gyűjtőket, az archaeologusokat, kikkel sokat értekezett, velők eszmecserékbe bocsátkozott, vitatkozott és ezáltal tudását, ismereteit ismét jelentékenyen szaporította.

Elkövetkezett azonban az idő, mely hazatérésre intette utasainkat. Nehezen vált meg Pulszky a neki sok kellemes órát s tanulságos emlékeket nyújtó nagy várostól. Ismeretekkel megrakodva s néhány műkincsel gazdagodva indultak haza felé. Útközben Stuttgartban meglátogatván a híres irodalmi kritikust, Menzelt, Augsburgban pedig az Allgemeine Zeitung szerkesztőségét, hol Kolb helyettes szerkesztővel megegyezett a lapban való közreműködés iránt. Budapesten pedig Heckenasttal az angolországi útirajzok kiadása iránt. Az útirajzok el is készültek s 1837-ben megjelentek névtelenül német nyelven, mely mű Pulszky Ferencnek első önálló munkája volt, melyet a következő évben követtek a nyugateurópai utazásról írt czikkek a báró Eötvös József által szerkesztett Arvízkönyvben.

A fiatal tudós első irodalmi műveivel figyelmet keltett maga iránt hazájában is, a külföldön is. Az angolországi utazásról írt könyvét nagy dicsérettel fogadta a német kritika. Menzel kritikái közlönye sok elismeréssel emlékezett meg a könyvről, melyben egy tehetséges fiatal író élesszemű vizsgálódásait látta, tele figyel-

met érdemlő reflexiókkal s szellemes megjegyzésekkel. A könyv sokáig közkeletnek örvendett s másfél évtized múlva is alkalmas vezetőnek ismerték el az Angliát meglátogatni akaró utazók számára. A magyar úti rajzok pedig szintén egy világlátott utazó élményeinek szellemes leírásait adták, oly országokban szerzett tapasztalatokról szóltak, a hol magyar utazó az ideig még kevés fordult meg. Éles vonásokkal vannak bennök kifejezve a mieinktől eltérő közsokások és állapotok s így a dolgozat tárgyánál fogva is érdekes volt, egyike, az Árvízkönyvben megjelent Karthausi mellett a legolvasottabb közleményeknek.

Pulszky Ferencz a magy. tud. Társaság levelező tagjává lesz. Megválasztása országgyűlési követté. Munkatársa az Augsburger Allgemeine Zeitung-nak. Tagja a váltó- és büntetőtörvény előkészítő bizottságának. Publicistái működése. Második olaszországi útja. Bécsi társaság. Első házassága Walter Terézzel. Gazdálkozásuk Szécsényben

Még sajtó alatt volt említett munkái közül az Árvízkönyv számára írt dolgozat, de azért már irodalmi kitüntetésben részesült. A magy. tud. Akadémia – akkor még magyar tudós Társaság – megválasztotta levelező tagjává, valószínűleg inkább az irodalmi munkásságra való ösztönzés céljából, mint szerzett irodalmi érdemeiért. Miként egykor Kazinczy, a hol csak egy kezdetleges irodalmi dolgozatokkal foglalkozó írórt talált, sietett őt jó tanácsaival, barátságával, leveleivel elhalmozni, hogy megnyerje irodalmunk munkásának, akként az első évtizedet élő Akadémia is, a hol egy irodalmi talentumot sejtett, sietett azt a jövő reményében tagjai közé sorolni, az irodalom munkásának lekötni. Így tett Pulszky Ferenczczel is. Előlegezte neki a bizalmat, és ő e bizalomnak megfelelt, egyik legmunkásabb tagja lett az Akadémiának, rendes, igazgató, tiszteleti tagjává lett, évtizedeken át osztályelnök volt, ma is elnöke a történettudományi osztálynak. Érezte ő maga is megválasztásakor, hogy a kitüntetésre még nem szolgált rá, de már akkor föltette magában, hogy a hozzá kötött várakozásoknak meg fog felelni, fokozott buzgalommal folytatta tehát főleg történeti és régészeti tanulmányait, noha egyidőre le kellett mondania a rendszeres és állandó irodalmi munkásságról, mert a körülmények a közpálya más terére, a politikai szereplésre szólították, és e téren csakhamar jelentőséges munkakörbe jutott.

Beveződvén az 1832-36-iki országgyűlés, a bécsi kormány a szabadelvű mozgalmakkal erősen ellentétbe helyezkedett. Üldözésbe vette a szabad szó és a szabadelvű sajtó híveit, pereket kezdett a szabadelvű szónokok ellen, izgatást és forradalmi csel-szövényeket sejtített a politikai férfiak gyülekezeteiben és eszmecseréiben, azért börtönbe hurczoltatta az országgyűlési ifjak egy részét, köztük Kossuthot is, hűtlenségi perbe fogta báró Wesselényi Miklóst, de utóbb maga is megsokalván a rémuralom szigorúságát,

kezdt némi alább hagyni a zaklatásokkal és tüdőzéssel. Pulszky ekkor, Eperjesen tartózkodván, irodalmi tanulmányokba merült, Henszlmann Imrével régészeti és műtörténeti tanulmányokat folytatott, majd egy egész kis írói kört alkottak az Eperjesen tartózkodó ifjak. Ott voltak báró Eötvös József, Sárosy Gyula, Vachott Sándor, Vahot Imre, Kerényi, Székács, kik később mind a magyar irodalomnak ismert nevű munkásai lettek.

1839-ben megkezdődtek országgyűlési a követválasztási mozgalmak. Sárosvármegyében is némi izgalommal jártak a választások, de valami erős küzdelem, messzeterjedő korteskedés nem szokott előfordulni. Sárosvármegye aulikus és kormánypárti volt, ott a főispán intézkedései szerint rendesen simán ment a választás. De mozgalmassá lett most, midőn Fejérváry Gábor unokaöccsét, Pulszkyt léptette fel követjelöltül. Első követnek a kormány gróf Dessewffy Aurélt, a tehetséges conservatív politikust, jelölte ki, második követül Piller Lászlót jelölték, de a választók egy része Pulszky nevét hangoztatta. Megkezdődvén a szavazás a Pulszky-párt titkon elhatározta, hogy Dessewffy ellen Pillerre szavaz első követül, mit meg is cselekedett a jelöltnek minden tiltakozása ellenére is. Így Dessewffy kisebbségben maradt. Szótöbbséggel első követül Piller László választott meg, második követnek pedig egyhangúlag Pulszky Ferencz. Nagy volt a kormánypártiak meglepetése és boszankodása, mert Sárosvármegye hagyományos kormánypárti választásai most az egyszer csorbát szenvedtek. Protestáns vallású, ellenzéki politikus került fel az országgyűlésre Pulszky Ferenczben, a mi még nem esett meg Sárosban.

Az új követ csupa ismerős alakokat talált Pozsonyban követ-társaiban. Mint néhány évvel előbb az országgyűlési ifjak közt szereplő élénk szellemű, mozgékony fiatal ember már akkor összeköttetésben állt a követekkel, főleg az ellenzék kiválóbb férfijaival, így ő maga sem ismeretlenül került a követek sorába, kik között sokan megjelentek most is az előbbi országgyűlés tagjai közül. Ott találta Deák Ferenczet, kinek ő is, mint valamennyi követ-társa, elismerte szellemi fensőségét. Ott volt a nagyhírű Felsőbüki Nagy Pál; a tüzes szavú szónok, Klauzál Gábor; az eszes Bezerédy István; a polemikus Beöthy Ödön, Somssich Miklós, Pázmándy Dénes, Palóczy László, Szentkirályi Mór, Wenkheim Béla és mások, egész sora a kiváló szónokoknak, a lelkes hazafiaknak, ifjaknak és öregeknek, kik mind nemes hévvel, hazafias lelkesedéssel igyekeztek a közállapotok javítására.

Az 1839-40-iki országgyűlés is, hasonlóan a korabeliekhez, a sérelmek tárgyalásaival kezdte tanácskozásait. A városi követeknek nem volt szavazatuk az országgyűlésen, ennek orvoslását sürgették. Pulszky is részt vett a vitában s bár ellenzéki s haladó-párti volt, nem pártolta a városi követek sérelmének orvoslását, mert a városok túlnyomóan német nyelvűek levén, veszélyeztetve

látta követeik szavazatjoga által a magyarságot, hasonlóképen nem kelhetett védelmére a szólásszabadság megsértése miatt hangoztatott tiltakozásoknak, mivel a sérelmi politika támogatása követi utasításaiba ütközött. Így legelső magatartásával nem gyarapította népszerűségét, noha követi szereplésével nagyra volt, mit fokozott még az is, hogy nagybátyja és sógora testvérnéjével együtt Pozsonyba mentek látni és hallani az országgyűlés tanácskozásait s rokonuk ottani szereplését. Egy időre családi gyász kedvetlenítette el ekkor Pulszkyt, mert testvérnéje, Radvánszkyné pozsonyi tartózkodása alatt meghalt. A szomorú eset igen meghatotta, mert gyöngéd szeretettel viseltetett nénje iránt, igen jó testvéri egyetértésben éltek mint gyermekek, s mindig benső ragaszkodással voltak egymás iránt. Fájdalma enyhültével ismét belemélyedt az országgyűlési vitákba, mely nemcsak az alsó házban volt kiválóan érdekes, de általános figyelmet keltett ország-szerte a felső házi ellenzék szervezkedése is, melynek élén gróf Batthyány Lajos, a későbbi miniszterelnök állt.

Ekkor indult meg az Athenaeum-ban, a kor legjobb tudományos folyóiratában cikksorozata az Eszmék Magyarország története philosophiájához, mely nevét egyszerre ismertté tette az egész országban, de igazi népszerűséget az Augsburger Allgemeine Zeitung-ban közölt Ungarische Verhältnisse című német cikkei szereztek neki még pedig nemcsak Magyarországon, a hol e lap igen el volt terjedve, hanem főleg Bécsben és Németországban, hol mindenütt feltűnést keltettek. Ez időben ugyanis báró Zedlitz, az ismert német publicista, Pia Desideria für Ungarn címen erős támadásokat intézett Magyarország ellen. Ferde világitásba helyezve adta elő a magyarországi közállapotokat és megrovásban részesítette a magyar országgyűlés ellenzékének munkásságát és törekvéseit. Pulszky cikkei hatásosan ellensúlyozták az elsorolt vádakot s kezdtek a czáfolat nyomán a magyarországi állapotok felől a bécsi kormány közegei is máskép gondolkodni. Pulszky pedig a magyar és német nyelven egyaránt hatásos publicistái működésével kezdett népszerűségre és tekintélyre szert tenni, mely az országgyűlési ellenzék táborában igazán akkor erősödött meg, midőn az újonczjutalék emelése ellen szavazott mint utolsó és szavazatával az ellenzék szavazati számarányát juttatta többségre.

Hogy a sérelmi politika az egész országgyűlést meddővé ne tegye, Deák Ferencz indítványára hozzá fogtak a váltó- és csőd-törvény előmunkálatainak kidolgozásához. A bizottságnak Pulszky lett jegyzője s így tiszténél fogva is állandó látogatója, ki Deákkal együtt legnagyobb részt vett a bizottság munkálataiban. Azonban a komoly munka mellett nem került a szórakoztató társaságokat sem s a téli estéket szívesen eltöltötte a nyilvános vagy magán táncmulatságokban, hol gyakran elvegyült a tánczolóok közé is,

kik között nem egyszer megjelent maga István főherceg is. Majd Bécsbe rándult fel, hol látogatást tett Kolowrat miniszternél és Metternich hercegnél, kikkel politikai eszmecserét folytatott Magyarország viszonyairól, az országgyűlés munkálatairól. Mint ismertnevű publicistát s a tekintélyesebb követek egyikét, a kire még jelentősebb közpálya várakozott, szívesen meghallgatták, noha a találkozásnak semmi kitűzött fontosabb célja nem volt a pusztá megismerkedésen kívül. Ekközben irodalmi munkálkodást is teljesített, röpiratot irt a Duna szabályozásáról és egy gondosabb publicistái cikket Szalaynak Themis című folyóiratába A pénzről.

1840. közepe felé az országgyűlés bezárattott. A letárgyalt törvények szentesítették s a törvényhozók szétesozoltak. Pulszky is hazament Eperjesre, de Budapesten közölte irodalmi barátjaival, hogy nemsokára huzamosabb időt fog körükben tölteni, mert a büntető törvénykönyv-javaslat szerkesztésére kiküldött bizottságba tagul ő is megválasztatott. Hozzá is fogott a szükséges tanulmányokhoz nemsokára és tüzetes stúdiummá tette Feuerbach, Mittermayer, Livingstone műveit, sőt elhatározta, hogy kimegy Heidelbergába Mittermayerrel személyesen megismerkedni. Bécsben Pazziazi műfordító, ki a magyar szépirodalmi termékek javát németre fordította, csatlakozott hozzá s együtt indultak meg külföldi utjokra, mindenekelőtt Münchennek tartva, hol együtt nézték meg a múzeumokat, képtárakat, látogatásokat tettek a tudósoknál Thierschnél, Schellingnél, List Frigyesnél, az Augsburgi Allgemeine Zeitung szerkesztőségében, hol Pulszky Ferencz ekkor már ismert munkatárs volt.

Megérkezve Heidelbergbe Mittermayer is szíves fogadtatásban részesítette Pulszkyt, és nagy érdeklődéssel tudakozódott a büntető törvénykönyv szerkesztésére kiküldött bizottság tagjai felől, általában Magyarország politikai viszonyairól, mely a nagy jogtudós előtt még meglehetősen ismeretlen volt, mert a hírlapsajtó akkoriban még nagyon korlátolt körülmények között volt. Készséggel ígérte meg, hogy elmondja véleményét a magyar büntető törvénykönyvi bizottság munkálatairól, ha vele fordításban közölni fogják, mit viszont Pulszky ígért meg neki.

Az év vége felé már meg is kezdte működését a bizottság Budapesten, hova Pulszky már korábban megérkezett, mert az akadémiai nagy gyűlésen székfoglaló értekezését olvasta fel az ó-kori műemlékek befolyásáról művészetünkre. Ez volt Magyarországon az első nyilvános felolvasás a műtörténet köréből. Ez időben értesítést vett hazulról nagybátyjától, hogy atyja 85 éves korában végelgyengülésben meghalt. Mélyen megszorította a családi gyász, különösen azt fájalta, hogy nem siethet a haldoklónak ágyához, de az idő enyhületet hozott bánatos lelkének s a munka és elfoglaltság lassan-lassan feledtetek vesztességét. Novemberben kezdetüket vették a bizottsági tárgyalások, melyekben

Pulszkynak ismét jelentékeny szerepe jutott, Deákkal, Klauzállal, Bezerédjvel és Eötvössel képezték az első albizottságot, melynek feladatává tűzetett a bűnök és büntetések megvitatása és megállapítása, míg a többi rész két más albizottságra bízott. Pulszky mint az első albizottság jegyzője fogalmazta a közös megállapodásokat, miket rendszerint Deák formulázott, azután lefordította németre, elküldte Mittermayernek, kinek észrevételeit a következő üléseken előterjesztette, melyekről ismét beható eszmecserek folytak. Ekként haladt a tanácskozás mintegy másfél évig, míg elkészült a nagy munka, mely mai büntető codexünknek is alapját képezi. Emlékét e bizottsági tárgyalásoknak Feszty Árpád szép frescoja őrzi, melylyel a budapesti lipótvárosi törvényszék tanácstermét díszítette.

A tárgyalások idején többször eljárt a budapesti társas-körökbe is, majd politikai, majd irodalmi barátjaival volt együtt s élénk discussiókat folytattak az akadémiáról, színházról, a politikáról a folyton fejlődő magyar nyelvről és a még mindig lassan magyarosodó társadalomról. Éles bírálat tárgyává tették a nyelvújító írók nyelvhasználatát, a forgalomba hozott új szókat, a napi sajtó egyre erősödő izgatásait s a hasábjaikon megjelenő kemény polémiákat, melyek napról napra élénkké, mozgalmassá tették a fővárosi életet.

Közben elkövetkezett az új országgyűlés ideje is. Megindult országszerte a választási küzdelem és korteskedés, mely a nem adózás jelszava alatt nagy túlzásokra ragadta az ország választóközönségét. A kormány részéről is, az ellenzék részéről is nagy előkészületekkel mentek bele a választási harcokba. A kormány minden rendelkezésre álló eszközzel iparkodott magának a többséget az alsóházban is biztosítani s még Deák Ferencz ellen is jelöltet állított. Deák győzött ugyan, de mert hallotta, hogy győzelme szintén csak erőszak alkalmazása és vesztegetések mellett volt keresztülvihető, nem fogadta el a követséget, hanem otthon maradt kehidai birtokán. Pulszky Ferencz szintén nem lett tagja az országgyűlésnek. Sáros vármegye visszatért hagyományos kormánypárti hűségéhez és az ellenzéki volt követ helyett, más, kormánypárti jelöltet állított fel. Pulszky tehát csak látogatóba ment fel Pozsonyba, hogy még egyszer találkozzék volt követétsaival és megismerje az új követeket, kik között néhány később fényes szereplésű fiatal tehetség jelent meg: mint Ghyczy Kálmán, Lónyay Menyhárt és mások. Egy kisebb társaság, fájlatva Deák otthonmaradását, azt határozta, hogy meglátogatják zalai magányában. A kirándulókhoz Pulszky Ferencz is hozzácsatlakozott, ki akkor már bizalmas benső barátságban volt Deákkal.

Az év nagyobb részét különben irodalmi munkássággal töltötte Pulszky. Német és magyar cikkeket írt politikai közgazdasági társadalmi és tudományos tartalommal régi lapjába az augs-

burgi német újságba és Kossuth Pesti Hírlapjába, mely a magyar politikai időszaki sajtóban új korszakot alapított. Kossuth mint hírlapíró, publicista, szerkesztő máig utol nem ért magaslatra emelkedett a journalistikában, lapja, a Pesti Hírlap, felülmúlt minden előbbi újságot, igen természetes tehát, hogy mind a lap, mind a benne közreműködő írók nagy olvasottságnak örvendhettek. A Kossuth által feltalált vezére cikk a legkedvesebb, a legérdekfeszítőbb olvasmánya volt a közönségnek, melyet országszerzte mindenütt nagy figyelemmel olvastak. Pulszky is ez időben vezércikkeket írt a Hírlapba, főleg a napi politika körébe eső tárgyakról: a czéhrendszerről, a szabad iparról, a centralisatiofelől, a védvámról stb. A német lapban pedig regéket közölt a magyar népeletből, népmondákat, meséket, melyek tanúságot tettek a külföld előtt a magyar népeletnek gazdag költőiségéről. Emellett folytatta műtörténet! tanulmányait is, nevezetesen Fejérváry műgyűjteményének ismertetéséhez fogott, megkezdte a német nyelvű munkálatot, de csak két fejezetet írt meg, a többi elmaradt.

Mint publicista ez időben még keveset írt. Nem volt állandó munkása a napi sajtónak, de a mit írt, az változatos tartalmú, szellemes fordulatokban bővelkedő, könnyű mégis tanulságos olvasmány volt. Magyarosság tekintetében ugyan találhatott volna a gondos stalista javítani, simítani valót rajtok, de ez nem is csoda, hisz Pulszkynál nagyobb stilsták akkori munkáiban is voltak idegenszerűségek, mik nála annál enyhébb megítélés alá kerülhettek, mert hisz ő csaknem annyit, sőt többet írt ez időben németül mint magyarul, s irodalmi nyelvünk is akkor jutott a rohamos fejlődés korszakába, a mikor még nagyon sok fogalomra nem volt találó, alkalmas jó szavunk és kifejezésünk.

1845-ben Fejérváry Gábor ismét Olaszországba készült, magával vivén unokaöcscsét is, ki csaknem jobban örült mostani mint első olasz utjának, mert kísérőjük ezúttal a bécsi pénzverő akadémia igazgatója Böhm Dániel volt, a kiváló szakférfiú, kitől Pulszky tanulságos magyarázatokra számított, főleg a hamisítványok felismerésére vonatkozólag. Amennyire szakkönyvekből tájékozódást szerezhetni, azt megszerezte Pulszky a legjobb kézi könyvekből, de az ily tanulmánynál sokkal többet ér a szakértői magyarázat az illető példányok közvetlen szemlélete alapján. Az eleven szó mélyebben vésődik a hallgató emlékezetébe, mint az elmosódó olvasmány s Böhm Dániel szava, szakszerű fejtegetései nagy mértékben előmozdították Pulszky műismerő szakképzettségét; A velencei gyűjtemények rézmetszetei és vésett kövei bő anyagot nyújtottak tudós vizsgálódásaiknak s kiváló alkalmat a hamisítványok felismerésére szolgáló tanulmánynak. Nincs nehezebb feladata a műtörténetnek mint a másolatnak megkülönböztetése az eredetitől, a hamisítványnak felismerése és szabatos megállapítása. Bizonyára kényes dolog az, ha a műismerő elvét a hamisítványt és

eredetinek tartja, de kisebb hiba ez, mintha nem ismeri fel az eredetit és ezt hamisítványnak mondja. Pedig gyakorlott szemű, igazi szakképzettséggel rendelkező szakértőkön is megtörtént a tévedés, nemcsak műpártolókon és műkedvelőkön. Igen természetes tehát, hogy e téren csak a leggondosabb tanulmány, a legfigyelmesebb észlelés és a legkörültekintőbb összehasonlító tudás tarthat csak igényt megbízható szakszerűsége, mely téren nagyon könnyen feltűnik a szakképzettség és diletantizmus közötti különbség. Mily közel áll egy carneol vagy amethyst véset utánzata az eredetihez, azt a laikus szem is könnyen felismerheti, de az eredetinek megkülönböztetése az utánzattól szakszerű gyakorlottságot {eltételez, melyhez alapos tanulmány és ítélőképesség szükséges.

Rómában az etrusc díszedényeket s azok restaurálását tanulmányozták, Nápolyban a broncehamisítások módját és a mesterséges patina alkalmazását, majd Böhm a képek tüzetes vizsgálatára terelte a figyelmet s főleg annak megértetésére törekedett, miként kell minden képen a kor szellemét felismerni, melyen megvan mindig a művész egyénisége talentumának erejével és fogyatkozásával, valamint kora felfogásának, világnézetének jellemző saját-ságaival. A korszellem kinyomata kölcsönöz vallásosság idejében az akkor létesült műnek ájtatos hangulatot, a naturalizmus idején a természetnek reális hűségét. Innen a rokonság Masaccio, és Fra Angelico, Rafael és Michel Angelo, Veronese és Tizian, Dürer és Rembrandt között. Ez adja meg a különbséget a protestantizmus idejébeli műnek és a jesuitizmus korához tartozó alkotásnak. Az idők és korok átalakítják az embert, a változó világnézetek különbségeket szülnek a műalkotásokban.

Senki meggyőzőbben és több szakavatottsággal nem fejtegethette volna Pulszkynek az olasz műkincseket mint Böhm Dániel, senkitől nem tanulhatott volna többet, mint Böhm-től, ezért örült annyira az együttutazásnak.

Visszatérve Olaszországból nem tudta magát beletalálni az eperjesi kis városias viszonyokba. Az ottani társaságok kevés mulattatást nyújthattak neki, szorosabb összeköttetést senkivel sem tartott fenn, ha néha-néha megfordult is egyik-másik nemes családnál, ez pusztán udvariasságból történt, ismételt látogatásokra kevés hajlandóságot érzett magában. Pedig 30-ik életévében volt már s így házasságra, családalapításra is kellett már gondolnia. Azzal tisztában volt, hogy Sárosban reá semmiféle neki megfelelő életpálya nem vár. Tudományos készültsége, eddigi politikai és irodalmi szereplései magasabb életcélt jelöltek ki számára, mint a mit szülőmegyéjében elérhetett. Megfelelő házasságra sem számíthatott Sárosban, elhatározta tehát, hogy a telet Bécsben tölti, részint azért, hogy a politikai élet központjában legyen, a hol Magyarország sorsa felől is intézkednek, részint pedig, hogy a bécsi társaságokban keressen szórakozást.

Barátjához, Németh Lajoshoz szállt, ki mint udvari ágens Bécsnek mindennemű egyéneivel, társaságaival összekötöttesben állt. Eljárt az előkelő politikai egyének, a gazdag bankárok, magaskormányhivatalnokok estélyeire s ismeretségei voltak minden körben. Barátja révén jutott el Walter bankár estélyére, hol igerr előkelő társaság szokott együtt lenni, különösen a zenei estélyeken, a mikor a nagy műveltségű házi kisasszony, Walter Teréz, virtuos játékával gyönyörködtette hallgatóit. Más tekintetben is érdekes tagja volt a társaságnak a szellemes s tán kissé szeszélyes házi-kisasszony, mert nem régiben a nagy sorsjátékon százezer forintot nyert. Pulszky bemutattatta magát barátja által a házi asszonynak és az érdekes házi kisasszonynak, de semmi különös hatással nem voltak egymásra a bemutatáskor. Pulszky egy korábbi nőismerősét találta a vendégek között s annak társaságában töltötte az estét. Mégis sajtószzerű következtetésre szolgáltatott tárgyat megjelenése Walterék estélyen, mit maga szórói-szóra a következőleg ír le emlékirataiban:

„A háznak második leánya, a házi úr unokahúga, gróf Brédáné, egészségi tekintetéből nem volt jelen az estélynél, – mikor férje haza ment, megkérdezte mi az újság?

– Az, hogy Teréz férjhez fog menni, volt a felelet.

– Hogyan?

– Pulszky mutattatta be magát, ezekből bizonyosan házaspár válik.

– Tehát erősen udvarolt Teréznek?

– Sőt nem igen vették egymást észre, de tudod, Teréz bolond, Pulszky bolond, lehetetlen, hogy meg ne találják s meg ne értsék egymást.”

Megtalálták s megértették egymást. Már a következő hétfői estélyen hosszabb társalgásba merültek, és ez elhatározó hatással volt Pulszkyra. Arra a meggyőződésre jutott, hogy a házi kisasszonyt szereti, a ki szellemes társalgásával, ügyes zenei játékával lebilincselte, elbájolta őt. Elhatározta hogy nőül kéri Walter Terézt. Elhatározása megerősödött még inkább, midőn néhány nap múlva egy más estélyen találkoztak s Teréz még inkább megtetszett neki. Rövid időre búcsút vévén Walteréktől, haza utazott, hogy tervét anyjával közölje. Megkérdezte, hogy beleegyeznek-e abba, ha német asszonyt hozna a házhoz menyéül? Anyjának első kérdése az volt, hogy protestáns-e a választottja, mert atyja még végrendeletileg is azt hagyta meg, hogy protestáns nőt vegyen feleségül, és hogy kormányhivatalba ne lépjen. Midőn anyja azt hallotta, hogy Teréz református vallású, belenyugodott fia választásába. Fejérváry Gábor pedig különösen örült a választásnak, mert most már biztosra vette, hogy öcsce nem fog mint sárosi táblabíró földbirtokos megöregedni, hanem magasabb élethivatás jut számára, a mint azt ő már azelőtt régen tervezte. Kedvező megoldásra

juttatván a dolgot Eperjesen, sietett vissza Bécsbe, hogy szíve legbensőbb vágyát teljesítse, mert most már egészen beleélte magát a boldog házasság gondolatába. Megérkezése napján épen a szokásos zenestély volt Walteréknél. Dobogó kebelével sietett oda, hogy mielőbb viszontláthassa azt, a kitől most már néhány napra is távol lenni nehezebbre esett. A házasságnak azonban egy nagy akadálya látszott lenni, az, hogy az öreg Walter nem szerette a magyarokat. Az nem volt baj, hogy Teréznek sok kérője akadt, mert azokat gyengéden mind kikoszorazta Teréz, mivel ő is szerette Pulszkyt, de az apa ellenszenvének leküzdése nehéz feladatnak tetszett, hanem ezen is győzedelmeskedett Teréz találékonyasága és «őszintesége, midőn kereken kijelentette atyjának, hogy máshoz nem megy nőül csak az ő választottjához s ez nem más mint Pulszky. Az anya szintén a fiatalok pártjára állt, és így midőn szándékának kijelentése végett Pulszky megjelent az öreg Walternél, ez nem hogy nem ellenkezett, hanem nyakába borult s Örömmel jelentette ki beleegyezését a házasságba, mely leányának leghőbb vágya volt.

Május elsejére tüzték ki a kézfogót, augusztus első hetére pedig az egybekelést, melyet vőlegény és menyasszony türelmetlenül vártak. Pulszky ez idő alatt iparkodott megismerkedni Bécsnek, politikai, irodalmi s társadalmi köreivel, és ez ismeretségek sok tekintetben becses és később értékesített tájékozódást szereztek neki. Megismerte Bécsnek jogász világát, melyet tanultabbnak talált a magyarnál, tájékozódott a Magyarország felől táplált politikai felfogásokról és tapasztalta, hogy csaknem minden körben elfogultak Magyarország iránt, ferdén ítélik meg közállapotait, országgyűlési tanácskozásait, a magyar ellenzék célját és működését; látta, hogy a bécsiek csupa forradalmi törekvéseket találnak az itteni mozgalmakban, hogy az Ausztriától való elszakadási vágy minden magyarnak forró óhajtása, a miért a két állam között soha nem is lehet békés egyetértés. Pulszky sok tévedést kiigazított, helytelenül felfogott jelenséget megmagyarázott, de a mélyen meggyökeresedett nézetek teljes megváltoztatását nem igen tudta keresztülvinni. Annyit ért ugyan, hogy egy és más dologban tisztább, helyesebb felfogásra adott módot és alkalmat, de a teljes bizalom és rokonszenv helyreállítása nem sikerült. Neki mindenestre tanulságul szolgált a bécsiek gondolkodásmódjának megismerése s ezt nemsokára a változott viszonyok beálltával fel is használta. Magyarországon pedig a viszonyok nagy változás küszöbére jutottak, mert a bécsi kormány, sőt maga a magyar cancellária oly intézkedéseket tettek, melyek teljesen elkeserítették Magyarországot.

Elkövetkezvén lassan-lassan augusztus, Pulszky felhagyott a politikával, megtartották Bécsben a fényes nászlakomát s két hétig tartózkodtak még Bécsben, s csak ezután tért haza Magyarországba

a fiatal házaspár. Az utazás kényelmetlensége, az útközben használt vendéglői szállás, a magyar konyha, a magyar szokások nem igen tetszettek kezdetben Pulszkynének, ki a nagy város kényelméhez, tisztaságához, rendjéhez volt szokva. Azonban hamar beletalálta magát új hazája viszonyaiba, sőt magyarul is megtanult nemsokára, és mivel mindenütt, a hol megfordultak, atyafiak és jóbarátok között igen szíves fogadtatásra talált, könnyen megszerette új

Pulszkyné Walter Teréz.

hazáját és beletörődött az új szokásokba, különösen érdeklődött a szüret iránt, hol igen jól mulatott. A telet korábbi megállapodás szerint Bécsben töltötték Walteréknél s így Pulszkynak alkalma nyílt szerzett korábbi ismeretségeit megújítani, fentartani sőt újjakkal szaporítani. Megismerkedett a bécsi társaságokban előkelő politikussal köztök Schmerlinggel, gróf Thunnal, báró Hoffmannal, herceg Dietrichsteinnal és másokkal, kikkel rendszerint politikai discussiókat folytatott s így alapos értesüléseket szerzett a bécsi politikusok nézeteiről. A forrongásban levő közfelfogás bő tárgyat

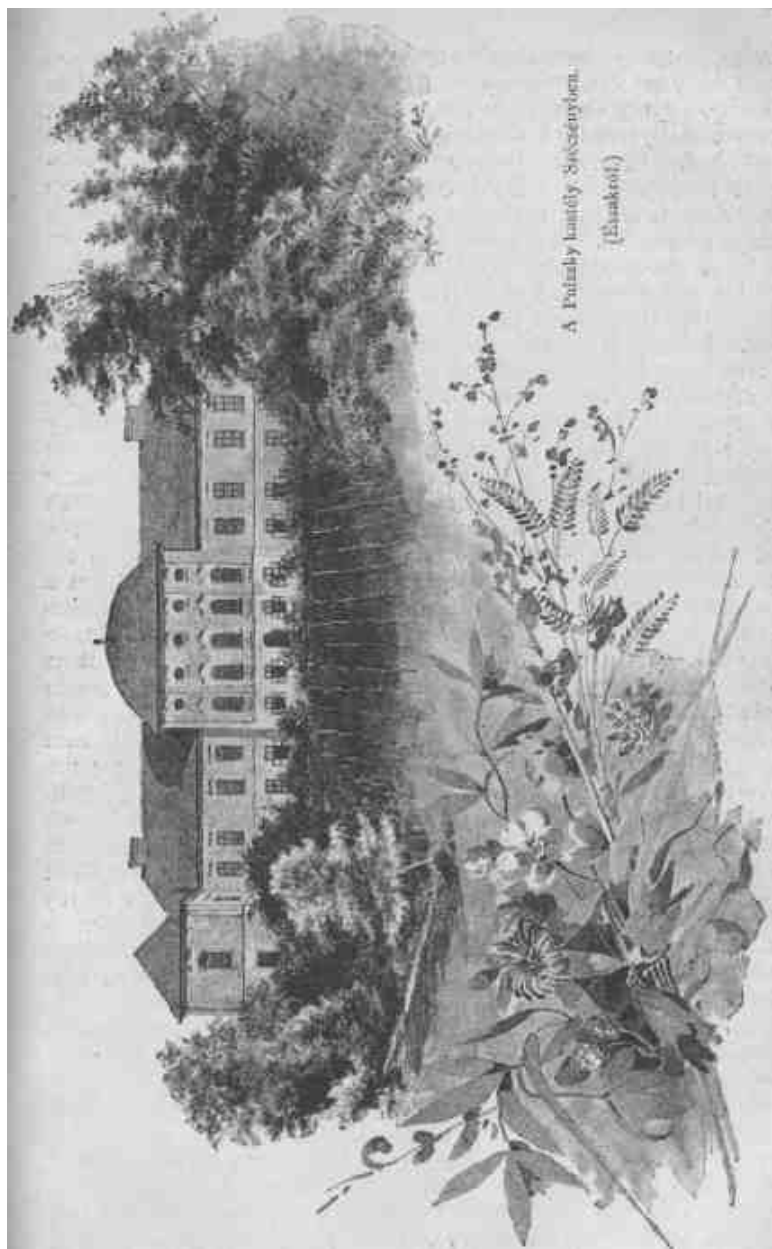
szolgáltatót a birodalom politikai helyzetének megbeszélésér,, mert nemcsak Magyarországon forrongtak a kedélyek, az osztrák-németek is elégtelenek voltak, a csehek is mozgolódtak, a lengyeleknél is szokatlan élénkség mutatkozott. A lengyel forradalom nem is késett sokáig, 1846. tavaszán fellázadtak a németek ellen és rémes mézszárlás folyt közöttük. A bécsi kormány fegyverrel és cselszövényt nyel elnyomta a lázadást, de azért mindenki meg volt győződve a helyzet tarthatatlanságáról, mely előbb-utóbb az egész monarchiát véres harcra fogja keverni, mivel arra semmi kilátás sem volt, hogy a kormányzatban változás áll be.

Magyarországon is sajnálatos fordulatot vettek az ügyek. Horvátország egyre jobban agitált a magyar alkotmány ellen, és államellenes mozgalmait Bécsből jó szemmel, sőt bátorítással kísérték. Horvátországgal akarták Magyarország aspirációit ellensúlyozni és Magyarországot megfenyegetni. Követeléseikben a horvátok már annyira mentek, hogy magukat a Budán székelő magyar helytartótanács illetékessége alól ki akarták vettetni s minden ügyeket a báni hatóság alá rendeltetni. A megyék megsokalván è horvát túlkapásokat erélyesen felírtak ellenök, sőt Pest vármegye a feliratot küldöttség útján kívánta a felségnek átadni. A küldöttség, melynek tagjai közt gróf Batthyány Lajos, Kossuth, Szentkirályi is ott voltak, fel is érkezett Bécsbe, de a király nem fogadván; őket, utjuk csaknem eredménytelen maradt. Pulszky alaposan ismervén az udvari körök nézeteit és intrigáit, felvilágosította mindenről honfitársait s összeült velök egy emlékirat megkészítésére, melyet a főhercegek kezeibe juttattak és így a küldöttség nem minden eredmény nélkül végezte megbízatását.

Otthon, a családi körben azt feszegették Walterék, hogy Eperjes igen messze van Budapeستől és Bécsből is, igen kívánatos volna tehát, há, birtokot szereznének valahol közelebb Bécshez. Az öreg Waiter folyton erre unszolta vejét, sőt minthogy már ajánlatokat is tettek a családnak több magyarországi földbirtok megvétele iránt, Pulszky elhatározta, hogy megteszi apósa és az egész család kívánását. Megvette a gróf Forgách-féle birtokot Szécsényben, mi által terhes kötelezettséget vállalt ugyan magára, mert a nagy birtok vételárával nem rendelkezett teljesen, de számított rá, hogy takarékos életmód és jó gazdálkodás mellett majd csak letörleszti a terheket. Nagy volt az öröm a családban az új otthon megszerzésének hírére, jó kedvvel költöztek bele a díszes kastélyba s örömeiket csak az multa felül, hogy nemsokára 1846. július 5-én első gyermekük született, Ágost, kit természetesen, mint elsőszülöttet mindenki elkényeztetett.

Szécsényben csupán a családi örömöknek és a gazdálkodásnak élt a fiatal házaspár. Sorra látogatták a szomszéd birtokos családokat s viszont ők is szívesen látták maguknál a látogatókat. Vendég ritkán hiányzott a szécsényi kastélyból, mert nagy ismeret-

A Polaris kintóly Szociálysém.
(Bankrol.)

ségök, szíves vendéglátásuk bő alkalmat adott a hagyományos magyar vendégszeretet gyakorlására. Ha egyedül voltak férj és feleség, együtt olvastak most már nemcsak németül, francziául, hanem magyarul is, különösen lelkesedett a fiatal Pulszkyné Petőfiért, kinek költeményeit könyv nélkül is kezdte tanulgatni. Megtetszett neki a genialis költő eredetisége, a minőt ő eddig csak Byronnél tapasztalt s viszont az a gyöngéd naivság, melylyel a rhapszodikus szárnyalású, itt-ott szilaj természetű költő szüleiről írt. A gazdálkodás mindjárt kezdetben rosszul sikerült. Az 1846-iki inséges év sok bajt okozott a birtokosoknak is, a jobbágyoknak is. Europaszerte rossz termés volt és mindenütt szánalmas helyzetbe jutott a föld népe. Szécsényben is nagy volt a nyomor, mit az új földesúr jótékonyssággal iparkodott enyhíteni. Munkát adott a népnek, árkokat ásatott, erdőket vágatott, hogy keresete legyen a népnek. Pulszkyné főzetett a munkáscsaládok részére, a kastély egyik toronyszobáját kórháznak rendezte be, hogy mindenképpen könnyítsenek a nép nyomorán. A gazdasági válság csakhamar politikai következményeket is vont maga után. A nép és nemesek elégtelensége előmozdította az ellenzéki tábor megerősödését, a mi a kormánynak sok gondot és aggodalmat okozott. Növelte a kormány baját az európai helyzet bonyodalma. Olaszországban a pápaság félelmetes politikai magatartást kezdett tanúsítani, Svájcban lázadás tört ki, mely már-már idegen beavatkozást tett szükségessé. Ezalatt István főherczeg, az új nádor, körutat tett az országban, hogy helyszíni tapasztalatokat szerezzen az ország mindennemű állapotáról. Nógrádban is nagy ünnepélyességgel fogadták. Az üdvözlő beszédet Pulszky intézte hozzá s félre nem magyarázható szavakban adta tudtára a főherczegnek a magyarországi helyzet súlyos voltát. Nemsokára megindultak a követválasztási mozgalmak, melyek helyenként minden előbbi választás mozgalmait meghaladták az erőszakoskodások, vesztegetések és kortesfogások alkalmazása tekintetében. Nógrádban megbukott Kubinyi Ferencz, kinek megválasztását Pulszky is pártolta. Pesten Kossuth győzött, mely győzelemnek hírére Széchenyi is megválasztatta magát az alsó házba, hogy Kossuth túlzásainak ellensúlyozására ő is ott legyen. Mindenki el volt készülve az erős harcra, a küzdelmes országgyűlésre.

III.

Pulszky Ferencz szerepe a szabadságharcz mozgalmában. Tagja a közrend bizottságnak, pénzügyi államtitkár, kormánybiztos, a király személye melletti minisztérium államtitkára lesz Kiküldetése Angliába Száműzetése.

Eszült érdeklődés s nagy várakozások között nyílt meg az 1847-iki országgyűlés. Az ellenzék nagy erővel, kiváló politikai tehetségekkel vonult be mind az alsó- mind a felső házba. Az alsó házi ellenzéknek s mondhatni az ellenzéki szellemű egész nemzetnek Kossuth Lajos volt a vezére, a felső ház ellenzékének élén gróf Batthyány Lajos állt. Mindakettő kiváló hazafi, nagy szónok, országos tekintély. Kossuth nagy értelmi tőkével és munkaerővel rendelkezett, Batthyány előkelő, gazdag nagy úr volt fényes összeköttetésekkel és kitűnő egyéni tulajdonságokkal, a mik sok jóbarátot szereztek számára. A demokrata Kossuthot az aristokraták nem szerették, de a nép és polgárság rajongott érte, Batthyányi a nép kevésbé ismerte, tehát kevesebbet is bízott benne, de az aristocrazia körében tisztelet ragaszkodás, tekintély környezte. Középheletet foglalt el köztök gróf Széchenyi István, kinek népszerűsége felért. Kossuthéval. Senki sem kételkedett erős és őszinte hazafiságában, de igen sokan nehezteltek rá érdes modoráért és a Kossuth személye és törekvései ellen intézett gáncsoskodásai miatt. A vezérek nyomában – noha sokan hiányoztak az előbbi országgyűlések kiváló férfiai közül – mégis egész hadsereg tehetséges férfiú állt mind az alsó- mind a felső házban s így méltán lehetett elkészülve mindenki nagy események bekövetkezésére.

Az országgyűlés teendőit úgyszólva Kossuth állapította meg, mert Pest vármegyének az ő tollából folyt követi utasításait több más vármegye is elfogadta s hasonló utasítást adott követének. Tehát már az országgyűlés elején látható volt, hogy ott Kossuth szelleme fog uralkodni, kinek programja nemcsak a magyarországi állapotok javítását ölelte fel, hanem kiterjedt még az ausztriai örökös tartományokra is, a melyeknek számára szintén alkotmányosságot követelt, mert Magyarország alkotmányát nem hitte biztonságban, oly államkötelék mellett, a melyben az egyik fél alkotmányos állam, a másik pedig absolutismus alatt élő tartó-

mány. Hogy ez a programm mélyreható bonyodalmakat rejt magában, azt mindenki látta, csak maga Kossuth nem, ki a politikában általában optimista vált.

A felirati vitában mérkőztek a pártok először s a mérkőzésben a győzelem Kossuthnak és pártjának jutott az alsó házban, de nem sikerült az ellenzéki többséget biztosítani a felső házban, mire izenetváltásra került a dolog. Kossuth ekkor nagy fordulatot adott az ügyeknek. Azt indítványozta, hogy a felirat új tárgyalásába az alsó ház ne menjen bele, hanem tegye félre s *így* a tárgyalások felirat nélkül kezdődjenek meg. Az indítványt a többség elfogadta és e váratlan, és szokatlan fordulat nagy zavarba hozta a kormányt is, a főrendi házat is. Erezte a kormány, hogy némi engedményeket kell tennie a magyaroknak, a mire sürgetőleg ösztönözték az olasz mozgalmak is, különösen pedig a kitört szicíliai forradalom, mely lángba boríthatta Ausztria olasz tartományait is. De a felzaklatott magyar közvélemény most már nem elégedhetett meg a kényszerűségből neki vetett morzsákkal, gyökeres változtatásokat sürgetett, a mik esetleg nagy rázkodásokat vonhattak maguk után, talán oly nagyot, hogy romba dönthettek még a bécsi kormány korhadt rendszerét is. Az országgyűléstől távol élő, de az eseményeket figyelemmel kísérő hazafiak élénk érdeklődéssel várták a hírlapokat, az új meg új híreket; Deák Zalában, Pulszky Szécsényben a legéberebb kíváncsisággal lestek a dolgok fejlődését. Némelyek időközben megfordultak Budapesten vagy Pozsonyban, sőt voltak, a kik állandóan az országgyűlés színhelyén maradtak, hogy közvetlen tanúi legyenek az események rohamos fejlődésének, melyeknek érdekességét még a gazdálkodással foglalkozó politikusok sem tagadhatták.

Pulszky: Ferencz Bécsben időző nejéhez utazván” szintén megállapodott Pozsonyban, hogy értesüléseket szerezzen az országgyűlési tárgyalások azon részleteiről is, melyek a hírlapokba nem kerültek. Személyes tapasztalatai is arról győzték meg, hogy változások küszöbén állunk, beláthatatlan változások vannak készülőben, melyeknek véghatárát senki sem tudta kiszámítani. Kossuth optimistikus felfogásával csak az alkotmány visszaállításáig vélt jutni, Széchenyi pessimismusa, vért, öldöklést, romboló forradalmat látott mindenfelé, s ettől nemzete megsemmisülését féltette.

Tovább utazva Bécs felé, hírül vette Pulszky, hogy Párizsban kitört a forradalom, sőt Bécsben családja azzal a hírrel fogadta, hogy a francia köztársaság ki van kiáltva. Pulszky azonnal felfogta a helyzet komolyságát s most már nem kételkedett, hogy a magyar jobbágságnak vége van. Azért sietette is a hazautazást, hogy a viszonyok megváltozása előtt otthon legyenek. Bécsben megkapta Kossuth elragadó szónoklatát, melyben Ausztria számára is sürgette az alkotmányos kormányformát s a beszédet lefordítván németre, azt minden körben elterjesztette, mindenütt nagy sensatiót

keltve. Pár napi időzés után azonban hazasietett családjával Szécsénybe, hogy ott várja be, mit hoz a közel jövő.

Alig érték haza, megjött a bécsi forradalom híre. A nép alkotmányt és szabadelvű intézményeket követelt s midőn az udvartól halogató választ kapott, erőszakoskodni kezdett, kifosztotta a fegyvertárat, szembeszállt a katonasággal, sőt összeütközésre került a dolog a katonaság, rendőrség és polgárság között, mely utczai harcznak halottjai és sebesültjei maradtak. A lázadás hírére megrémült udvar falragaszokon hirdette ki, hogy megadja az alkotmányt Magyarország és az olasz tartományok kivételével a birodalom minden tartományának, de a nép már ezzel sem volt megelégedve. Követelte Metternich herczeg elbocsátását, mire Metternich tényleg lemondott és titkon elutazott Bécsből, példáját követte a magyar cancellár is. A zavar tehát általánossá lett nemcsak Bécsben, hanem Pozsonyban is, a kormánypárt körében. Mindenkit meglepett az események nem várt hirtelen fordulata. Kossuth gyűjtő szónoklatban ismertette a bécsi eseményeket s az őt örömrivalgással környező népnek bemutatta gróf Batthyány Lajost, mint Magyarország kinevezendő miniszterelnökét. Másnap nagy küldöttség ment Bécsbe követelni, a független felelős magyar minisztérium kinevezését, melyet az udvar végre sok habozás, tanácskozás után megígért. Ezalatt Budapesten márcz. 15 én szintén forradalmi tüntetések voltak s népgyűlések állapították meg a 12 pontba foglalt nemzeti követelményeket, melyeknek egy részét, a sajtószabadságot, azonnal életbe is léptették. Megalakították egyszersmind a közcsend bizottságot is, melynek „feladata volt örködni, hogy a tömeg törvényellenességekre ne ragadtassa magát.

Mindezen változásokról a hírek csak lassan terjedtek el a vidékre. Távírda még nem volt, vasútja az országnak csak egy volt Budapesttől Pozsonyig és Szolnokig. így a pozsonyi és budapesti események híre csak napok múlva jutott el a szomszéd megyékbe. Csak negyednapra ért a hír Szécsénybe a budapesti márczius 15-iki forradalomról, mire Pulszky Ferencz is sietett az ország fővárosába. Váczig kocsin ment, onnan vasúton. Míg a vonatra várakozott, részleteket hallott a legutóbbi napok eseményeiről. Proclamatiók jutottak kezéhez, melyek egyikében azt követelték, hogy Magyarország kapjon független minisztériumot s abban a pénzügyi tárca Pulszkynak volt szánva. Nem igen tudta megérteni e nagy változásokat, mert minden sokkal gyorsabban történt, mint rá számítottak. A vonattal, leutazván a fővárosba, egyenesen a városházára sietett, hol a közcsend bizottság tagjait Klauzált, Csányit, Nyáry Pált, Rottenbillert találta, kik megörülvén Pulszky megérkezésének, rögtön beválasztották, a bizottságba s ő azonnal megkezdte hivatalos funkcióját. Felolvasta a legújabb lapok híreit, a magán levelek közérdekű közleményeit, rendelkezéseket

tett a bizottság teendői s a megállapított intézkedések végrehajtása felől.

Pozsonyban azalatt a minisztérium összeállításán fáradoztak. Gróf Batthyány Kossuthnak a pénzügyi tárczát szánta, Deáknak az igazságügyit, Deák Pulszky Ferenczet óhajtotta maga mellé államtitkárnak, de viszont Kossuth is a pénzügyi államtitkárságot ajánlotta fel neki. Pulszky elfogadta Kossuth ajánlatát. Másnap a miniszterelnök közölte vele a nádor kinevezését, melyben mint pénzügyminiszteri államtitkár kormánybiztosul küldetik ki, hogy a rend fentartására biztostársaival együtt ügyeljen fel, míg a ministerek hivatalba nem lépnek. De még mielőtt ez megtörténhetett volna, Bécsben mást gondoltak. A kicsikart engedményeket legalább részben vissza akarták venni s a hadügyi, pénzügyi és kereskedelmi tárczát a bécsi kormánynak akarták fentartani. Nagy zűrzavart, felindulást okozott ez a hír nemcsak Pozsonyban, hanem főleg Budapesten, hol Pulszky, Csányi, Klauzál alig tudták a népet lecsendesíteni. Napok múltak el, mikor megtudták, hogy az udvar végre mégis csak engedett és a teljes minisztérium jóvá van hagyva. Most már csak azt kívánták, jöjjön a kormány minél hamarább Budapestre s vegye át az ország kormányzatát.

Pulszkyné bár rendes levelezésben volt férjével s tudta férje távolmaradásának okát, mégis türelmetlenkedve a bizonytalan helyzet miatt, Budapestre utazott, hogy legalább a fontosabb családi és gazdasági ügyeket megbeszéljék együtt. Férjét nagy elfoglaltságban találta, mert a közcsend bizottság kormánybiztosainak hatásköre az egész országra kiterjedt, a bizottság minden tagja tehát el volt halmozva sok teendővel. A sok között több oly kényes természetű ügy is előfordult mint például az ország különböző részeiben támadt zsidóüldözések, a mik erős próbára tették a kormánybiztosok tapintatát és tekintélyét. Éppen székesfehérvári zsidók adták elő panaszukat, hogy a városi tanács becsukatta boltjaikat s őket kiutasította a városból. A közcsend bizottság utasította a városi tanácsot a végzés megsemmisítésére és a zsidóság visszafogadására, s mivel a tanács nem engedelmeskedett, Pulszky Ferencz vállalkozott a bizottság intézkedéseinek foganatosítására. Lement Székesfehérvárra, hova egy század lovasságot már előre kirendelt a főhadparancsnok útján, ott nyilvános népgyűlést hirdetett, melyen a városi tanács előbbi határozatát megsemmisítette s új határozatban kimondatta a zsidók szabad visszatérhetését s bántatlanságuk biztosítását. Erélyes fellépésével biztosította a közcsend fentartására kirendelt országos biztosok tekintélyét, melyet különben már nem volt szükség sokáig védeni, mert a kormánynak a fővárosba költözésével a kormánybiztosság megszűnt.

Mihelyt Budapestre költözködött a minisztérium, az első teendő volt a személyzet szervezése, mely nagyobb nehézségek

nélkül megtörtént. Kossuth mellett Pulszky foglalta el az államtitkári állást, ki egyszersmind a minisztertanács jegyzői tisztével is megbízott, második államtitkár Duschek Ferencz osztályfőnök lett. Minden egyes minisztériumra sok teendő várt, de egyik sem jutott oly nehéz helyzetbe, mint a pénzügyi, melynek a legkiterjedtebb adminisztrációja volt, a mellett pedig országsherte üres pénztárakat vett át, mert a mozgalmas idők kezdetén minden pénzkészletet a közpénztárakból, aranyat, ezüstöt, rezet a bányák készleteiből Bécsbe rendeltek. Kossuthnak és munkatársainak tehát kiválóan sok teendő és sok súlyos gond jutott ki. Nagyban növelte nehéz helyzetét, az udvarnak mindjárt az első minisztertanácsban előterjesztett követelése, hogy Magyarország vállalja el az államadósság egy részét, mely évenként körülbelül 10 millió forintra rúgott. A folyó szükségletek fedezetéről is nehéz volt gondoskodnia a pénzügyminiszternek, mennyivel szaporította tehát gondját az udvar illetéktelen követelése! Hozzá is fogtak csakhamar az adótörvények tervezeteinek megállapításához. Egész éjeken át együtt dolgoztak Kossuth, Pulszky, Duschek, hogy az új adótörvényeket minél előbb előterjeszthessék az országgyűlésnek. Számításokat tettek a varható bevételek és a szükséges kiadások felől, csoportosították a számadatokat, jegyzékekbe foglalták a szükséglet és fedezet tételeit, iparkodtak a bevételi rovatok számát szaporítani, a kiadások rovatait csökkenteni, hogy az előterjesztendő pénzügyi mérleg lehetőleg kedvező legyen. Duschek el volt ragadtatva a számítások eredményeitől, Pulszky nem vigasztalódott a pénzügyi helyzettel, mert a politika egén veszélytrejtő fellegek tornyosulását látta. Kossuth nem rajongott a pénzügyi helyzet kecsegtető alakulásán, nem rémült el a fenyegető politikai vihartól, o bízott szerencséjében, bízott a magyar nép nagy erejében, mely számítása szerint leküzd minden nehézséget, legyöz minden ellenséget s ha kell, még a poklok kapuin is győzedelmeskedik – mint ezt gyakran mondani szokta.

Az új minisztérium csak lassan tudott a rendszeres adminisztráció kerékvágásába jutni, mindegyiknél nehézségek merültek fel, de sehol annyi, mint herczeg Eszterháznál, a király személye körüli miniszternél Bécsben, ki még a magyar hadügyminiszternek az olasz hadseregtől való elbocsáttatását sem tudta kieszközölni. A dúsgazdag nagy úr nem tudott belejönni a hivataloskodás formalitásaiba, soha életében nem intézkedett acták szerint, tehát minisztériuma ügyvitelét egészen Pazziázira bízta, a ki elég ügyesen tudott fogalmazni, s mint régi tisztviselő tudott az actákkal bánni, de a magyar kormány valami egyebet is kívánt, azért azt határozta, hogy Eszterházy mellé Pulszky Ferenczet küldi államtitkáruul, ki ebbe szívesen egyezett bele, egyrészt, mert nejének családja körében lehet, másrészt mert azt hitte, hogy Bécsben fontosabb szolgálatokat tehet a magyar ügynek és hazájának, mint ha Buda-

pesten marad a pénzügyminisztériumban. Új állását tehát örömmel fogadta el s annál nagyobb készséggel vállalkozott rá, mert a kormány két oly hivatalnokot nevezett ki melléje, Henszlmant és Szontagh Pált, kikkel régi barátságban volt.

1848. májusában Bécsbe költözött. Főnöke, herczeg Eszterházy bizalommal, előzékenyen fogadta. Azonnal rábizta az egész hivatal vezetését, ő maga pedig Bécs melletti nyaralójába vonult s hetenkint egyszer be-benézett a hivatalba, hogy az aláírásokat elvégezze s minisztertársainak nézeteiről és eljárása felől információkat szerezzen Pulszkytól.

Júliusban újra utcai forradalom zaja hangzott fel Bécsben, a demokraták nem akarták eltérni a kettős kamararendszert s nagy küldöttséggel ostromolták a kormányt és az udvart az alkotmány revisiója végett. A császár megijedt a tömegtől, titkon kimenekült palotájából s egészen váratlanul Innsbruckba költözött. Mikor a magyar kormány ennek híret vette, utasítást küldött Eszterháznak, hogy azonnal menjen ő is Innsbruckba, a király személye melletti miniszternek ott van helye a király oldalán. Ekként a minisztérium vezetése Bécsben teljesen Pulszkyra maradt, ki már előbb is maga signálta az olyan ügyeket, a melyekről azt hitte, hogy talán később kellemetlenségeket okozhatnak a herczegnek.

Az új állapotok semmiképen sem szilárdulhattak meg. Az udvari reactio fájlalta a magyaroknak adott kedvezményt, azért folyton kétszínű politikát folytatott. Mindegyre újabb és újabb követelésekkel lépett fel a magyarok ellen, másrészt a horvát bánt nyílt ellenszegülésre, sőt lázadásra buzdította Magyarország ellen. Ha emiatt a magyar kormány felszólalt, hazug ámitásokkal feleltek, színleg megdorgálták a horvát bánt, alattomban azonban megdicsérték és így a dolgok nyugodt, békés mederbe nem juthattak. Pulszkyknak is megnehezítették ezek a körülmények hivatalos működését, mert neki kellett az alkudozásokat a bécsi miniszterekkel folytatni; s a magyar kormányt az alkudozások sokszor ki nem elégítő eredményeiről állandóan értesíteni. Ekközben ismét súlyos családi veszteség érte. Elveszítette édes anyját, ki egész életén át szoros ragaszkodással viseltetett iránta. A gyászeset nagyon meghatotta, mert anyját ő is igen szerette s lelke sokáig nem is tudott felvidulni.

A helyzet Magyarországon folyton bonyolultabb lett. Jellasich, Horvátország bánja, egyre készülődött a háborúra Magyarország ellen. A magyar kormány mindent megtett, hogy a békés kiegyenlítést létrehozza, hisz Magyarországnak békés fejlődésre volt szüksége, hogy az új állapotok közt rendezkedhessek. A miniszterelnök közvetítésre kérte fel János főherceget Magyar- és Horvátország között, ki meg is hívta találkozásra báró Jellasichot és gróf Batthyányi. A találkozás alkalmával azonban kijelentette, hogy tanácskozzanak

és egyezzenek meg maguk között, ő nem vehet részt az értekezleten, mert teendői másfelé szólítják. Így tehát a tanácskozás csakugyan a két fél között folyt le s mivel Jellasich azt kívánta, hogy a jogi dolgok megvilágítása végett ő Osegovich-csal óhajtáná az értekezleten megjelenni, Batthyány viszont hasonló czélból Pulszkyt kérte fel a megjelenésre. A tanácskozás meg is történt, de minden eredmény nélkül a kiegyezésre. Jellasich nem a horvát követelésekkel állt elő, hanem a bécsi udvari reactio követelményeivel, a mi természetesen nem is képezhetette komoly tanácskozás tárgyát, így az értekezlet azzal az eredménnyel végződött, hogy döntsön tehát a kard a két fél között.

Megkezdődött mindkét részen a legkomolyabb készülődés a háborúra. Jellasich Bécsből kapta a pénzt, a fegyvereket, sőt az olasz hadseregből hazabocsátottak egy határszéli ezredet is. Kossuth pedig Belgiumban fegyvereket rendeltetett Pulszky által, mert ő tisztában volt vele, hogy a háború elkerülhetetlen.

Midőn a király Innsbruckból visszatért Bécsbe s vele megjött herczeg Eszterházy is, Pulszky Szécsénybe utazott, hogy körülnézze gazdaságát s távolléte alatt a király rendeletet adott ki Eszterházy ellenjegyzésével, melyben megszüntette a nádornak teljhatalmát, mi világos jel volt a magyaroknak tett engedmények visszavonására. Pulszky visszasietett Bécsbe, nehogy távolléte hasonló meglepetések okozója lehessen. A magyar kormány megbízásából sürgette a bécsi minisztereknél a függőben levő ügyek tisztázását, de semmire sem mehetett velők, majd Eszterházy tett hasonló czélú lépéseket s midőn ő sem tudott semmi eredményhez jutni, sőt a kikerülhetetlen összeütközésről kétségtelen meggyőződést szerzett, lemondott a miniszterségről, megbízta Pulszkyt a minisztérium ügyeinek vezetésével, maga pedig elutazott Bécsből, visszavonult a magán életbe.

Eszterházyt nemsokára mások is követni iparkodtak miniszter-társai közül. Báró Eötvös József dült arczczal sietett Pulszkyhoz s kérte, hogy állítson ki a maga és családja részére külföldi útlevelet, mert ő már látja, hogy nem marad számára más hátra mint a menekvés külföldre. Pulszky ugyan lebeszélte egyelőre tervéről, de Eötvös az útleveleket azért sürgette mégis, mert közeledni látta az időt, midőn igénybe kell vennie. A magyar országgyűlés még egy kísérletet tett a békés kiegyezésre. Nagy küldöttséget menesztett a királyhoz a képviselőház elnökének vezetése alatt, hogy a bonyolódott ügyek békés elintézését kieszközöljék, Pulszky kieszközölte a főudvarmesteri hivatalnál a küldöttségnek elfogadását, a királyhoz intézendő beszédet pedig lefordítván németre, bemutatta az osztrák miniszterelnöknek s másnap maga is csatlakozott a küldöttséghez, mely a királytól semmitmondó választ kapott s azzal a tudattal távozott haza, hogy a tróntól semminemű támogatást nem várhat, tehát a nemzetnek önmagának

kell gondoskodnia védelméről. Kossuth megkezdte a hadsereg toborzását, Jellasich pedig ellenállás nélkül haladt előre hadseregével a Dunántúl vármegyéiben Budapest felé. Egy alkalommal a magyarok elfogták Jellasich tábori postáját, mely egész sereg levelet tartalmazott. Ezekből kiderült, hogy Jellasichot a bécsi miniszterek buzdították az előnyomulásra. A leveleket Bécsbe küldték Pulszkyknak, ki azokat falragaszokon közzétette, mi a bécsieket szörnyen felingerelte kormányuk ellen, s a magyarok iránt élénk rokonszenvet keltett bennök.

Ekként kísérté Pulszky figyelemmel Bécsben a gyorsan változó eseményeket, hivatalában még mindig megmaradt, noha lemondott már főnöke, lemondott az egész magyar kormány, sőt maga a nádor is lemondott már és külföldre távozott. Ő eljárt hivatalába s képviselte ott a magyar ügyeket, érintkezésben állt az udvari és kormánykörökkel, de inkább csak ügyvivői szerepet vitt, mint rendszeres hivatalos működést folytatott. A volt magyar miniszterekkel főleg Batthyányval és Kossuthal állandó összeköttetésben maradt, csak midőn Batthyány helyére gróf Récsey neveztetett ki miniszterelnökké, gondolt arra, hogy kellene mondania állásáról. Egyelőre még nem tette ugyan, mert úgy is számított felmentésére. Nem sokára meg is kapta a legfelsőbb kéziratot, melyben a király „saját kérelmére” felmenté hivatalától.

Mint állás nélküli szabad polgár Budapestre sietett a még mindig együtt levő országgyűlés színhelyére. Előbb azonban neki is, nevének is át kellett élniök a kitört bécsi forradalom izgalmait, mely halállal, bitófával fenyegette őt, a magyar ügynek képviselőjét Bécsben. Midőn híre terjedt, hogy a magyarok megverték Jellasich seregét, ez roppant ingerültséget kelte t az udvarnál, szegyeitök a hadsereg kudarczát és a hadügyminiszter, gróf Latour azonnal parancsot adott ki, hogy három zászlóalj sorkatonaság siessen Jellasich támogatására. A bécsi nép azonban, mely rokonszenvezett a magyarokkal, Jellasichot és horvátjait pedig gyűlölte mindenképen meg akarta akadályozni a katonaságnak Jellasichhoz való csatlakozását. Felszedte tehát a hidakat, sőt fegyverrel állt a katonaság útjába, mire mindkét részről puskatüz következett. A lövések hallatára a birodalmi székváros ostromállapotba jutott. A nép felszedte az utca kövezetét, torlaszokat csinált, félreverte a templomok harangjait, berontott a hadügyminisztérium palotájába, gróf Latourt agyonverte s holt testét az utcai lámpásra függesztette. A rémület borzasztó volt az egész városban, az udvar maga is remegett, nem tudtak menekvést találni:

Az októberi bécsi forradalom estéjén Pulszky családjával együtt kis magán társaságban volt, hol a nap eseményeiről beszélgettek. A beszélgetés folyamán izenet érkezett a házi kisasszony jegyesétől, ki Schönbrunban volt az udvar közelében, hogy Pulszky

iparkodják azonnal menekülni, mert az udvarnál fel vannak bőszülvé Latour meggyilkolása miatt s azt akarnák, hogy a gyilkosság megboszulása végett Pulszky Ferenczet is felakaszszák. A megbízható egyéntől jött hírre Pulszkyné csaknem kétségbeesetten küldött kocsiórt, gyermekeiket a nagyszülőkre bízva, ők maguk még az éj folyamában menekültek Bécsből. Sopronban találkoztak a lelépett miniszterelnökkel Batthyány Lajossal, kit Pulszky elkísért Ikervárra, nejét pedig Bécsbe küldte vissza a gyermekekért. Iker-várott Batthyány rendelkezéseket tevén gazdaságában, együtt visszamentek Győr felé. Batthyány ott maradt a magyar táborban, hogy mint honvéd szolgálja a hazát, Pulszky Budapestre ment, hol a kormány helyébe lépett honvédelmi bizottságnak, mely Nyáry Pál elnöklete alatt végezte az ország közigazgatását, felmutatta hivatalos állásától való felmentését. A honvédelmi bizottmány érvénytelennek mondván a felmentést, mert nem volt a törvényes magyar miniszterek egyikének ellenjegyzésével sem ellátva, arra utasította Pulszkyt, hogy térjen vissza Bécsbe s mint külügyi államtitkár képviselje ott Magyarország érdekeit.

A megbízás nem volt ugyan törvényszerű, de ekkor már sem Bécsben nem a törvény alapján történtek az intézkedések, sem Budapesten a forradalmi kormány nem a törvény formaisága szerint járt el. A honvédelmi bizottmány utasította Pulszkyt, hogy iparkodjék a bécsi kormányt rávenni a magyar sereg segítségül hívására Jellasich üldözése végett, mert a magyar honvédség a haza határait önkényt át nem lépheti, egyszersmind pedig hadi szereket sürgessen a honvédség számára, mert a honvédelmi bizottmány úgy fogta fel a hadviselést, hogy a magyar király ellen fellázadt bánt köteles fegyveres erővel kényszeríteni a magyar király iránti hűségre.

Pulszky másnap már ismét Bécsben volt s ott a birodalmi tanács állandó bizottságánál is, a városházán ülésező városi tanácsnál is hevesen sürgette a magyarok segítségül hivatását. De sem az egyik, sem a másik testület ebbe nem akart beleegyezni, hanem csak azt jelentették ki, hogy ők szívesen látják, ha a magyarok maguktól tovább folytatják a vert hadsereg üldözését, de ők erre nézve felhívást és buzdítást nem adnak. Egy reménye volt még, a bécsi nemzetőrség parancsnoka, Messenhauser, kivel jó ismeretségben volt. Felkereste és puskaport s fegyvereket kért tőle a magyar honvédség számára. Messenhauser adott is száz mázsa puskaport, de a fegyvereket nem adhatta ki, mert attól félt, hogy árulónak tartják, hasonlóképen megtagadta ő is a magyarok segítségül hivatását, mert ez által őt is a forradalmárok közé számítának, pedig ő fejedelmének hűséges alattvalója akar maradni. Pulszky tehát futárokat küldött a honvédelmi bizottmányhoz értesítéssel lépéseinek eredményéről és a bécsiek helyzetéről, Kossuthnak pedig megizente, hogy bírja rá a magyar sereget a határ átlépé-

sére és Bécs elfoglalására addig, míg Windischgrätz osztrák tábornok ostromzár alá nem fogja Bécsset.

Ekkor érkezett Bécsbe Bem, a menekült lengyel hadvezér, kinek Messenhausert átadta Bécs védelmét, mielőtt azonban ezt Bem elfogadta, Pulszky beleegyezését kérte ki, mivel ő már a magyaroknak ajánlta fel szolgálatát. Pulszky készségesen beleegyezett Bem kívánságába, hisz Bécs védelme a magyarok javára is szolgált. Sikertelen levén minden kísérlete a magyarok segítségül hívását kieszközölni, elhatározta, hogy elhagyja Bécsset, felkeresi a magyar tábornokot, talán ráveheti őt a magyar tiszteket, hogy lépjenek át a határt s foglalják el az osztrák fővárost. Gorove Istvánnal és ennek inasával hagyta el Bécsset s éjjel leugorva a vonatról a sötétben, botorkálva jutottak el a Morva folyóhoz, melyen csónakon átkelve magyar földre értek s Pozsonyba hajtottak. Pozsonyban a távollevő kormánybiztos helyett átvette a biztosi teendőket, megtekintette Klapka kalauzolása mellett a pozsonyi sánczokat, intézkedett a posta és futárok által hozott levelekről és sürgönyökről, azután elment a hadsereghez, hol Kossuthal találkozott. Előadta neki és a tiszteknél a bécsi helyzetet s erősen hangoztatta a segélynyújtás szükségét Bécsnek. A hadi tanács elhatározta a támadást, arra számítván, hogy a bécsiek kirohanásukkal háborgatni fogják az osztrák sereget és így az két tűz közé kerülve hátrálni fog, a győzelem pedig biztosan a magyaroké lesz.

Számításukban csalódtak. Bécs már fegyverszünetre lépett Windischgrätz hadseregével, így a magyar seregnek egyedül kellett megvívnia az osztrák hadakkal. A harc kezdetén a magyaroknak kedvezett a szerencse, később azonban fordult a kocka, a tapasztalatlan rossz fegyverzetű nemzetőrség meghátrált, majd rendetlen futásnak eredt és a schwechati csata el volt veszve. Pulszky is ott volt az ütközetben, látta a magyar honvédek kitartását és bátorságát, de látta a hadvezénylet bizonytalanságát is, valamint a nemzetőrök megbízhatatlanságát és a siker iránti reményei lohadni kezdtek. Még nem csüggedt el, de az elérhető kedvező eredménynek már csak felét várta a tapasztalatlan, hiányos felszerelésű magyar hadsereg hadi szerencséséjétől, a másik felét a diplomatai közbenjárástól remélte. Szomorú sejtelmekkel ment el még egyszer Szécsénybe, valami azt súgta, hogy búcsúlátogatásra, mert valószínűleg vagy sokára, vagy sohasem látja többé kedvelt birtokát.

Ezután családjával együtt Budapesten telepedett le, hova napról-napra rosszabb hírek érkeztek. Megtudta, hogy bécsi barátját Messenhausert, az ottani nemzetőrség parancsnokát, Windischgrätz agyonlövötte több más ismerősével együtt, kiket kezesekül táborába hozatott. A követelt kezesek között Pulszky is fel volt sorolva, ki azonban szerencséjére akkor már nem volt Bécsben, különben

most már ő is áldozata lett volna a bécsi forradalomnak. Most Budapesten tartózkodván segítségére volt a honvédelmi bizott' mánynak, melynek éltető lelke Kossuth volt, a ki azonban maga nem győzte a legfontosabb teendőket sem. A kereskedelmi ügyek vezetését tehát Pulszkyra bízta, kinek első teendője volt a puszkapor-gyártáshoz szükséges alkatrészeket beszerezni, és az egészségügyi csapatokat, meg kórházakat chininnel ellátni. A honvédelmi bizott'mány lázas tevékenységgel dolgozott, hogy az ország igazgatása semmiben fennakadást ne szenvedjen, mi közben híre érkezett, hogy Ferdinánd császár- király lemondott a trónról, öccsének Ferencz Károly főhercegnek javára, ki azonban szintén lemondott 18 éves fiának Ferencz József főhercegnek javára. Budapesten nem akarták elismerni a trónváltás érvényességét s az ország-gyűlés egy hang, báró Sennyey Pálé kivételével, tiltakozott is ellene s nem ismerte el az ifjú főherceget Magyarország fejedelmének.

Ezalatt a magyar sereg mindenféle veréseket szenvedett, , Erdély csaknem el volt veszve egészen s nem tudtak oda alkalmas-vezért küldeni. Pulszky Bem-et ajánlotta Kossuthnak, kivel Pulsz- kyn kívül senki sem rokonszenvezett. Kossuthnak megtetszett a kevés szavú harczedett lengyel vezér s kinevezte az erdélyi hadak fővezérének. Bem hálásan köszönte meg Pulszkynek a közben- járást s melegen vett búcsút tőle, sietett Erdélybe szervezni seregét. Néhány nap múlva értesítés jött, hogy Windischgrätz bejött már az országba és Görgey meghátrált előle Pozsonyból. Kossuth Pulszkyt küldte ki a hadsereg meg szemlélésére és a tisztikar szellemének kipuhatolására. Pulszky beszélt Görgeyvel, beszélt a tisztekkel s arról győződött meg, hogy a tisztek csak a becsületért küzdenek, nem a hazáért, melyet elveszettek látnak, tapasztalta, hogy a fővezérhez mind ragaszkodnak, de Görgey senki szavára többé nem hallgat. Visszatért Kossuthhoz s azt javasolta neki, hogy lövesse agyon Görgeyt, mert a legnagyobb veszedelmet p- fogja okozni a hazának. Kossuth mosolygott, nem hitt Pulszky szavainak, ő optimista volt még a legnagyobb veszedelem közepett, is, noha maga sem egészen bízott Görgeyben, de ezt titkolta.

Kevés reménynyel biztatva folytak a napok lázas tevékeny- ség, soha nem szünetelő munkásság között. Kossuth végzett leg- többet s munkásságában osztozott Pulszky, ki a legnevezetesebb- állami iratokat szövegezte. Külföldi rokonszenv felébresztésére vagy még inkább onnan jövő segítségre nem sokat gondoltak. Kossuth írt ugyan az éjszakamerikai Egyesült Államok elnökének értesítést a magyarországi szabadságharcz eredetéről és okairól, melyet Stiles bécsi amerikai követ útján kiküldött, de eredményt vajmi keveset várt maga is tőle. Gróf Teleki László Párizsbarr iparkodott a magyarok iránt részvétet és barátságos érzületet kelteni, de a köztársaság elnökévé nem Ledru Rollin választatván, hanem Napóleon Franciaországból semmire sem számíhattunk.

Pedig a helyzet akkor már annyira szorongatott volt, hogy a kormánynak a fővárosból való menekvésre is gondolnia kellett, a mi ha nem sikerül s Kossuth Pulszkyval együtt az osztrákok kezébe kerül, mindkettejükre a halál biztos lehetett, mert mindketten a legnagyobb mértékben compromittált hazafiak közé tartoztak az osztrákok szemében. Ily körülmények között Bezerédj is, Beöthy Ödön is szorgalmazták Kossuthnál Pulszkyt Angliába kiküldetését, kinek feladata legyen az angol kormány jóindulatát megszerezni és fentartani a magyarok számára s ha lehet fegyvereket szerezni a még mindig hiányos felszerelésű magyar sereg számára.

Kossuth megírta a megbízást Pulszky számára Lord Palmerstonhoz, az akkori angol külügyminiszterhez, ellátta útlevéllel és elbúcsúzott tőle. Pulszky családjától búcsút véve megindult Árva megye felé, hogy ott átszökvén a határon Porosz- és Franciaországban keresztül Angliába siessen. A vármegyei szolgabíró elkísérte a határfaluba s ott átadta egy nyugalmazott pénzügyi őrnök azzal a meghagyással, hogy igyekezzen a galicziai határon átcsempészni az utast. Két napig kellett itt rejtőznie Pulszkyt, míg megjött a kedvező alkalom rá, hogy menekülhessen. 1849. január 6-án éjjel csikorgó hidegben megindultak Galicziába s a tábori őrségen keresztül jutva egy szegény lengyel családhoz érkeztek, hol ismét egy napot kellett töltenie, míg egy megbízható vasúti kalauz tovább csempészheti az éjjeli vonattal. Ebédre a vendéglőbe menvén ott találta kifüggesztve a hirdetőmenyt, mely mindenkinek tudtára adja, hogy a magyar forradalom főembereinek elfogására díj van kitűzve. Az elfogandók névsorában és személyleírásában ott találta Kossuth, Kossuthné, Nyáry Pál után a magáét is. Ilyenformán szól: Pulszky Ferencz, 35 éves, homloka magas, orra nagy, szeme barna, haja lágú, választékosan de hanyagul öltözik, beszél magyarul, németül, francziául, angolul, szokása jobb kezét kabátjának bal zsebében tartani, a ki élve vagy holtan beszoigáltatja, kap ezer forintot.

Összerezent a személyleírás olvasására s észrevette, hogy ekkor is jobb kezét kabátja bal zsebében tartja, félrehúzódot, étvágytalanul fogyasztotta el ebédjét, hanem azért magában mégis boszankodott, hogy fejére csak ezer forint díjat tűztek ki. Este a vonattal tovább utazott a megbízható vasúti kalauzra bízván magát, ki őt egy Dummreicher nevű egyénhez kalauzolja, Dummreicher azonban nem vállalkozhatott továbbszállítására, hanem azt tanácsolta, utazzék tovább a vonattal, a harmadik állomáson szálljon le s onnan eljut Jawosnoba gyalog, a hol már biztonságban lesz. Pulszky visszaült a vonatra, azonban a harmadik állomás már Poroszországban volt, mert ott, a hol le kellett volna szállnia ez a vonat nem állt meg. A rendőrtiszt belépett a vasúti kocsiba s az utasok útlevelét kérte. Pulszky azt mondta, hogy útlevele nincs,

mert nem szándékozott Poroszországba utazni, hanem Jawosnoba. A tiszttal átadta őt az állomáson levő rendőrnek, maga pedig tovább ment az útlevelek átvizsgálására. A lengyel vasúti kalauz remegett, hogy el vannak veszve, Pulszky maga is el volt készülve, hogy felismerik és vége minden további szereplésének. Hirtelen szökésre gondolt, észrevétlenül az állomás raktárai mögé húzódott s onnan gyors futással a közeli kis erdőbe iramodott. A kalauz utána. Az őt észrevette a szökést, lármát csapott s megindult a keresés, de ők az erdőben rejtőzve eljutottak Jawosno faluba, honnan a lelkész vállalkozott tovább csempészésére. Rozzant, kenderhámos parasztszekér fenekébe feküdt, föléje szénát hánytak s így ment be éjjel porosz földre. A vámőrök aludtak, a kocsis felnyitotta a sorompzót, áthajtott, azután ismét becsukta maga után, senki sem vette észre őket. Mikor biztonságban érezte magát, kibújt a széna alól s a legközelebbi vonattal sietett Boroszló felé, honnan már értesíthette övéit, hogy túl van minden veszélyen. Pedig még sok baj fenyegette, míg teljes biztonságba juthatott. Berlinbe nem mehetett, ott ostromállapot volt s a katonai kormány, ha felismerik vala, okvetetlenül kiszolgáltatja az osztrákoknak. Drezdában egy titkos rendőr felismerte útítársát egyik bécsi forradalmárt, a mi reá nézve is fenyegető dolog volt, csak midőn Párizsba ért, ott érezhette magát teljes biztonságban.

Mintegy két hetet töltött Párizsban s gróf Teleki Lászlóval, ki a magyar kormány képviselőjeként tartózkodott ott, többször részt vett az idegen nemzetek menekültjeinek társaságában, hol rendszeren az európai nemzetek politikai helyzetéről folyt az eszmecsere. Pulszky itt több kiváló egyéniség ismeretségét szerezte meg, így többször együtt volt a republikánus Lamennais-vel, Thierry Ágostonnal a híres történetíróval, Mickievicz-czel a lengyel költővel, meglátogatta a betegágyban fekvő német költőt Heine-t és sokszor megfordult az Europa minden részéből ott tartózkodó emigránsok és diplomatai ügyvivők társaságában. Sokat tanakodtak maguk közt egy nemzetközi hírlap megindításáról, melyben kiki a saját hazájára vonatkozó hiteles hírek közléséről gondoskodott volna, mert az egyes államok hivatalos közlönyeiből a francia lapokba átvett hírek soha sem feleltek meg a tényleges állapotoknak. Így Pulszky is azt tapasztalta, hogy a francia lapok folyton csak az osztrák hadak győzelmeiről szóltak, de egy hang sem említette Bem-nek győzelmes erdélyi hadjáratát. A tervezett hírlap végre létrejött, melynek sikere érdekében Pulszky is kiválóan buzgólkodott.

Párizsból nem valami, vérmes reményekkel ment át Londonba, mert Teleki előre figyelmeztette, hogy Palmerston osztrákbarát nemcsak egyéni rokonszenveinél fogva, hanem főleg politikai tekintetektől, ezért az angol kormánynál nem sok kilátása lehet eredményes működésre. Pulszky azonban bízva a magyar ügy

igazságos voltában, elment Londonba s rögtön felkereste régi ismerősét Vpant és a Walterház egy régi barátját lord Landsdowne minisztert. Mindkét helyen szíves fogadtatásra talált s általuk bejutott a legmagasabb angol társadalmi körökbe. Megismerkedett lady Lovelace-szel, Byron-nak leányával, lady Louisa Howard-el feleségének leánykori barátnéjával, lady Lyell-lel a híres geológusnak Sir Charles Lyell-nek nejjével, kiket szerencsétlen hazája barátainak csakhamar megnyert. Eljutott lord Palmerstonhoz is, a ki minden előzékenysége daczára sem Ígérhetett neki semmit Magyarország érdekében, legfeljebb azt, hogy Ausztria kormányánál oda fog hatni, hogy lehető mérséklettel járjon el Magyarország iránt. A kormánynál semmi pozitív eredményt nem érhetvén el, iparkodott a népben rokonszenvet ébreszteni a magyar ügy iránt a sajtó útján s sikerült barátjai támogatásával tizennégy lap támogatását megnyernie, melyek a legnagyobb rokonszennvel szóltak a magyar szabadságharcz mozzanatairól. A czikkek anyagát, a főbb adatokat részint németül, részint angolul Pulszky írta össze s rendelkezésére bocsátotta a czikkíróknak és ekként Magyarország ügye rövid idő alatt az egész angol nemzet előtt ismeretes volt., A sajtó rokonszenvén kívül sikerült a parlament néhány kiváló tagjának jóindulatát is megnyernie, így a többek közt a nagy angol szónokét Cobden-ét, de valamennyien kijelentették, hogy Angolország be nem avatkozó politikáját megváltoztatni nem lesznek képesek. Őszinte sajnálkozással szóltak Magyarország szerencsétlen helyzetéről, de hogy az orosz beavatkozást megakadályozzák, arra gondolni sem akart egyik se. Sőt midőn az április 14-iki függetlenségi nyilatkozat híre megérkezett, az angoloknál, ez igen rossz vért szült, mert monarchikus nemzet lévén, egyáltalán nem tudtak megbarátkozni a köztársasági kormányformával.

Midőn Magyarországon megalakult a köztársasági kormány s benne Batthyány Kázmér a külügyminiszteri tárczát vette át, ez azonnal formális megbízó levelet küldött Pulszkynak, mint Magyarország diplomatiái képviselőjének az angol kormánynál. Azonban Pulszky angol barátainak tanácsára soha fel sem mutatta megbízó levelét, nehogy a magán érintkezést is elveszítse az angol államférfiakkal, mert az új állam elismertetésre egyáltalán nem tarthatott számot. Nagyon tapintatosan és óvatosan járt el tehát, hogy legalább a jövő kedvező alakulásaira biztosíthassa Magyarország részére az angol kormány jóakaró, barátságos érzületét.

Minthogy politikai szerepe itt meglehetősen meddő volt, maradt ideje régészeti tanulmányaihoz is visszatérni, megismerkedett Sir Charles Fellows-szal a lyciai domborművek felfedezőjével, Birch Sámuel egyptologgal, a szakértő numismatikus Poole-lal, Newtonnal és a British Múzeum más tisztviselőivel, kiknek előzékenysége következtében alkalma nyílt a gazdag gyűjteményekben tanulmányokat tenni. Itt ismerkedett meg Louis Blanc-kal is, ki a

British Múzeum gazdag könyvtárában történeti kutatásokkal foglalkozott.

Ekkoriban érkezett ki hozzá neje, kitől már mintegy fél éve volt távol. Tőle hallotta a hazai dolgok részleteit, a mikről a hírlapokból nem szerezhette értesítést s csodálkozással hallotta azokat az egyenetlenségeket, a mik itthon napi renden voltak az országgyűlésen, a tábornokok közt, Kossuth és irigyei s ellenfelei között, mik a békés együttműködés sikerét nagyban kockáztatták.

Jó és rossz hírek váltakozva érkeztek Angliába. Pulszkyék még mindig remélték a kedvező megoldást, míg egyszer tudomásukra jutott, hogy Görgey Világosnál megadta magát, hogy Kossuth, Szemere s egész sereg magyar Törökországba menekült. Pulszky azonnal lépéseket tett lord Palmerstonnál, hogy akadályozza meg a menekültek kiadatását, ha ezt esetleg Ausztria sürgetné a szultánnál. A külügyminiszter megnyugtató feleletet adott, tudatta, hogy a konstantinápolyi angol nagykövetet utasította, értesítse a szultánt, hogy a menekültek kiadásának megtagadása esetén, ha akár Ausztria, akár Oroszország részéről háborúval fenyegettetnék, számíthat Anglia egész haderejére. A szultán csakugyan megtagadta a menekültek kiadását, sőt Widdinből Sumlába, onnan Kiutahiába szállította őket, hogy annál nagyobb biztonságban érezhessék magukat.

Pulszkyék is tisztában voltak sorsukkal. Tudták, hogy száműzetésben kell maradniok, hogy jószágaikat elkobozzák, csak gyermekeik után vágyakoztak, de azoknak még egy ideig az országban kellett maradniok rejtekben, Tanárky jószágigazgatójuk gondviselése alatt, mert a bécsi minisztérium semmi kíméllettel sem akart lenni irántuk. Gyermekeiktől elszakítva London egyik külvárosában telepedtek le, s midőn barátjuk lord Landsdowne azt kérdezte, hogy miből fognak megélni, Pulszky közömbösen azt felelte, tollából. A nemes lord felajánlta bankáránál a korlátlan hitelt részökre, de ők nem fogadták el s berendezkedtek szegényesen és éltek szerényen szülői aggodalmak és hazafi bánat között. A legelső és legborzasztóbb hír, mit ezután a hazából kaptak, a vértanúk kivégzése volt, mi képzelhetőleg a legszomorítóbb hatással volt rajok.

Az orosz segítséggel győzelemre jutott osztrák hadsereg boszúja vérlázító kegyetlenségben nyilvánult, melyen egész Europa megütközött, de azért egész Európából nem nyúlt mentő kar a halálra ítélt vértanúk megkegyelmeztetésének kieszközlésére. Palmerston arról biztosította már Pulszkyt korábban, hogy Ausztriát kíméletes eljárásra fogja indítani, de a mint nem akadályozta meg Oroszországot az invasióban, akként nem eszközölte ki a boszuló ellenségénél egyetlen egy elítéltnak megkegyelmezését. Menekült tehát, a ki csak menekülhetett, a kit pedig Ausztria boszuló réme elérte, arra halál vagy börtön várt. Az osztrák hadi

törvényszék folyton a szabadság harcosainak elítélésével foglalkozott s sűrűn hirdette ki az agyonlövésre, bitófára, száműzésre szóló ítéleteket. Pulszky is halálra ítéltetett, de mivel külföldön volt, az ítélet száműzésre lőn változtatva, javai pedig elkoboztattak. Az 1852. május 6-án kelt cs. és kir. hadi törvényszéki ítélet elsorolván Pulszkynak az 1848-iki mozgalmak alatt a magyar ügynek javára végzett cselekedeteit, melynek mindegyikében felségsértést talált a hadi törvényszék és őt mint felségárulás bűnében vétkest az 5-dik haditörvénycikk és az 1849. júl. 1. proclamatio értelmében javainak a lázadás által okozott károk megtérítésére leendő elkobzásán kívül kötél általi halálra és nevét a bitófára kiszegzendőnek ítélte.

IV.

Pulszky Ferencz mint emigráns, irodalmi munkássága nevével. Körútja Kossuth-tal Angliában és Amerikában. Angol hírlapok levelezője. Az emigratio angliai ügyvivője.

Miután a függetlenségi harcz befejeztetett s Magyarország önálló kormánya megszűnt, a külföldön levő magyarok diplomatiái szereplése is megszűnt egyidőre, mindaddig, míg Kossuth Kis-Ázsiából nyugati Európába szabadulhatott, A diplomatiái ügyvivőknek új szerepkör, új s terhes tevékenység nyílt meg, a magyar emigratio szervezése, gyámolítása, segélyezése. Tömegesen érkeztek Francia- Angolországba a kivándorolt magyarok, sokan olyanok is, kik épen nem a politikai menekültek közé voltak sorolhatók, tehát bátran hazájukban maradhattak volna minden bántódás nélkül. De voltak számosan, a kik számításból csatlakoztak a menekültekhez, azt hivén, hogy a külföld vendégszeretetéből kényelmes élethez s oly előnyökhöz jutnak, miket kedvezően használhatnak fel egyéni céljaikra. A legtöbben azonban számításaikban csalódtak. Franciaország egyenesen kitasított azokat az emigránsokat, kik megélhetési feltételeiket nem tudták igazolni. Ilyenek tömegesen érkeztek Londonba. Az angolok kijelentették, hogy három hónapig gondoskodnak az emigránsokról, a kik ezalatt megtanulnak angolul s alkalmazást szerezhetnek ott maradhatnak, a többiek azonban útiköltséget kapnak Amerikába s ott egy hónapi fentartásukra való költséget, azon túl kinek-kinek önmagáról kell gondoskodnia. Ily körülmények között természetesen igen sok baja támadt Pulszkynek a magyar emigránsokkal, kik mind hozzá fordultak nemcsak erkölcsi, hanem anyagi támogatásért is. Emlékirataiban maga kiemeli azt a tömérédek zaklatást, a miknek ki volt téve honfitársai részéről. Hogy az emlékiratok ezen fejezete nem nagyítja a tényleges állapotokat, azt a Pulszky Ferencz emigrationalis levelezésének kezemnél levő nagy gyűjteménye, melyből csak egy pár töredékes esemélynét mutatok be, kétségbevonhatatlanul bizonyítja. „T. ez. képviselő Úr! – írja egyik emigráns – . . . jelen nyomorult helyzetem kényszerít Önhöz azon alázatos kéréssel járulni, legyen szíves a maga megerőltetése nélkül a mivel-azzal, úti költséggel segíteni.” – „Heute habe ich – írja egy volt honvéd hadnagy – keine

Wohnung mehr, meine Hausfrau wünscht bezahlt zu sein, von wo sollte ich es nehmen, wenn nicht stehlen ich habe auch für mein Vaterland so viel geleistet, als ein Anderer.” Néhány volt őrmester a következő kérelmet terjeszti elő: „Nints Atya, nints Anya, kiben helyezhessük bizodal munkat, egyedül a nagyságos úrban, hogy ezen szegény négy Őrmesternek és három káplárnak valami tsekélységgel méltóztassék zsoldunkat megjobbítani.” „Euer Wohlgeboren! – írja egy nyelvemesterré lett magyar – Ich bitte Sie recht inständig mir £ 3 gütigst zukommen zu lassen.” Egy másik 8 font sterlinget kér, egy harmadik útiköltséget Amerikába, egy negyedik legalább 4 font sterlinget „a levelet kézbesítő asszony által,” egy ötödik bárminemű segedelmet, ha mást nem, legalább egy ajánló iratot. Egy Kovács nevű emigráns írja: „Nagyon tisztelt uram! Helzetem leírásával nem akarom terhelni, tudhatja egy menekültnek környülményeit. E pertzik kérem keresetem után élve föbb szorgalmamat oda fordítám, hogy a honban hátra hagyott szegény nőmet körömbé nyerhessem, de vass iparom nem eredményezé, hogy a tzelra a megkívántató ide szállítási költséget egyszerre össze szerezhessem, azért magához fordulok mint család atyához, hogy szíves segéd kezet nyújtana földi boldogságom megalapítására, melly nőmnek ide szállításában föltételeztetik.” – De a kérelmeken kívül, követeléseket is intéztek hozzá. Ilyen a következő: „Tisztelt Elnök Úr ! Felszólítom Önt, hogy legközelebbi látogatásomnál, mellyel Önt terhelni szándékozom, jelentse ki határozottan, akar-e vagy nem egyszerű nyugta mellett segedelmezni. Ha nem-mel felelend, a kérdést az illető forum eleibe viendem London 1850-iki Aug. S-én. Loránd János.”

A pénzbeli segélyezésen kívül egy sereg másnemű kérelemmel halmozták el. Így Diószeghy László magyar szabó és társa azt kérte, hogy nála csináltassa ruháit, mert ő dolgozik nemcsak magyar, hanem francia és angol divat szerint is. Egy emigráns leczkéket óhajtván adni Angliában, igazolványt kér arra nézve, hogy ő magyar, egy más cikket írván a rabszolgakereskedés ellen, Pulszkyt kéri meg, hogy cikket vétesse fel valamely angol lapba. Virág B. Gábor értesítést kér, hogy kaphatna-e ő Londonban valami alkalmazást. Egy Amerikába kivándorolni készülő tudósítást kér, hogy mikor indul a hajó Londonból Amerikába. Egy hajós kapitányt azt kéri, hogy ajánlja őt, mint gyakorlott tengerészt és „folyászt” bármiféle hajózási vállalatához. Egy menekült aradi polgár arra kéri, hogy Kossuth kormányzó úrnak írja meg legközelebbi levelében az ő nevében is „hódoló tiszteletét.” Egy budapesti iparos pedig arra kéri, hogy a londoni iparkiváltáson mutassa be az ő munkáját. És így tovább; vége hossza nem volt a kérelmeknek, zaklatásoknak, sőt itt-ott a segélyezés megtagadása esetén a fenyegetéseknek is. A menekültekről, való gondoskodás tehát tényleg terhes feladatot rótt az emigratio

előkelő tagjaira, de talán senkire sem oly terheset mint Pulszkyra Angliában.

Az év vége felé hosszas epekedés után végre láthatták a szülők gyermekeiket, kiket a jószágigazgató leányruhában csempészett ki szüleikhez. Nagy volt az öröm a viszontlátás felett, de csakhamar a megélhetés gondjai is szaporodtak, bár igen egyszerűen éltek. Az öreg Walter nem küldhetett pénzt vejének, mert a rendőrség éber felügyelete ezt megakadályozta, hisz levelezést sem folytathattak közvetlenül, mert ezt a rendőrség szintén lefoglalta volna, rá voltak utalva tehát, hogy irodalmi munkásságukból éljenek, mely jövedelmezett annyit, hogy megélhettek belőle. Pulszky több angol könyvhez bevezetést írt, neje pedig kiadta emlékiratait angolul, Mindkettejük dolgozatait pedig a nyelv és irány tekintetéből Newmann Ferencz ottani jóbarátjuk – ki Kossuthnak is nagy tisztelője s beszédeinek sajtó alá rendezője volt – javította ki. A politikai tevékenység szünetelvén, Pulszky állandóan a régiségtudományokkal és irodalommal foglalkozott. Eljárt a porosz követhoz archaeologiai eszmecserékre, felolvasásokat tartott, s egy-két lapba állandóan dolgozott. Társaságokba is eljárt néha, hol a társadalom legelőkelőbb köreivel jött érintkezésbe, de a társalgás többnyire mellőzte a politikát, inkább tudományos eszmecserét folytattak. Összeköttetésben volt ugyan más nemzetek menekültjeivel is, így különösen vonzódott Mazzinihez, az olasz tudóshoz és államférfiúhoz, a ki szintén Londonban tartózkodott, de nagyon visszavonultan élt, csak ritkán fordult meg nagyobb társaságokban, magánál pedig csak kivételesen fogadott valakit. Megjelent néha-néha a lengyel, orosz és román menekültek társaságában is, sőt részt vett azon titkos tanácskozásokban is, melyek az emigránsok hírlapjának megalapítása tárgyában tartottak, mivel azonban a szükséges pénzt nem tudták összehozni, a hírlaptervvel is felhagytak. Gonddal ápolta azonban Pulszky az angol tudósokkal való összeköttetéseit, így igen gyakran együtt volt Newmann-nal, Goldsticker-rel, a híres szanszkrit tudóssal, Lyel-lel, kinél megismerte a fajok eredetének tudós buvárlóját Charles Darvvin-t, meleg barátságot kötött Birch Sámuel aegyptológussal, kivel a British Múzeum-ban gyakori összejövele volt. Pulszky tudományos szakképzettségét lassan-lassan annyira elismerték már az angolok is, hogy számos esetben kérték ki tanácsát, szakvéleményét különösen a vésett drágakövek megbecsülésében. Utóbb nyilvános felolvasást is tartott a British Múzeum rendezésének hiányairól.

Kossuth ezalatt kis-ázsiai magányában élt, teljesen elszakítva emigráns honfitársaitól, kik már többször gondoltak vezérök kiszabadítására, de nem találtak rá alkalmas módot. Az európai hatalmak együttes fellépése arra kényszerítette a szultánt, hogy Kossuthot szoros felügyelet alatt tartsa, mert mindenki attól félt,

főleg Ausztria, hogy ha a nagy szabadsághős és szónok szabadon foroghatna Európában, roppant zavarokat csinálhatna. Pulszky lépéseket tett Palmerstonnál, Kossuth formális fogságának megszüntetése tárgyában, de a miniszter kitérő feleletet adott, mert egyelőre az európai politika, kiváltképpen pedig Ausztriának, az Angliával barátságos hatalomnak, érkei így kívánták. Ekkor az emigránsok Párizsban is, Londonban is arra gondoltak, hogy megszőktetik vezérüket, de attól tartottak, hogy tervökbe maga Kossuth nem fog beleegyezni, noha ő maga mindenképpen szabadulni iparkodott fogságából, mert valóságos fogság volt helyzete, mint ezt látogatói állították, sőt maga is mondogatta Telekihez, Pulszkyhoz írt leveleiben.

Kossuth tudta maga is, hogy internáltatása Ausztria követelésére történt, a mit az európai hatalmak csaknem mind támogattak s a Porta engedni volt kénytelen a követeléseknek, azért Kossuth azt óhajtotta, hogy a Nyugateurópában élő emigráns társai diplomatiái utón igyekezzenek őt kiszabadítani s ha ez nem lehetséges, a népek rokonszenvének felkeltése s a hírlapok útján gyakoroljanak nyomást a kormányokra. Pulszkyt kiválóan arra kérte, hogy Palmerstonnál iparkodjék kieszközölni az angol kormány közbelépését kiszabadítására nézve, minek érdekében már ő maga is folyamodott a szultánhoz. Türelmetlenül várt, de azért az időt felhasználta, figyelemmel kísérte az egész európai politikát, mint azt Pulszkyhoz írt következő eddig kiadatlan levelei is tanúsítják.

Kutahia, Febr. 7. 18j;r.

Kedves Barátom!

Hazánknak a német szövetségbe beolvasztása ellen okvetetlenül

fel kell lépnem. Ez okból készítettem az ide zárt protestatiót, melyet azon kéreessel küldök, fordítsd le jól angolra s eszközöld kinyomatását a Daily News ban legalább s még ha lehetne valami ministerialis lapban, s ha lehet engagierozz egy kis approbativ hírlapi vitát felette. Sőt ha az igaz volna, mit a hírlapok mondanak, hogy Palmerston ellene nyilatkozott Austria ezen praetenziojának, nem ártana egy parlamenti interpellatioval őt et annak nyilvánítására bírni – de csak azon esetben, ha biztos lehetsz, hogy jól felelend. Lord Dudley Stuart ezt megtudhatja előre.

Azonban protestatióttra nézve egy lényeges körülmény forog fent. Ha a Porta tudta nélkül teszem, az lehet következése, hogy az mternatiót meghosszabbítják s tán be is zárnak. Mivel tán több kárt tennék közügyünknek, mint hasznot a protestatióval, kivált miután épen dolgoznak erősen, hogy a portát saját lábára állítsák, minek nemcsak az internatio vége de egyéb is okvetetlen következménye lenne.

Azért lépést tettem, hogy ezen protestatiohoz a porta megjegyzését kinyerjem, közlöm veled másolatban a levelet, melyet e tekintetben írtam egy nagybefolyású jóakarómnak – nevét nem szabad megmondanom.

Abból látandod, hogy protestatiomat csak azon esetre kell s lehet hírlapokba iktatnod, ha a mai dátumról egy másik kis levélkémet kapandod, melyben annyi lesz: „Barátom közöld a protestatiot.” Ha a porta ellenezné, akkor petitional járulandok a parlamenthez, melyhez ez is hozzá lesz ragasztva s a mellett a tavasz első pitymallatát arra használandom, hogy a tout szabad legyenek.

Nagy baj hogy Andrássy nincs Stambulban, magyar ágenseim semmit sem érnek. Nincs tekintélyük, minden fontos ügyben idegenhez kell fordulnom. Andrásynak volt tekintete, eddig már ismerte volna a terveimet s utasításaimmal útról, módról, személyekről – már eddig igen fontos szerepet játszana Stambulban. – Ki az, a ki őt pótolhatná! kivált miután havi subsisteutiául nem adhatok többet 1000 piastemél.

Sok írni valóm volna, de nem érek reá – majd máskor. Canning iránti fontos levelemet s egy másikat, melyben Vetternek is írtam, reménylem eddig már vették. Óhajtvá várom válaszodat.

A szél aligha nem fordul valahol. Canning 5 hónap óta megszakitá velem a közlekedést s én ő vele. Most egyszerre minden apropos nélkül egy láda könyvet küld egy igen complaisaiit levéllel, melyben többek közt ez van: „En attendant que bien proclienment je vous puisse annoncer la fin de votre internement stb.

Furcsa emberek ezek, még nem feleltem neki. Más úton Ali Pasa, a külügyminiszter azt izente, hogy a Porta nem lesz tovább tömlöcztartója Ausztriának s az internacionak tavaszra minden esetre vége lesz.

*Isten áldjon. Nődnek tőlem s nőmtől szíves köszöntésünket
hű barátod*

Kossuth.

Tehát már kecsgettette a szabadulás reménye, noha messze volt még annak teljesülése. A következő levelében már tudatja Pulszkyval, hogy miféle készüléteket kell tennie, de egyelőre még szokott életmódján nem változtatott, mutatja ezt a levélnek befejezése, mely rendes napi sétalovaglásukról szól. Az egész levél különben a következő:

Kutahia, Mart. 13. 1851.

Kedves Barátom!

E pillanatban kapom Dec. 21-kei és Febr. 7-kei leveleidet együtt. Te minden leveledben arról panaszkodol; hogy nem írok, én hónapokon keresztül csak arról hogy nem kapok tőled levelet. A különbséget érted. Miért teszed fel leveleim nem kapásának

minden lehető okai közt éppen azt, hogy hanyag vagyok akármit is tenni a mit kellene.

Hogy még Febr. 7-kén sem kaptál tőlem levelet, ez már valóban aggaszt, mert ez már leveleimnek nem elkésésére, hanem elveszésére mutat. S ha így van különösen Nov. 8, és egy másik, karácson estéjén írott leveleimnek elveszését nagyon fájjalom. Fontosak voltak sok tekintetben, s ha más kezébe kerültek, tömérdeket ártanának.

És különös – több canalisban merülhetnek el leveleim, de hogy az angol követségi körben elmerülnek arról már biztos adatom van. Nov. 10-kéről írja belgrádi ügynököm „tegnap anyámtól jött levelem az angol consulhoz, ki azt holnap hivatalos Courier által küldi a követséghez Stambulba” inai napig sem kaptam. Ismét jan. 3-káról hogy: „Levelem jött Magyarországból utasításom szerint Alleon bankárhoz czímezve. A consul két heti Courierja által küldi a követséghez.” Nem kaptam. Alleon sem kapta.

Úgy-e szép.

Hiában míg itt vagyok alig lehetend levélre bíznom valami fontosat. Ezt már látom. – Innen íteld mai levelemet is.

Írod, hogy angol barátunknak én minden esetre elismeréssel tartozom. De nem írod miért? – én semmit sem tudok. Talán azon irányért, melyet Cobden a békepártnak ad? – köszönöm. Már elkészítettem volt egy nyílt levelet hozzá, rectificálni ezen bal irányt az által, hogy reá fogom, miként érti a békét – nem desavouirózhatta azt tudom. De mindent megfontolva, várok, míg személyesen ott leszek.

St. barátunkat én meg nem foghatom – nem érthetem. Elindult tavaly februárban Angliából egy szándokkal, melyet a mikor kellend egészen másképen kellend végrehajtani – nem úgy, hogy a veréb is csirip ólja, s a hírlapok is megírják. Ide érkezett y hónap múlva. Oly időben, midőn kábaság volt volna azt tennem – ha bár éppen praeparatioi nem tették volna is lehetetlenné.

Elküldtem Stambulba az ütolsó kísérletet megtenni, hogyha válás történik, jó barátok maradjunk a törökkel – mert ebben nagy érdekek feküsznek, aztán még ezek voltak teendőik.

1. Családomat innen a porta engedelmével elküldeni.

2. Csekély vagyonomat, mely honn biztos kézben van, s mely csekély bár, – de 2-3 évre mégis elég, hogy ne koplaljak – kézhez keríteni. Mert nekem éppen hogy hatásom lehessen – nem szabad senki gratiáját koldulni magam számára.

3. Az itteni emigratiót – magasabb czélok szemmel tartása mellett választott helyen, módon – s organismussal meglepíteni,

Míg ezek nem történnek nem egyezem bele, a mit ő akart.

Elment Stambulba, oda volt két hónapig s vissza jött eredmény gyanánt biztos reményt hozva.

A 3-ik pontot azonban effectuáltuk. Megteremtők a pénzt, a helyet, megcsináltam az organisatiót, s ő elment October végével a

hely színén effectuálni 10 napig kell vala ott maradnia – onnan Stambulba menni az emigratiot a telepre jüttatni a hozott remények vasát ütni – mert, igen meleg volt, nagyon hajlott, – onnan Turinba menni igen igen fontos ügyben – onnan Londonba s December végével már itt kell vala ismét lennie.

E helyett ő elmegy – 5 hónap óta oda van, nem tudom hol, – nem, hogy mit csinál, – egy sort nem ír. Végtere tegnap tudom meg, hogy ez idő alatt Smyrnában ült s e napokban indult Stambidba vagy ide.

És Istenem! mennyi zavar. Az emigratiot elhozták Sumláról, vinni akarták Amerikába, szegények! embert ember után küldtek hozzám utasításért- Menjenek-e vagy maradjanak? s ha maradjanak gondoskodom-e róluk? és én elmenetelüktől irtóztam, biztosítást nem adhattam, mert St. – ki effectuatio végett ment el 5 hónap óta hallgatott. Egész lázadásig ment a dolog az indulás peresében a hajón. Itt maradtak. Hová fejlík a dolog? nem tudom, mert St. hallgat. Akadályai voltak? lehet – de Smyrnából kétszer egy héten gőzhajó járt Stambulba, az út jó óra! miért nem jött – miért nem írt? nem értem, Vederemo.

St. Canning közeledést mutat hozzám. Illendően de, komolyan fogadtam. Tudtára adat ám, hogy cabinetje politikáját ellenségemnek ismerem. A nagyvezérnek pedig nagyon lelkére szóltam, hogy tanuljon maga lábán járni, s mindenek felett lágy je el nekem, hogy az orientális kérdésben ő az úr, ő szabhat irányt az angolnak, a helyett, hogy ő koldulna, kapván önfeláldozás jutalmaid a félelemtől dictalt elmálás rákfenéjét.

A porta tudtára adta Austriának, hogy az internationak véget szakít. Ez berzenkedett, elfogott levelekkel ajánlkozván bizonyítani, hogy én még sem akarok békén csücsülni. A porta azt mondta reá, ez természetes, de belőle nem következik, hogy ő Austria tömlőcz-tartója maradjon, s neki azt a bosnyákok, bulgárok etc. szitogatásával viszonzozzák. Végre Austria csak ötöt kívánt (En, Batthiány, két Perczel és Lülley) s ezt oly condescensionak vélte, hogy már éppen biztost is utasított ide a többieket eleresztetni (engem pedig, mint hírlík megölni), a porta azt felelte: osztrák comissaimék Otomaniban semmi dolga, tetszik, nem tetszik, ide jöttünk névnapján – april 15 – mind elereszt. Az internuntius ezt kikérte ad referendum. S most megint szépen hallgatnak. De én mindenesetre tudom mit teszek Ok lássák.

A nagyvezér nekem küldte el Bem magyar csillag-keresztjét, mondván engem illet, nem az osztrákot s azt írta rövid időn találkozunk.

– Reájuk ijeszték, csakhogy nem tudják magukat elhatározni jobb lesz-e az osztráktól félni, vagy engem szeretni. Házamnál 3 nap óta baj van, ki lovagoltunk s lovaink ragadtak. Lovászmesterem egy derék huszárcapitány, ki nőm mellett szokott lovagolni meg-

személyét, magatartását és működését környező kémkedések miatt. Pedig nagy tervekkel foglalkozott, miként alábbi levele is tanúsítja, mely némi kihagyással így szól:

Kutahia, május 31. 1851.

Kedves barátom! April 18-kai s május 4-kei leveleidet tegnap vettem. Hát te kaptad e april 2 2-kei s május 7-kei igen fontos leveleimet. Ha kaptad, reményelem teljesítetted, a mire kértelek. Mert nagyon szomorú volna, ha kéréseim teljesítésére teljes bizonyossággal nem számíthatnék. – Mindennek van oka, mire kértelek, pedig mindennek fontos oka.

Megnyugtatásodra mondhatom, hogy azok után, a mik most itt velünk történtek, isten és világ előtt ki vagyok mentve, hogy a Portát sermni tekintetberi tovább nem menagierozom. Mit teszek? azt természetesen nem iron meg. Csak arra kérlek, bizzatok és ne beszéljete, nehogy a hírlapok megint tele legyenek elszőkési rapportokkal. Hogy nem tudnak már parancsolni fenségést düheiknek, a ki leikök van.

Itteni helyzetünket át fogod látni az ide rekesztettekől, melyek az amerikai kormánynak in specie Websternek vannak írva, de melyeket nem én írok, hanem utasításomból te írsz.

A dolog igen fontos, igen sürgetős, kérlek tehát régi barátságunk meleg bizalmával, tégy félre kétkedést, commoditást, rest' séget, (ha még van, ut quondam) s egy perczet sem vesztve tedd a következőket:

1) Fordítsd le az 1. szám alatti acclusumot; ezt te irod Webster külügy minis temek.

2) Fordítsd le az ahhoz j. alatt csatolt memorandumot. Ezt is te irod; ebből azonban hagyd ki a velüink bánás aprólékos seciuráira vonatkozó azon részt, mely kihagyandónak van megjelölve, ez csak beszédben s hírlapok báni saját használatod végett van írva. De a Portáról mondott kemény Ítéletemet s azt támogató nagy hazugságokat se ki ne hagyd, se ne lágvítsd; minden szó igaz s én ingerelni akarok; másszor megírom okát.

3) Ekként elkészítvén angolul, olvasd el az amerikai követ előtt, tiszteld őt nevemben, s akár helyesli, akár nem, küldd el általa haladék nélkül Amerikába a Praesidensnek szóló levelemmel együtt.

¢) A Memorandumból cikket cikk után kell compingálni a hírlapokba, de a világért sem úgy mintha tőlem vagy tőled erednének, hanem körülbelül mint egy Törökországból a porta protectoratusa által kikergetett magyarnak revelatióit a magyarokkali török bánás felett.

Az első cikk legyen az: hogy Palmerston hitegetései következtében a porta magaviselete iránt a világ mystificálva van. Én

nem szólhatok, mert fogva vagyok, levelezésem török osztrák spioneria alatt áll. Ideje, a világot kiábrándoztatni, azért az író magyar elmondja a Memorandum azon részét, mely az amerikai ajánlat után itt történetekre vonatkozik, erélyes kérdést intéz Amerikához, ha azt tűri-e, és Angliához, ha engedi-e magát mystificálni tovább.

Erre egy másik cikkben feleljen egy másik, hogy ez nem csuda, mert a Porta ilyen és ilyen, ez elmondja a Memorandumból a jellemzést s azt támogató nagy csalások megírt lajstromát.

Aztán egy harmadik cikk: hogy ezen gazság a nem politikai természetű az aprólékos dolgokra is miként kiterjed és elmondja azt, a mi a Memorandumból kihagyandónak van jelölve.

De mind ezt gyorsan egymásután, oly hírlapokban, melyek Amerikába is mennek, ha nem mennének, küldj egy példányt a new-yorki Tribune-nek.

Számítok reá édes barátom, hogy mind ezt gyorsan hiven megteszed. Nekem mihelyt lehetend, Amerikában kell lennem. Te nem tudhatod mikor leszek ott s ezeknek akkorára ott el kell terjedve lenni, hogy gyorsan végezhessem, amit ott végezni akarok.

Ezenkívül még kérlek édes barátom, szólj az amerikai követtel, mond meg neki, hogy igen jól esett nekem róلامي szíves emlékezése, melyet tudtomra adtál

2. Mondd meg neki: vagy megszabadítom Magyarországot vagy ha ezt 1852-ben nem tehetném, akkor 2–300 ezer magyarral telepítést teszek valahol. – Az egyesült Statusokat akarnám egy új statussal szaporítani, ha kapok alkalmas territóriumot. Mit gondol követ úr amerikai bankierek közbenjártával nem negociálhatnák-e partial kölcsönt 2 millió dollárig, oly alapon, hogy ha Magyarországot megszabadítjuk természetesen az fogja megfizetni; ha pedig nem, úgy az új magyar Status territoriális adósságává válnék. Ha tapasztalnad, hogy kedvezőleg nyilatkozik, kérdezd nem tehetne-e némely előkészítő lépéseket akkorára, midőn én Amerikába mehetek: vagy nem mondhatna házakat, kikkel a dolgot addig initiálhatnám, oly reménnyel, hogy a vállalatot (természetesen provisio mellett) hitelökkel popidárisalhatják. A pénz nagyrészt az amerikai industria javára válnék, mert egy pár gőzhajó 10.000 szuronyos fegyver s vagy 1000 revolver à la Kentucky volna az első acquisitió, mindenesetre szeretném, ha az illető gyárak eleve figyelmeztetnének, hogy jó vásár lesz, dolgozza?iak.

3. Kérdd meg, számíthatok-e arra, hogy az E. Statusok középtengeri flottája engem az amerikai lobogó oltalma alá fogad azon esetben is, ha nem a porta megegyezésével lépnék a hajóra?

Igen fontos kérdések, szólj vele s válaszolj mielőbb, hogy leveled még itt találhasson. Es hallgass, mint a hal. Egy szód vagy késedelmed mindent elronthat.

Vetternek mond, hogy csak egy kicsit tűrjön még. Tettem már rendelést 50 fontról.

Gál Sándort köszöntsd, vettem levelét, felelek az első Courierral. Addig is legyen nyugodt, a mit javasol, mind megtörtént rég.

Beöthy felett kimondhatlan aggódom, vette a leveletem?

Áldjon az ég. Estote parati, magna fiant, crédite et salvate animos. A ki non credit, lássa.

Öllelek meleg barátsággal

Kossuth Lajos.

Pulszky mindenkor híven és készséggel teljesítette Kossuth megbízásait, de a mellett sürgette magát Kossuthot is, hogy mindenképen iparkodjék elhagyni Kis-Ázsiát és megjelenni körükben. Sőt nem várva a diplomatiái közbenjárást emigráns társainak megegyezésével megbízta Hennigsent, Kossuth bizalmas emberét, hogy szöktesse meg Kossuthot s iparkodjék váltott lovakon eljuttatni egy görög hajóra, mert diplomatiái tárgyalásoktól úgy is hiába várják a kiszabadulást. Erre nézve írja is neki Kossuth 1851. jun. 20-án a többek közt:

„Azt is veted szememre, hogy én a diplomatiától várom szabadításomat. – Dehogy várom, dehogy várom, sőt soha sem is vártam, nem is fogom A napját is meg tudnám ími, mikor szemetekkel láta? idjátok, hogy soha sem vártam. De sürgetem s panaszkodom, igen, óhajtom a meetingeket, petitiókat, interpellatiókat, s nagy hálával fogadom e körüli fáradozásaidat s különösen hálával fogadandom, ha igen gyorsan teljesíteni szíves leszesz azt, mire május 31-kei levelemben kértelek, nem azért, de korán sem azért, hogy a diplomatiától várjam megszabadításomat, hanem 1-ször, hogy egy kis sympathia tartassék készen alapú, megszabadításom idejérei nyilvános teendőim számára. 2-ször, hogy egyik diplomatiáról lerántani segítsük az ügyünknek igen ártalmas hamis reputatio nimbusát. 3. Hogy egy másikat engagier özzunk, bármi kis parányi „a”-ra, tudván, hogy aztán „fr”-nek következni kellend.

Te nem is képzeled minő fontos szolgálatot teendesz, nem nekem, (mert ez szót sem érdemelne) hanem a hazának azzal, ha igen gyorsan és igen pontosan teljesíted, a mire Amerikára nézve megkértelek, nekem ott igen nagy teendőim vannak (de korán sem az, hogy magamat naturisaltassam, mint te irod. Isten őrizz!) s ezen teendők successusának te fogod megvetni alapját levelem teljesítésével. Furcsa dolgok fogják abból magukat kinőni, mert útjük ám a követ másfelől is.

Kifáradtál édes barátom! biz elhiszem s szinte vonakodva terhellek, de már nem húzhatom vissza, a mi útban van s azért nem tehetek mást mint téged arra kérni, hogy sorozd a teendőket fontosság szerint s a fontosabbakat ne hagyd szenvedni a kevésbbé fontosak miatt.

Végre sok huza-vona, hosszas várakozások és tervezgetések után az éjszakamerikai Egyesült Államok senatusa elhatározta, hogy Kossuthot vendégül meghívja és részére gőzhajót küld, mely őt kíséretével együtt Amerikába hozza. 1851. szeptemberében tehát hajóra szállt Kossuth, de mielőtt Amerikába ment volna, Europa nevezetesebb államait kívánta meglátogatni, a hol honfitársai szét-szórva éltek és barátságos fogadtatásra találtak. Főleg Olasz-, Francia- és Angolországba óhajtott menni, de sem a szard király, sem az államcsínyra készülő francia köztársasági elnök nem engedte meg a partra szállást, nehogy izgató szónoklatával lángra gyújtsa a nagy szabadsághős a népeket. Kossuth tehát Angliába indult, hol Southamptonban partra szállt.

Pulszky eléje utazott, hogy jelen legyen a fogadtatásnál, sőt hogy annak ünnepélyességét némileg előkészítse. A fogadtatás igen fényes volt. Nemcsak a kis város polgárai jelentek meg a tengerparton, hanem tömegesen jöttek el a londoniak is, főleg a sajtó képviselői, kik nagy pontossággal írták le s küldték meg a lapoknak Kossuth minden nyilatkozatát. Pulszky volt az első, ki az amerikai consul hajóján a kikötőből kisietvén a nyílt tengerre, felment Kossuth hajójára s ott üdvözölte a szabadságharcz vezető-jét. Midőn partra szálltak, a nép örömrivalgása között történt a bevonulás a városba s itt fogadta Kossuth a tisztelgő küldött-ségeket, melyeket elragadott ékesszóló beszédeivel, maga Cobden, a híres angol szónok is rajongással hallgatta Kossuth szabatos angol nyelvű, gyújtó hatású szónoklatát. Egy-két nap alatt egész Anglia ünnepeltje lett Kossuth s ezrével érkeztek hozzá az üdvözlő levelek, feliratok, melyeket olvasni sem győzött. Pulszkyra bízta azok elolvasását s a válaszokat rajok, mit Pulszky egy angol írnok segélyével végzett.

Londonban hasonló ünnepélyes fogadtatás várta Kossuthot, kinek megjelenése s egyéniségének elragadó tulajdonai ünnepeltté tették nemcsak őt magát és családját, hanem a Londonban élő magyarokat is, kik között ekkor is Pulszky volt a legegyszerűbb s minden mozgalomban legtevékenyebb, még az a gyászír is, mely nagybátyjának, Fejérváry Gábornak haláláról érkezett hozzá bár igen lesújtotta, mert Fejérvárynak igen sokat köszönhetett, csak rövid időre tette munkaképtelenné. Izgatott napokat éltek, zaklatott tevékenység foglalta el lelköket, de senkiét nagyobb mértékben mint Pulszkyét, kinek minden mozgalomban része volt, kire a legtöbb munka és intézkedés várt.

Kossuth nem sok időt tölthetett Angliában, ha meg nem akarta sérteni az amerikaikat, kik letartóztatásából kiszabadították. Októberben tehát hajóra szállt, nejével, Pulszkyékkal s néhány honvédtisztel, kik állandó kíséretét képezték, hogy elvitorlázzanak Amerikába, melynek népe türelmetlenül és lelkesedéssel várta. A Kossuth és Pulszky-gyermekek együtt maradtak Londonban

Tanárkynak felügyelete alatt, míg szülei amerikai diadalútjokról visszatérnek. Kossuthot Amerikában is nagy kitüntetéssel, éljenzéssel várták. New-York hamarjában nem látott még oly ünnepélyességet, minő Kossuthra és társaira várt; valóságos fejedelmi díszmenettel kísérték a városba a szabadság ékes szavú apostolát s kísérő honfitársait, kik valamenyien az állam vendégei voltak. Pulszky nevét is ismerték már az amerikaiak részint könyveiből, részint az angolországi hírlapokból, így ő is kiváló ünneplés tárgya volt. Együtt jártak be Philadelphiát Baltimoret, Washigton, Annapolist, Pennsylvaniát, Pittsburg-öt, Cleveland-et, Cincinnatit, New-Orleans-ig, hol mindenütt ünnepélyekkel, díszmenetekkel fogadták őket.

A nagy út, a sokféle ismeretség, az érintkezés az egyes államok népével és előkelőivel rendkívül tanulságossá és érdekessé tette amerikai tartózkodásukat. Nevüknek és egyszersmind a magyar névnek mindenütt tiszteletet, becslést szereztek, maguknak feledhetetlen emlékeket és sokféle ismereteket a politika, tudomány, közgazdaság köréből. Érdekes összehasonlításokat tettek az északi és déli államok eltérő politikai felfogása, közgazdasági viszonyai, társadalmi helyzete felől. Kossuth ünnepies, nagy szónoklataival, Pulszky nagy tudományos készültségével imponáltak minden körben, a hova csak eljutottak. A nyilvános gyűlések szónoklatai s a magán társaságok eszmecseréi egyaránt barátokat, tisztelőket szereztek nekik maguknak is, hazájuknak, nemzetüknek is, melynek bujdosó fiai voltak. Épen oly dicséretekkel és magasztalással emlegették az amerikai hírlapok a magyar emigránsokat és azoknak szerencsétlen, leigázott hazáját, mint a mily szeretetreméltósággal és őszinte nagyrabecsüléssel viseltettek irántok a családi és társadalmi körökben, melyekben mindig és mindenütt ünnepelték őket. Versenyre keltek egymással az egyes államok, hogy fölülmúlják egymást azoknak az ünnepélyeknek fényével, nagyszerűségével, melyekkel elhalmozták a magyarokat. És e nagy tisztelet, melyben Kossuthot és a magyar emigránsokat részesítették, nemcsak a pillanatnyi felhevülés eredménye volt, fenmaradt az állandóan későbbre is, fennáll mondhatni ma is. Még évtizedek múlva is a Kossuth és társai által szerzett dicsőség fényében sűtkéreztek azok a később kivándorolt magyarok is, kik soha semminemű érintkezésben nem álltak Kossuth-tal és az emigrációval; igen sokszor elég volt magyarságukra hivatkozniuk, hogy részeseivé lehessenek a magyarok iránt azóta mindig rokonszenvet érző amerikaiak gyöngéd figyelmének, barátságos vendégszeretetének. Köztudomású, hogy Amerikában Kossuthnak még életében szobrot emeltek. Ott tartózkodása idején pedig nyilvános gyűjtést rendeztek számára, melyet azonban ő csak az emigratio céljaira fogadott el, mint felszabadítandó hazája által visszafizetendő kölcsönt.

Az a háromnegyed év, melyet Pulszky Kossuth környezetében Amerikában töltött, életének igen nevezetes időszaka volt. Sok oly

Kossuth és Pulszky arczképe. (Készült Bostonban 1852.)

ismeretet szerzett magának, mikről Európában tett nagy utazásai alatt fogalmat sem nyerhetett. Megismerte az új világrésznek eddig csak könyvekből is hézagosan tudott közállapotait, életrevaló népének gyakorlati felfogását, munkás életét, melyben a tétlenség nem irigyelt, hanem megvetett állapot. Alkalma nyílt érintkezésbe

lépni Amerika legkiválóbb embereivel, eszmecserébe bocsátkozni oly kérdések felől, a minők eddig érdeklődése körén kívül feküdtek. Bővült ember- és világismerete, gazdagodott tapasztalása. Kormányzati elvekkkel ismerkedett meg, a- milyenek alkalmazását eddig nem látta, társadalmi és közszokásokról szerzett tudomást, a minőkhez hasonlóan Európában hiába keresett, erkölcsi és philosophiai felfogásokra akadt, a minőket senki nem vallott, nem hirdetett azokban a körökben, a hol ő eddig megfordult, azoknál a nemzeteknél, a melyeknek életét, tudományos és művészeti tevékenységét ez ideig tanulmányozta. Élményeire kedvvel gondolt, emlékeit hiven és szeretettel őrizte, új ismerőseire, barátaira rajongással emlékezett vissza s emlékirataiban is előszeretettel írta le amerikai tartózkodásának érdekesebb mozzanatait. így a többek közt hálával emlékezik Bostonra, hol egyetemi tanárságot ajánltak fel neki, a mit azonban ő nem fogadott el, noha nejével együtt már igen otthonosan érezte magát a bostoniak között.

1852. július elején indult vissza nejével Londonba, hogy folytassa hosszú idők óta megszakított irodalmi munkásságát, a mi életfentartásának eszköze volt. Neje elővette amerikai naplójegyzeteit, miket ő a szükséges kiegészítéssel ellátva, csakhamar egy két kötetes útirajzot bocsátottak ki: White, Red, Black czimen, mely egyszerre két kiadásban jelent meg Londonban és New-York-ban. A művet jól fogadta az angol közönség, az angol és amerikai hírlapok dicsérettel szóltak róla és sokáig a legjobb amerikai útirajzok közé sorolták. Barátaikat is szaporították Pulszkyék ez új művel, mert a személyes vonatkozások és megemlékezések sokaknak hízelegtek, de a szerzők irodalmi nevének népszerűsítését is jelentékenyen előmozdították, mert a mű Angliában is, Amerikában is igen elterjedt. Mindenki dicsérettel emlegette a művön keresztül vonuló alaposságot, a leirt dolgok és események élénk rajzát, melyek a tanulságos elemet a mulattatóval ügyesen vegyítették és így az egész művet vonzó könnyű olvasmányná tették.

Alig tért azonban vissza Londonba, nemsokára utasítást vett Kossuthtól, hogy menjen vissza Amerikába s iparkodjék az időközben megválasztott új köztársasági elnököt és kormányát rávenni, hogy sereget küldjenek Olaszthonba, a hol a forradalom kitörő félben levén, remény van rá, hogy Magyarországon is forradalmat csinálnak és amerikai segítséggel ki fogják vívni Magyarország függetlenségét. Pulszky visszament New-Yorkba, hol ismét szívesen látták, cikket írt a Tribune-ban, a legelterjedtebb északamerikai lapban, de politikai küldetésének semmi hatása sem lett, noha az elnök is, a kormányférfiak is igen előzékeny modorban érintkeztek vele. Három hónapig tartózkodott künn ezúttal Amerikában, mely idő alatt sikerült neki az amerikai politikai élettel is behatóbban megismerkednie, egyszersmind állandó

Összeköttetést létesített a New-York-Tribune című lappal, melynek állandó munkatársa lett s éveken keresztül szorgalmasan irt bele. A hírlapi munkásságon kívül felolvasásokat is tartott mint Kossuth, kinek egy ideig szintén ez volt csaknem egyedüli jövedelemforrása.

Kossuth elment Skóthonba s Angliának egyes vidéki nagy városaiba, hol politikai tárgyú felolvasásokat tartott, Pulszky London környékén maradt s műtörténet! felolvasásokkal oktatta és szórakoztatta hallgatóit, miket az angolok mindig jól megfizettek, így Pulszky mindig képes volt életszükségleteinek költségeit fedezni akkor is, a mikor birtokai után igen csekély vagy épen semmi jövedelmet sem kapott, pedig a londoni élet elég költséges volt és társadalmi összeköttetéseiket is fentartották. Társaságokba gyakran ellátogattak Pulszkyék, hol az angol közélet és irodalom legkiválóbb alakjaival nyílt alkalmuk megismerkedni; így: Dickens-szel, Thackeray-vel, Lewes-szel, Gliddon-nel, Macaulay-vel és másokkal, kiknek társaságában igen jól érezték magukat. Pulszky maga gyakran megfordult a múzeumi gyűjteményekben, hol tanulmányait folytatta, a szanszkrit nyelvésztől, Goldsticker-től leczkéket vett a szanszkrit nyelv és irodalom felől. E nyelvészeti tanulmányoknak eredménye az az értekezés, a melyet a magyar képzőkről és ragokról irt a szanszkrit nyelvészeti rendszer alapján. Szorgalmasan eljárta a tudós társulatok üléseire is, meghallgatta a felolvasásokat, részt vett az azt követő discussiókban s rövid idő alatt ismert hallgatója volt mindennemű nyilvános tudományos felolvasásnak, nemsokára tagul is megválasztották egyik tudományos társulatba, mi komoly tudományos munkásságának elismerését jelentette. E mellett a családi gondok is szaporodtak, mert a gyermekek növekedvén neveltetésükről és iskoláztatásukról kellett gondoskodniuk. Nyilvános iskolába adták őket, hol a gyermekek angolos nevelésben részesültek, de otthon a magyar leczke sem maradhatott el, mert hontalanságuk daczára is magyaroknak kellett maradniok.

Politikával ez időben nem igen foglalkozott Pulszky, nem is volt rá se tér, se alkalmas idő. Élt tudományos bűvárlatainak és családjának, többször fordult meg a tudósok mint a politikusok körében, az idegen nemzetek emigránsaival pedig ha együtt volt is, ritkábban merült politikai conspiratiókba. Néha-néha Mazzini-val érintkezett és az orosz menekültek közül Herzen-nel, Bakuninnal, a Szibériából megszökött menekülttel, de politikai szereplésre ekkor nem nyílt alkalom. A kitörőben levő orosz-török háború új tevékenységre ígérkezett ugyan, de a krimi háború gyors fordulata hamar véget vetett a politikai tervezgetéseknek.

Megkapván Magyarországból elhunyt nagybátyjának régiséggyűjteményét, azt Londonban kiállította s róla felolvasást is tartott, utóbb a gyűjteménynek egy részét eladta, noha nehezen vált meg

a jól ismert és kedvelt műdaraboktól, de szorult anyagi helyzete kényszerítette rá, hogy értékesítse őket. Tanulmányait folytatta ezután is a British Múzeumban, hova csaknem naponként eljárt. Különös gonddal tanulmányozta ez időben az aegyptológiát, a ninivei ásatások alkalmával előkerült érdekes leleteket, az ókori keleti népek történeti emlékeit, az ékirású feljegyzéseket, melyek sck tanulságos s addig ismeretlen adatot derítettek fel a keleti népek történetéből. Sokat foglalkozott a vésett drágakövekkel, melyekből a londoni múzeumnak gazdag és igen nagybecsű gyűjteménye van. Közben irodalmi munkásságát is folytatta, ámbár most már anyagi helyzete némileg javult, mert hazulról is részesült némi jövedelemben. Az idők annyira megváltoztak, hogy most már állandó összeköttetésben lehetett nejeinek szüleivel. Walter meg is látogatta őket Londonban, sőt Walterné hosszabb időt töltött náluk, de a megszaporodott család fentartása mindamellert elég gondot okozott az irodalmi működésből élő családapának, kire a családi élet követelményein kívül a társadalmi összeköttetés is rótt némi költséggel járó kötelezettséget.

Pulszkyné annyira jól érezte magát Londonban, hogy hajlamot érzett magában esetleg letelepedni az angol fővárosban, ha erre kedvező körülmények lennének. Történetesen éppen akkor üresedésbe jött a British Múzeumnál egy állás, melyet, szerette volna, ha férje kap meg. Meg is kérdezte házuk régi barátját, lord Lansdowne-t, hogy nem volna-e férjének az állás megszerezhető. A lord kereken kijelentette, hogy náluk nem szokás az idegenekért elmellőzni saját honfitársaikat, különben is az angol annyira el van telve önmagával, hogy magát mindig többre tartja bármely idegennél, s ha megtörténnék, hogy idegen miatt valamely angolt mellőznének, egész felzúdulás támadna. A tervből tehát, melyről különben Pulszky előzetesen semmit sem tudott, nem lett semmi.

1859-ben új mozgalom támadt, mely a magyar emigratiót is foglalkoztatta. A francia császár szövetségre lépett Viktor Emánuellel az ausztriai olasz tartományoknak visszahódítása végett. Hogy Ausztria helyzetét súlyosítsák, a szövetségesek tervbe vették a magyar felkelést is és ezt az emigratio által organizálni, előkészíteni törekedtek. Kossuth mindent megtett a magyar forradalom előmozdítására, ha biztosítékokat kap arra nézve, hogy a szövetséges fejedelmek nem fogják Magyarországot cserben hagyni, hanem egy francia hadtest magyar földre lép s így a francia zászló becsülete belevonatik a magyarországi hadviselés esélyeibe. Megkapván Kossuth az elfogadható biztosítékokat, családját Pulszkyék gondjaira bízta s maga Olaszországba sietett, hol ekkor már nagyban folyt a magyar legio szervezése. Pulszkyt a magyar emigratio igazgatóságának nevében kinevezte diplomáciai ügyvivőnek az angol kormányhoz s feladatává tette: örködni az angol

kormány külpolitikájára s róla időnként jelentést tenni, továbbá fentartani az összeköttetést a magyar ügynek angolhoni barátai-
val, s figyelemmel kísérni, sőt a mennyire lehet, befolyást gya-
korolni az angol hírlapsajtóra.

A szerencse mindjárt a kitört háború kezdetén nem kedve-
zett Ausztriának, a magentai és solferinói ütközetek reményt nyúj-
tottak a magyar emigránsoknak, hogy óhajtásaik teljesülni fognak.
S midőn a francia hadak már Fiume szomszédságába is eljutottak,
Pulszky is kezdett a magyar forradalom kitörésében hinni, mint
politikai ügyvivő hozzálátott a katonai öltözetek és cipők be-
szerzéséhez, hogy a forradalom kitörése esetén azonnal elláthassák
a felkelőket ruházattal.

De a magyar emigránsok reménye hamar füstbe ment, a
villafrankai béke megszüntette a háborút s megszüntette a ma-
gyarok reménykedéseit is. Kossuth elhagyta Olaszországot, a
magyar legio feloszlott. Újra a jövőbe vetett hittel vigasztalódtak.
Egyik részök folytonos figyelemmel kísérte a politika változó
eseményeit, Pulszkyt a hírlapi tevékenység foglalta el s szorgal-
masan írta a pesti leveleket a Daily Newsbe, valamint szokásos
cikkeit az amerikai Tribune-be. Minthogy azonban Pulszky nagy
családjának fentartását igen költségesnek találta Londonban, arra
gondolt, hogy jó volna tán olcsóbb vidékre, például Olaszországba
költözni, hol jelentékenyen kevesebbe kerülne az élet. Tervének
keresztül vitelét a politikai események elősegítették, mert a pie-
monti kormány elnöke, gróf Cavour miniszter, arra kérte Kossuthot,
hogy küldjön *egy* megbízható embert Turinba, kivel ő állandó
összeköttetésben lehetne s a politikai fejleményeket folyton meg-
beszélhetné és általa Kossuthot is a szükséges tudni valókról
értesíthetné. Kossuth Pulszkyt küldte oda meleg ajánlással, ki
1860. márcziusában mint a Daily News levelezője letelepedett
Turinban s ezzel életének egy új, mozgalmas korszaka vette
kezdetét.

Az európai politika fordulata. Pulszky Ferencz Olaszországban. Diplomatai működése. Meghasonlása Kossuthal. Nápolyi fogsága. Florenczbe költözik. Tanulmány, társadalmi élet. Visszatérése Magyarországra. Amnestia, Első nejének halála.

avour, a híres olasz miniszter igen előzékenyen fogadta Pulszkyt. Kijelentette neki, hogy szívesen értekezik vele időnként a politikai helyzetről, de soha ne a hivatalban keresse fel, hanem magán lakásán, hogy így érintkezések gyanút ne keltsen. Pulszky örömmel vette tudomásul Cavournak a személye és a magyar ügy iránti érdeklődését és jóindulatát, megígérte hogy iparkodni fog tapintatos magatartást tanúsítani s azonnal be is jelentette a parlament háznagy-i hivatalánál, hogy mint a Daily News levelezője tartózkodik Turinban, s a kamarában helyet kért a hírlapírók karzatán. Türr István honfitársa útján megismerkedett Frapollival a volt belügyminiszterrel, ki ismét a mostani belügyminiszternek Fanninak mutatta be, Általok ismeretségbe jutott-Garibaldi egy pár bizalmas emberével és jóbarátjával és így mindjárt Turinban letelepedése kezdetén jó társaságba került, kellemes és előkelő összeköttetéseket szerzett, a mik egyrészt neki magának megnyugtató helyzetet adtak, másrészt reményt nyújtottak arra, hogy megbízatását sikerrel teljesítheti és hazájának szolgálatot tehet. Mert az emigratio ideális célja Magyarország függetlenségének kivívása, mint szent vágyakozás élt lelkökben és minden cselekményt, melylyel a nagy cél megvalósítását előmozdíthatni hitték, hazafias tettek tekintettek.

A nyár folyamán megjött Pulszky né is Turinba a gyermekekkel és most ismét együtt volt a család. A városon kívül egy kis villát béreltek ki, itt laktak egyszerű kényelemben, de szorgalmas tevékenységben s boldog családi egyetértésben, amennyire mint hontalan bujdosók boldogoknak érezhették magukat. A gyermekek tanultak, az apa naponként bejárt a városba, részt vett a parlamenti ülésen, végig hallgatta a követek beszédeit, az interpellatiókat, a miniszterek válaszait, megírta tudósítását hírlapjának, szót váltott a miniszterekkel s ment haza családjá körébe. Ha teendőit gyorsabban végezte, rendesen benézett a múzeumba, vagy a könyvtárba, mert tanulmányaival soha sem hagyott fel. Még a

legizgatottabb politikai mozgalmak között sem feledkezett meg archaeologiai, műtörténeti stúdiumairól.

Míg a turini parlament nyugodtan folytatta tanácskozásait, azalatt Garibaldi fellázadt a nápolyi király ellen, Sziciliát elfoglalta, magát ott diktátorrá kiáltotta ki s az egész szigetet ő kormányozta. Garibaldi hadviselésének nyíltan hirdetett célja az egységes olasz királyság megteremtése volt, ezért nemcsak Olaszország, kísérte a legnagyobb figyelemmel a hős vezér cselekedetét, hanem a külföld is, igen természetesen a magyar emigratio is, mert Garibaldi terve kiválóan érdekelte Ausztriát s így Magyarország sorsának fordulatát is Garibaldi hadjáratának eredményéhez fűzték. Garibaldi harcainak sikerei erélyes közbelépésre bírták a piemonti kormányt is. Cavour 1861. tavaszárát érve vette a háborút Ausztria ellen, ezért élénk diplomatai összeköttetésbe lépett Pulszkyval, hogy teljes tájékozottságot szerezzen magának a magyarországi állapotok s a magyar emigratio feltételei felől. A tanácskozások oly komoly formát öltöttek, hogy Pulszky ismételen megfordult a királynál is hosszabb, behatóbb értekezések végett. Diplomatai jegyzékei és jelentései, miket e tárgyalások felől Kossuthnak küldött, oly szabatosan szövegezett iratok, hogy „tömör szabatoságukat” maga Kossuth is hízegő dicséretekkel emelte ki. A dolgok igen komoly fejlődése miatt Cavour tudatta Pulszkyval, hogy szeretne Kossuthal személyes érintkezésbe lépni. Kossuth, Teleki, Klapka s a magyar emigratio főbb emberei mind Turinba jöttek a nagy haditerv megbeszélésére. Klapkának Bukarestbe kell vala mennie s az ottani magyarokból sereget szervezni, Ludvighnak hasonló célból Belgrádba, mivel „Pulszkyt – írja Kossuth 1859. május 8-án Telekihez – a horvátokkal való egyezkedés végett nem lehet elküldeni Belgrádba, mert ő vitte Thunnal és Gáj ellen a panszlavisztikus polémiát. Ellenben itt Angliában a „non intervenczió-nális” agitatót kezdeményem alapján tovább fűzni-fejteni, s a sajtó útján tovább is élénkségekben tartani, oly egyéniség, kit senki más nem pótolhat, – a sajtóval való viszony tekintetében még én sem.” Garibaldi pedig Kossuthal Dalmátiába hajózna, ott kikötnének s olasz sereggel nyomulnának Magyarország felé, hol a szervezett forradalom már készen várná őket.

A tervek ekként megállapítván, a szerepek kiosztatván, Kossuth leányát, Vilmát, Pulszkyéknál hagyta, maga pedig nejével visszament Angliába ügyeinek rendezése s a háborúra való előkészületek megtétele végett.

A tervek azonban hamarabb, mint bárki hinni merte volna, teljesen dugába dőltek. A Klapkának küldött fegyvereket Romániában elkobozták, mi a fegyverek elvesztésén kívül nagy erkölcsi vereség is volt Viktor Emánuel kormányára, mert azt a gyanút ébresztette az európai udvarokban, hogy a turini kormány hivatalos támogatásban részesíti a felkelők mozgalmait. Midőn ezért Cavour

szemrehányásokat tett Pulszkynak, hogy indiscretiót és ügyetlenséget követtek el a magyarok, Pulszky mentegette honfitársait, a kik a dologban helyesen és óvatosan jártak el, hanem a fegyverküldésben nyilvánult vigyázatlanságot az olaszokra háritotta. Cavour ekkor előállt a tervezetöket agyonsújtó nagyobb bajjal, azzal, hogy Napóleon nem fogja megkezdeni az osztrák háborút, így Olaszország is kénytelen a béke mellett megmaradni, tehát a Kossuthal létesült megegyezés semmisnek tekinthető. Pulszky a legnagyobb megdöbbenéssel fogadta e hírt, azonnal tudósította róla Kossuthot, ki azonban kétségbe vonta Napóleonnak a háborútól való elállási szándékát s hosszú utasítást küldött Pulszkynak, melyben bizonyította, hogy az olasz hadjárat megindítására maguknak az olaszoknak szükségök van.

Cavour azonban mellőzte Kossuth fejtegetéseit s Pulszky a miniszter magatartásából bizton látta, hogy a magyar ügyre nézve nincs mit várni sem az olaszoktól, sem a francziáktól. Elénk levélváltás indult meg Kossuth és Pulszky között, hogy világosan megértessék egymással a hirtelen megváltozott helyzetet. Pulszky keveset várván az idegen hadsereg intervenciójától hazája sorsának javítására, világosan megírta Kossuthnak nemcsak az olasz miniszterelnökkel folytatott beszélgetését, hanem reá tett kedveszönetlen hatását is, Kossuth viszont a fegyveres intervencio szükségét hangsúlyozván, nyomatékosan kiemelte az intervencio feltételeit és módozatait, mint a Pulszkyhoz intézett következő leveleiben is:

London, Jan. 7. 1861,

Kedves barátom/

Türmek késtem felelni – mert vártam a végjelentést mind Oláhthonból, mind Belgrádból. Okom volt hinni, hogy egy napról a másikra megérkeznek. Most érkeztek, 5 óra este van. Tehát holnap irok mind neked, mind Türmek, kérd meg őt, várja be leveletem, mielőtt Caprerába indulna.

Megmondtam a keleti szerencsétlenség első hírére, hogy ott vége mindennek s vagy le kell mondani Magyarországról, vagy elfogadni operationalis tervemet. Ha ez, mint a gróf írja, lehetetlen, úgy én meg azt mondom – s vérző szívvel mondom – Magyarország lehetetlen, vagy tervemet el kell fogadni s effectuálni, vagy vége mindennek.

Klapka s Ludvig jelentései tényné tették, mit eszem gyanított, oláh s szerb kormány nemcsak nem barátink, de határozott osztrák zsoldosok. Amaz dühös ellenségünk és áruló. Emez óvatosb, tartózkodóbb, de nem kevésbbé ellenség – Klapka még életét sem tartja biztosságban, s vagy Február közepe felé reménye látni, vagy soha. Ludvignak nem volt mit tennie mint (gondold a veszély nagyságát!) Magyarországnak s Bécsnek risquirozni, a menekvés sikerült, Berlinből írt.

Nagy *Operationalis* tervem, vagy vége mindennek.

Jan. 3-kal most vett leveledben azt írod: „Garibaldival összeköttetésbe kell lépniük” (rég írom, sőt annyira szükségesnek tartom, hogy úti költséget is küldtem) „de” (írod) „ez lehetetlen a nélkül, hogy biztosan tudjuk, mit akarnak voltaképpen.”

Istenem! hogy írhatasz ilyet? hát nem eléggé világos deczember 14-éi utasításom. – Azt akarjuk és semmi mást – támaszát, segítségét akarjuk annak kivit eléír.

Ha azon tervről nem biztosíthatjuk a nemzetet egy hét alatt – nem kerül belé három hó a nemzet megalkuszik az osztrákkal és akkor? Olaszhon nemcsak nem veszi el Velenczét (ha csak el nem adjuk), hanem jó, ha a „conföderationalis napóleoni ábránd” nem valósul.

Holnap többet – holnap mindent. Alkalmasint utolsó lépés lesz.

Látod írásomról lelkem állapotát, de a kedély állapota soha sem influenzozta sem eszemet, sem határozottságomat. Baj közepette emez csak erősödik, amaz élesedik. Nagy problémáknak mindig csak egyetlen egy solutiója van – én kimutatom, csalhatlanul mint a fatum. – Vagy *Operationalis* tervem, vagy romlás!

Nőm ágyban van – de nem veszélyesen – a jókori lefekvés erejét vette a szokott téli (angol téli) bajnak.

Vilmámnak is holnap írok.

Isten veled! barátod

Kossuth.

Másnap már ismét írt Pulszkynak, hogy újra hangsúlyozza legalább az olasz hadseregnek bevonását a támasztandó magyar forradalomba. A levél így szól:

London, Jan. 8. 1861.

Kedves barátom!

Küldöm nyitva az ide zárt levelet Türrnek.

Olvasd el s végy jegyzeteket, miszerint azokkal *completálhasd* holnap küldendő utasításom nyomán a grófnak tüstént beadni kellő nottákat.

Holnap küldöm, mert magamnak kelletvén írom s jegyzőkönyvembe bejegyezmem (fiam a házon kívül ellévén foglalva) nem volt *physical* időm többet írni.

Klapkától újabb részletes igen szomorú vég jelentést kaptam Jassyból decz. 23-káról.

Ott vége mindennek. Klapka is megtért minden illusiokból, annyira, hogy honárulásnak tartaná, ha egy erős olasz seregnek a Drávánál megjelenése nélkül akármi tentatívákba bocsátkoznánk. – Még ő is!

Én már így láttam, midőn decz. 14-kéi utasításomat írtam.

Könyvedén vette a gróf – megbánja Olaszország.

Reményünk végpontján állunk. Vagy 50 ezer ember, vagy vége mindennek.

Kötelességemet híven teljesíteni a végpontig.

Ami hátra van, ha van inség örömtelen számkivetésben, legyen. Ha holnapi utasításomnak nem lesz sikere, alkalmasint utolsó lesz. Vagy, vagy – hasztalan minden diplomatizálásuk.

Nőm jobban van, felkelt. Vilmámnak ma sem írhattam még. Csókolom ezerszer. Vigyázzon, meg ne hüljön.

Isten veled! barátod

Kossuth.

Nagy gondot okozott a hadi készülétekre szükséges pénznek előteremtése is. Kossuth Angliában papírpénzt nyomtatott, a mi hosszadalmas perbe keverte Ausztriával, Cavour pedig Pulszky kezeihez juttatott egy nagyobb összeget, mit Pulszky beküldött az országba a készülődő forradalom költségeinek fedezetére. Kossuth felszólította Pulszkyt, hogy csak kérjen Cavourtól pénzt az előkészületek költségeire, Pulszky azonban ezt nem tette, ő maga nem akart pénzügyi dolgokba avatkozni s nem teljesítette Kossuth erre vonatkozó felszólítását. Ez volt az első nézeteltérés közöttük.

Egészen ellentétes álláspontra jutottak azonban Pulszky és Kossuth a Magyarországra küldendő idegen hadsereg kérdésében, Kossuth feltétlenül azt kívánta, hogy vagy Napóleon lépje át Magyarország határát egy nagy hadtesttel, vagy Olaszország küldjön hadsereget magyar földre, tehát Cavour s általa a piemonti kormány hivatalos nyílt támogatásával történjék a hadseregnek bevonulása Magyarországra, Pulszky pedig Cavourtól nem várt semmit. Kossuth kijelentette, hogy minden másnemű expedíciót, mely nem a francia császárnak vagy az olasz kormánynak megbízásából történik, ellenez, nem csak nem támogat, hanem határozottan megakadályoz, míg Pulszky abban a nézetben volt, hogy Garibaldi önkényteseivel, tehát nem a rendes hadsereggel, vonuljon a Drávához, meg levén győződve, hogy a magyarok azonnal fellázadnak, akár helyesli, akár ellenzi is Kossuth a forradalmat, csak hadvezért és sereget lássanak a magyarok. E tekintetben kiegyenlíthetetlen nézetkülönbség volt Kossuth és Pulszky között. Kossuth bizott Cavourban és mindent tőle s hivatalos támogatásától várt, Pulszky semmit sem adott Cavourra, ő mindent a merész és szerencsés kezű Garibalditól várt, kinek az olaszországi hadjáratban tanúsított rettenthetlen bátorsága és nagy sikerei elbűvölték.

E nézeteltérés levelezésükben félre nem magyarázható módon kifejezésre jutott. Kossuth azt kívánta, hogy utasításait mindenki szó szerint kövesse, még akkor is, ha tán valamiben az utasítások homályosak is. Pulszky egyben-másban eltért az utasítások

betűszerinti értelmétől és a saját feje után induit, de azért nem tért el az emigratio igazgatóságának intenióitól. Ezt Kossuthhoz intézett leveleiben különben szokott nyíltsággal ki is fejezte, a min Kossuth megütközött. Sőt kifejezte Pulszky nyíltan azt a felfogását is, hogy ő nem akar ahhoz a párthoz tartozni, a mely kecsegtetéssel, biztatgatással támogatja a magyar ügyet, hanem ahhoz, a mely tenni, cselekedni akar. Világosan rámutat, hogy nem Cavourhoz, hanem Garibaldihoz akar szegődni, és nem akar azzal haladni, a ki „akadályoz”, hanem azzal, a ki tenni akar.

Egy nem várt más körülmény is előmozdította Pulszky és Kossuth eltávozását egymástól; gróf Teleki László elfogatása és hódolata az osztrák császárnak, a mit a legnagyobb csapásnak tekintettek az emigratio főnökei, mert világosan látták, hogy ily események után egy külföldi kormány sem fog bízni a magyarokban. A Telekinek adott s általa elfogadott amnestia felbontotta az emigratio igazgatóságát és ez sietteté az emigránsok politikai szereplésének megszűnését is. Pulszky is megírta Kossuthnak, hogy magát egy nem létező igazgatóság képviselőjéül nem tekintheti. „Képviselem a haza ügyeit – írja Kossuthnak 1861. jan. 8-án – s érdekeit, teljesítvén utasításaidat, teljesíttem híven, nem gép-szerűleg s úgy hiszem, jó szolgálatot tettem a hazának. Most azonban, hogy a választópontra állunk, nyíltan kimondom, hogy ezentúl egyéniségemet nem enyésztetem el. Ha a tett mezejét választod, szerencsésnek fogom magamat tartani, Téged ezentúl is képviselni; ha azt határozod, hogy tenni nem akarsz, akkor előre is lemondok eddigi állásomról s felkérlek, hogy más valaki által váltass fel, mert én avval fogok csak járni a válság perczében, ki tesz, nem avval, ki akadályoz”.

Még egy levelet kapott ezután Pulszky Kossuthtól, az utolsót, melyben Kossuth megmagyarázza az előbbi leveleiben foglalt s félremagyarázott kifejezések valódi értelmét, tudomásul veszi Pulszkynek az emigratio munkakörétől való visszavonulását s búcsút vesz tőle a politikai együttműködés terén, de megőrizendőnek óhajtja, s a maga részéről igén”, a személyes barátságot, mely hosszú idők óta fűzi egymáshoz őket.

Pulszky ekkor már egyáltalán keveset remélt az idegen beavatkozástól. Figyelemmel kísérvén a belpolitikai mozgalmakat, arra az eredményre jutott, hogy a magyar nemzet is többet vár Deák Ferencz kiegyezési politikájától, mint az emigratio által megszerzendő külső segítségtől. Pulszky maga is közeledett ahhoz a felfogáshoz, mely a kiegyezésben kereste a helyzet jobbrafordulását, noha azért még egy kísérletet tett az idegen hadsereg által elérhető eredményeket komolyan számba venni és megvizsgálni. Kirándult Caprera szigetére Garibaldihoz, hogy vele magával beszéljen terveiről és szándékairól. Garibaldi félre nem érthető módon kijelentette, hogy határozott tervei külföldre nézve nincsenek.

Megemlítette, hogy várják a görögök, kik a török uralom alól óhajtanak szabadulni, hogy számítanak rá a lengyelek, tudja, hogy szívesen látnák őt a magyarok, de ő magától nem megy sehova, csak akkor megy, ha hívják, hívják puskaropogással és ágyúszóval, mert ő szívesen megy bárhová, a hol az elnyomott szabadság felszabadítására fegyvert fognak.

Garibaldi szavaiból tisztán kivehette, kivette Pulszky, hogy lia Magyarországon kitör a forradalom, akkor Garibaldi segítségére lehet számítani, de a forradalom kitörése előtt Garibaldi nem mozdul hazájából. Visszatérvén Turinba, tanácskozott Klapkával és Türel, azután pedig levelet irt Kossuthnak, megírta, hogy mit beszélt Garibaldival s mit határoztak e beszélgetés alapján Klapkával és Türel együttesen. „Megvitattván a situatiot – írja 1861. febr. 23-án – abban állapotunk meg:

Hogy addig, míg a nemzet a törvényes téren utolérhetőnek tartja kívánságát, s míg minden törvényes eszközök nincsenek kimerítve, egyáltalában semmi részről sem szabad háborgatni a nemzet törvényes alkotmányos kifejlését.”

E sorokban ki van fejezve az irány jövő maguktartására nézve nemcsak Pulszky, – hanem Kossuthot kivéve, az emigratio többi főemberei részéről is. Ezek után nemcsak Magyarországon, hanem a külföldön élő magyarok közt is érvényre jutott az a fölfogás, hogy a magyarországi politikai helyzetnek Deák Ferencz az irányozója, hogy a megnyugvás és békés fejlődés inkább várható Deák alkudozásaitól, mint az emigratio buzgólkodásától, vagy idegen hatalom fegyveres közbelépésétől. Az emigránsok közül már a legtöbben visszazállingóztak hazájukba, s a kik külföldön voltak még, azok legnagyobb része meglepedett ott, a legtöbben Amerikában, Londonban, Párizsban, Olaszországban. A kik pedig még visszatérési szándékkal maradtak külföldön, kevesen voltak már s közel látták az időt ezek is, midőn politikai jogaik visszanyerésével térhetnek haza, mert a koronázó országgyűlést és a koronázással együtt járó megkegyelmezését a száműzötteknek és politikai elitélteknek benn a hazában is, a külföldön is mindenki a legközelebbi idők eseményeinek tekintette.

Csak Kossuthnál nem verhetett gyökeret ez a felfogás, ő megmaradt haláláig élő tiltakozásnak az osztrák uralom ellen. Láta ő is a jeleket, melyek a közeli nagy változásokat jósolták, de nem hitt bennök, eljutottak hozzá is a hírek, hogy nemzete egyezkedési alkudozást folytat az osztrák hatalommal, de ő az egyezkedések megghiúsulására számított, a mi ha meg is történnék, újra felbomlását hitte, mert az osztrák részről teendő engedmények visszavonására számított. Azért még akkor is a külbeavatkozás előmozdításán fáradozott, midőn abban már senki sem hitt, attól senki semmi eredményt sem várt.

Kossuth még mindig bízott Cavourban, azért visszatért csa-

ládjával együtt Turinba. Megérkezésük után Kossuthné meglátogatta Pulszkyékát, hogy átvegye leányát, Vilmát, ki szüleinek távolléte alatt, mintegy fél évig állandóan Pulszkyéknál tartózkodott. A találkozás hideg és kimért udvariasságú volt. Nem azzal a bizalmas, baráti szeretettel közelítettek egymáshoz, a melylyel az emigratio egész ideje alatt egymás iránt viseltettek. Kossuthné megköszönte Pulszkyénak, hogy gondját viselte leányának és nagy betegsége alatt valódi anyai önfeláldozással ápolta, azután néma készszorítással váltak el, barátságuknak vége szakadt.

Kossuth is neheztelt Pulszkyra. Nem kereste vele a találkozást, de azért nem volt igazságtalan iránta. Klapkához írt egyik levelében a legnagyobb elismeréssel következőleg írt felőle: „Én Pulszky jeles tehetségét mindig becsülni fogom. Gyarlóságai iránt elnézéssel tudok lenni. Hanc veniam petimusque damusque vicissim. Én is gyarló teremtés vagyok. A köztünk sok sok éven át fennállott bensőségteljes viszonynak megszakítása érzékenyen fáj: nem¹ tagadom; de e fájdalom soha sem fogja velem megtagadtatni az elismerést, melylyel a hazának és az emigrationnak tett hasznos szolgálataiért neki mint hazafí, sem a lekötelezettséget, melylyel személyem és családom iránt tanúsított sok szívességeiért, mint ember tartozom. Hát ellensége sohasem leszek. Ártani neki, ha tehetném is, soha sem fogok. De a viszonynak köztünk vége van. Itt nem indulatos fellobbanás forog fenn, min a higgadság magát túlteheti; nem is amolyan összekoczczanás, melynek emlékét egy meleg készszorítás eltörölheti: itt a kölcsönös bizalom kapcsa lett kettétörve s én azon emberek közé tartozom, kiknél ezt, ha egyszer széttörtött egy örökkévalóság sem forrasztja össze. Ennek vége van.” Ez a nagy neheztelés sokáig megmaradt Kossuth lelkében, évtizedek multak el és nem találkoztak, nem érintkeztek még levélben sem. Midőn 27 év múlva Pulszky meglátogatta mint turini remetét, egymás nyakába borultak a találkozás alkalmával s szótlanul könnyezve tartották egymást átkarolva. Az idő megszüntette a neheztelést, begyógyította azt a sajgó sebet, melyre addig míg vérezett, úgy is hiába raktak volna gyógyító balzsamot.

Az 1861-iki képviselőválasztások alkalmával a Széchenyiek megemlékezvén egykori földesurukról, a hontalanul bujdosó menekültről, megválasztották Pulszky Ferenczet országgyűlési képviselőnek. Pulszky szívesen fogadta a megemlékezést s tudakozódott Bécsben a magyar udvari cancellárnál, hogy nem eszközölhetné-e ki bántatlan haza menetelét. De nem kapott megnyugtató választ. Azt felelték, hogy az ország belső területén képviselői mentelmi joga biztosítja ugyan az elfogatástól, de az ország határain kívül senki sem akadályozhatná meg letartóztatását. Mivel pedig nem merte magát kiteni az elfogatás veszedelmének, lemondott a képviselőségről, künn maradt Olaszországban s elmerült tanulmányaiba, melyek idejének legnagyobb részét lefoglalták.

Eljárt a parlament üléseire, mert mint hírlapíró folytatta munkásságát, belemerült a keleti kérdés tanulmányozásába s róla cikket írt egy berlini német folyóiratban, majd a dunai confoederatió eszméjével kezdett bővebben foglalkozni, mely akkor Kossuthnak is, Klapkának is kedvenc témája volt, sőt a külföldi politikusok is emelgették a tetszetősnek látszó, de gyakorlatiatlan politikai eszmét, mely szerencsénkre a megvalósítás komoioy stádiumába sem jutott. Komolyabb számba vételre tarthattak azonban számot Pulszkynak Cavour utódával, báró Ricasoli miniszterelnökkel folytatott tanácskozásai, a ki kilátásba helyezte Róma elfoglalása s a déli olasz tartományok ügyeinek rendbehozása után egy esetleg magyar országi hadjáratot Magyarországnak függetlenné tétele érdekében, ha ugyan feleslegessé nem tették volna ezt az akkor itthon már nagyon is előre haladt kiegyezési alkudozások, melyeknek híre már a külföldre is eljutott.

Visszavonulván Pulszky a magyar ügynek diplomaiai képviselőletétől, lement Siciliába, hol Garibaldi új haditervet forgatott fejében, sőt már készüléket is tett egy második hadjáratra, melynek célját azonban senkivel sem közölte. Azok, a kik közelebb álltak hozzá, sejtették, hogy Róma elfoglalása a cél, de nem feszegették a dolgot. Garibaldi elcsodálkozott, midőn Pulszkyt is táborában találta s csakhamar kinevezte tábornoki ezredessé, azután megbízta, hogy menjen Nápolyba és tudassa a magyar légióval az ő közeledését. Pulszky tehát hajóra ült és Nápolyba utazott. Itt Lamarmora tábornok elfogatta s rendőri felügyelet alá helyezte, mert a garibaldisták és a királyi hadsereg között folyton éles ellentét volt, ez időben pedig csaknem mint ellenségek álltak szemben.

A letartóztatás alatt bőven volt ideje Pulszkynak kimerítő tudósításokat írni a Daily News számára a legutóbbi napok eseményeiről, így még saját letartóztatását is közölte a lapban, a mi angol ismerőseinél nagy megütközést keltett s az angol kormány diplomaiai felszólalás tárgyává tette Turinban Pulszky letartóztatását. Neje is folyton ostromolta az olasz minisztereket férjének szabadon bocsátása végett, noha a letartóztatás nem valami szigorú fogsággal járt, mert rendőri felügyelet alatt járt-kelt a városban, napokat töltött a múzeumban, sőt kirándulást is tehetett Pompéjibe, végre a sok sürgetésre és Pulszky nápolyi barátainak közbenjárására szabadon bocsátották néhány héti tartott fogságából. S midőn később Overbeckkel Pompejiti tanulmányozta, felkereste újra a helyet, a hol le volt tartóztatva, a tisztviselőket, a kik kihallgatták, a rendőröket és szolgákat a kiknek őrizetére volt bízva, mert egyáltalán nem volt oka neheztelessel és boszankodással emlékezni vissza enyhe fogságára.

Megszűnván Pulszkynak összeköttetése Kossuthtal s végét érven Garibaldi hadjáratai az aspromonti ütközetel, véget ért

Pulszky diplomatai szerepe is véglegesen. Kezdődött életének eo-új korszaka, mely távol állt a politikától, közelebb fűzte a család sorsához, a tudományos foglalkozáshoz s eljuttatta a társas élet különböző köreibbe, a hol nem volt többé szó conspiratióról, hadjáratokról, politikai alkudozásokról, hanem a tudomány, művészet, nevelés és oktatásügy s a mindennapi élet aprólékos mozzanatai képezték a társalgás, az eszmecsere tárgyait. Elhagyta Turint, az udvar, a kormány, a diplomatia székhelyét é elköltözött Florenczbe, Toscana egykori fővárosába, a művészetek igazi otthonába, a hol elmerült a legremekebb művészeti alkotások gyönyöreibe s élt családi örömei között gyermekei nevelésének.

Lakásnak kibérelt egy nagy villát tágas kerttel, hol a gyermekek szabadon futkoshattak, a kényelmes szobákban pedig ő is kedvére helyezkedhetett el gyűjteményeivel, könyveivel. A gyermekeket nyilvános iskolába küldte, hol azok jól megtanultak olaszul s meglehetősen előmenetelt tanúsítottak. Nyílt házat tartottak, estélyeket rendeztek, melyeken az olasz és idegen írók, művészek, tudósok igen gyakori vendégek voltak. Miként egykor Bécsben a Walter-ház zeneestélyei általánosan ismertek voltak, akként lettek hírnevessé egész Florenczben most Pulszkyék zeneestélyei, a hol néhány jeles közreműködő művész, énekes és zenész mindig megjelent. Felkeresték a Petrovich villát, Pulszkyék szalonját az átutazó idegenek, francziák és főleg az angolok, állandó találkozó helye volt ez a különböző nemzetek emigránsainak és a garibaldistáknak, kikkel Pulszky különösen rokonszenvezett, mert Garibaldi iránt rajongó tisztelettel viseltetett. Monarchisták és republikánusok, olasz kormánypárti és ellenzéki férfiak, zenészek, festők, szobrászok, színészek, tudósok tarka vegyületben voltak együtt találhatóak estélyeiken. Sem a születés, sem a társadalmi állás nem feszélyezte a társaságot, melyben mágnások és polgárok, előkelő állású férfiak, gazdag magánzók és nélkülözésekkel küszködő kezdő művészek voltak együtt. Megjelentek a társaságban Minghetti s Visconti miniszterek, Bakunin az orosz nihilisták alapítója s Dolfi a florenczi pék, a dühös republikánus, a ki ekkor az olasz egység eszméjéért rajongott. A ki csak bejuthatott Pulszkyék szalonjába – és bejutni sokan igyekeztek ajánló levelekkel is – szívesen kereste fel, mert kellemes szórakozásban részesült s rendesen érdekes ismerettséghez jutott. Pulszkyké különben nemcsak figyelmes háziasszony volt, ki szeretetreméltóságával is lebilincselte vendégeit, hanem virtuóz játékával művészeti élvezetet is szerzett nekik, s így nem csoda, ha sokan iparkodtak bejutni a hírneves szalonba. Evek során emlegették például azt az estélyt, melyet Dante szobrának lelepezése alkalmával rendeztek, midőn nagy számmal voltak Florenczben az idegenek és a Petrovich villa Pulszkyéknál megtelt vendégekkel, kiknek mulattatására Doll Ongaro Danteról felolvastott, a szellemes olasz költő Fusinato Dante feleségéről verset

adott elő Rossi és Salvini Danteből szavaltak, a Marchisi nők pedig énekeltek.

Ha magukban voltak is, hangos veit a Pulszky ház, mert hét gyermek lármája töltötte be, a kik pedig olaszul kiabáltak, tehát nagy volt a láрма. De nemsokára beállván a pályaválasztás szüksége, a család megfogyatkozott. A legidősebb fiát a jogtudományi pályára szánván Pulszky, a budapesti egyetemre óhajtott küldeni, mert ha maga száműzött hontalan volt is, gyermekeit magyaroknak kívánta nevelni. E tekintetben nem tartott Kossuthnal, ki 1861. jan. 9-én azt írta Pulszkyknak, ha Cavour kedvezőtlenül határozna a magyar ügyre nézve, akkor – úgy mond – ”nem maradand egyéb számomra, mint megkérni Olaszhon királyát, adjon menhelyet a szegény száműzött magyarnak maroknyi hátralevő napjaira s engedje, hogy fiaim tehetségét Olaszhonnak szenteljem Olaszhont óhajtanám fiaimnak fogadott hazájokul.” Pulszky nem akarta gyermekeit megfosztani hazájoktól. A legidősebbet Budapestre küldte és barátjának, Zsivora Györgynek gondjaira bízta, Gábor Londonba ment egyik ismerősükhöz, hogy a mérnöki pályára képezze ki magát, Gyula meghalt Florenczben, hol még ma is gondosan ápolt sírhalom takarja porait művészi becsű emlékkövel, melyen az elhunytnak jól talált arc képe angyal-alakjában repül az égbe s a háttérben Florencz legszebb műépítészeti palotái láthatók.

Ez időtájt szűnt meg Pulszkyknak összeköttetése Amerikával, midőn felhagyott a New-York-Tribune-ben folytatott levelezéssel. A politikával most nem foglalkozott, de Amerikát sem érdekelték most kiválóan az aprólékos politikai fondorlatok, a mikor náluk érdekes küzdelmek folytak a csatatéren, tehát megszűnt a levelezés az amerikai lappal, sőt a Daily News-től is megvált, valamint az *Opinio ne Nationale* és *Temps franezia* lapoktól is, melyekbe koronként szintén írt. Most még egy ideig csak a *Diritto* című olasz lapba írt, ritkán ugyan, de nemsokára ezzel is felhagyott. Mindegyre többet és többet írt azonban magyarul. Nevezetesen ez időben írta a csillagfáról és királyfiról szóló meséket, melyeket a Kisfaludy Társaságnak küldött, hol már újra felvették az ő nevét is a névsorba. Eötvös heti lapjába is írt névtelen politikai cikkeket, de ezekkel semmi különös hatást sem ért el.

Sok időt töltött a florenczi képtárakban és műgyűjteményekben, melyeknek minden nevezetesebb műkincsét külön tanulmánytárgyává tett. Ismerte ugyan a tárlatok műremekeit már a korábbi időkből is, hisz már ifjúkorában, a nagybátyjával tett utazás alkalmával elmélyedt tanulmányozásukba, de azért nem lohadó érdeklődéssel vizsgált ezúttal is újra, meg újra minden egyes képzőművészeti alkotást. Kiváló gonddal tanulmányozta a renaissance kor műremekeit, mert a pogánykori művészeti felfogás iránt még le nem győzhető előszeretettel viseltetett. Nagy figyelemmel

merült el a kézrajzok vizsgálatába, mely tanulmányra bő alkalmat nyújtott neki az Uffizi gyűjteményt a Pitti palotával összekötő folyosón kifüggesztett kézrajzok töméntelen sokasága, talán a világ leggazdagabb e nemű gyűjteménye. Nem volt az a templom, zárda, nyilvános vagy magán épület, melyet meg ne látogatott volna, ha benne valamely festészeti vagy szobrászati művet tudott. Műértő szakszerűsége és ízlése nem tette elfogulttá a művészet valamely ágának vagy irányának túlbecsülésére vagy elhanyagolására. Csak oly meleg érdeklődéssel szemlélte Massaccio, Fra Angelico, Fra Bartolomeo frescoit, mint gyönyörködött Rafael, Tizian, Correggio, Leonardo da Vinci vásznán, vagy Lucca della Robbia majolikáin. Egyenlően lelkesedett Ghiberti és Donatello, Chirlandajo és Veronese, Michel Angelo és Canova műremekein. S ilyenmű gyönyörökre és lelkesedésre lelke bő anyagot talált a műremekben dúsgazdag Flórenczben.

A képeken, szobrokon kívül nem csekély érdeklődéssel tanulmányozta a numismatikai gyűjteményeket, a vert és öntött pénzeket s niello lenyomatokat, melyeket még a magán műárusoknál is felkeresett, kiknek értelmesebbjeivel állandó összeköttetésben volt, mert egy-egy ritkább, értékesebb darabot gyakrabban vásárolt is tolok. Sorra járta a templomok kincstárait, hogy megismerje bennök az értékesebb ötvösmunkákat, kelyheket, gyertyatartókat, oltárdíszítéseket, melyeken nem egyszer becses művészeti motívumokat, figyelemreméltó zománczmunkákat, gondos véseteket, érdekes feliratokat talált, miket mind tanulmányainak kiegészítő anyagául tekintett. Nem kerülték ki figyelmét a gobelinek, a műhímzések, csipkék, a drága fali szőnyegetek, casulákat műtörténeti szempontból csak oly gonddal és figyelemmel vizsgálta, mint a képtárak és múzeumok gyűjteményeit.

Ilyen helyen, hol a műremekeknek ily gazdag gyűjteményei vannak, hol a műízlés ily magas fokú, Pulszkyék igen jól érezték magukat. Társadalmi összeköttetések magán életüket igen kellemissé tették. A művelt nagy város egészséges fekvésével, tisztaságával, szelíd erkölcsű lakosságával, melynek még alsó rétegeiben is ritka volt a durvaság nyilvánulása, jó hatást gyakorolt rájuk s kedvessé tette ott tartózkodásukat. Megszerették a várost, mely az idegenre mindig vonzó hatást tett, alig is van város Olaszországban Rómán és Velenczén kívül, melyben több idegen fordulna meg évenként mint Flórenczben. Nemcsak gazdag műgyűjteményét vonzzák ide a távol országok utasait, hanem egészséges fekvése, szép vidéke is, népének fejlett ízlése, művelt modora, sőt történelmi emlékei, tradíciói is, melyekre minden flórenczi büszke. Önérzettel emlegeti, hogy Olaszország legtöbb nagy férfija flórenczi vagy legalább is toscanai származású, büszkén hivatkozik rá, hogy nyelve a legszebb olasz nyelv, mely úgyszólván az igazi olasz irodalmi nyelv, a minőt sem Turinban, sem Nápolyban nem

hallani. Nagyra van műveltségével, mely még az ottani csöcseléket is előnyösen különbözteti meg más vidékek alsórendű néptömegeitől.

Ily viszonyok között, ily környezetben élve könnyebben feledhették Pulszkyék is a hontalanság keservét, és mivel kevés kilátás volt rá, hogy visszakerülhetnek hazájukba, már-már arra gondoltak, hogy letelepednek állandóan Flórenczben s a villa megvételére gondoltak, melyben már évek óta kényelmesen laktak.

A porosz osztrák háborúra való készülődés azonban más fordulatot adott a dolognak. Pulszky attól tartott, hogy a szécsényi birtok, melyet most már neje, azon a czímen, hogy az ő hozományából vették visszakapott, ismét el fog koboztatni, ha esetleg forradalom ütne ki Magyarországon. Azért azt határozták, hogy Pulszkyné haza megy három gyermekkel Magyarországra, ő pedig a legkisebbel künn marad Flórenczben, ott várja be, mit hoz a jövő.

A kitört porosz-osztrák háború lefolyását nem csekély izgatottsággal kísérték figyelemmel a külföldön levő magyarok. Mindenki számított rá, hogy a háború fordulatot fog előidézni Ausztria belpolitikájában akár vereséggel, akár győzelemmel, fog végződni. Magyarországon a kiegyezési alkudozások már annyira előrehaladtak, hogy a koronázást már mindenki közel levőnek tartotta, de az osztrák udvar egyelőre még sok nehézséget támasztott. A poroszok győzelmei azonban meggyengítették az osztrák túlkövetelést és ellenállást s sietteték a kiegyezési alkudozások befejezését. Ezekről az állapotokról Pulszky már közvetlen értesítéseket is kapott nejétől, ki a budai Lukács-fürdőben tartózkodván, mindenről tudósította férjét.

1866. szept. 2-án a németalföldi követ, a ki ekkor az osztrák érdekeket is képviselte a turini kormánynál, táviratban értesítette Pulszkyt, hogy Harriet leánya súlyos beteg s óhajtja atyját látni, egyszersmind a császár megengedte, hogy ő leányának meglátogatása végett haza térhessen.

Nagy lelki megrázkódással fogadta a hírt, azonnal útlevelelről gondoskodott a maga s időközben visszatért Gábor fia részére, legkisebb gyermekét anyósa gondjaira bízva, megindult Budapest felé. Nagy lelki nyugtalanság között folytatta utazását, mert semmi újabb hírt sem kaphatott beteg gyermeke állapotáról. Mikor egy órányira volt a fővárostól, akkor találkozott az első jóbaráttal, Székácsal, a kitől tudakozódhatott családja felől. Tőle tudta meg, hogy nemcsak leánya, hanem neje is meghalt.

Két ravatal várta a 18 évig bujdosó hazafit és családapát, a ki talán csak ezután nemsokára élvezhette volna az állandó családi együttlét örömeit. A sors másképp akarta. Eltemette gyermekével együtt hitvestársát is, ki majdnem két évtizeden át híven osztozott hányattatása bújában és keserveiben. Neki pedig a temetés után közvetlenül arra kellett gondolnia, hogy visszamenjen

száműzetésébe, mert csak beteg gyermeke meglátogatására kapott engedélyt. Ezt is csak barátai közbenjárásának, főleg báró Eötvös Józsefnek köszönhetette, ki mindent elkövetett Bécsben a magyar cancellárnál, hogy hazatérhetésére az engedélyt kieszközölje. Barátai már korábban gondoltak rá, hogy részére amnestiát szerezzenek, és tehetségét, munkásságát, elismert szakképzettségét a hazának megnyerjék. A nemzeti múzeum igazgatóságát iparkodtak neki megszerezni, mert Kubinyinak nyugdíjazása már régebben tervbe volt véve. Pulszky azonban vonakodott amnestiát kérni s arra várt, míg vagy általános amnestia hirdettetik, a mikor kérelmezés nélkül hazatérhet, vagy ha ez nem következne be, holtig tartó hontalanságra kényszeríti magát.

Egy napot Eötvösnél, egyet Deáknál töltvén, főleg ezek rábeszéléseinek engedett, hogy Bécsbe menjen megköszönni az uralkodó kegyét, mely lehetővé tette halottjainak ravatalánál való megjelenését.

Bécsbe érkezvén jelentkezett Majláth György cancellárnál, kinek megköszönte szíves közbenjárását a felségnél ideiglenes amnestiája kieszközléseért, kérte, hogy szerezzen rá alkalmat, hogy köszönetét a felségnek is kifejezhesse. Másnap az uralkodó is kihallgatáson fogadta. Pulszky még nem találkozott a fejedelemmel, a ki ellen 18 évig működött az európai és amerikai sajtóban, a különböző európai kormányoknál, mint a magyar ügynek és forradalmi törekvéseknek képviselője. Most először állt vele szemben s meleg hangon köszönte meg kegyességét, a haldokló leánya megtekinthetése iránti engedélyét, a ki azonban nem érthette meg megérkezését, meghalt anyjával együtt, míg ő úton volt. Ő csak a kettős ravatalt láthatta. Az uralkodó kifejezte részvétét a kettős gyász felett s azt kérdezte óhajt-e Magyarországon maradni. Pulszky csak annyit mondott, hogy gyermekei és gazdasági érdekei ezt kívánják. Az uralkodó megengedte itthonmaradását és kifejezte reményét, hogy a kiegyezkedés intézkedéseibe nem avatkozik zavarólag. Pulszky megígérte.

Ekként itthonmaradása lehetővé lett. S míg ez örömet okozott neki, csakhamar újabb gyász hír szomorította meg. Gábor fia, ki Garibaldinak utóbbi hadjáratában vitézül viselte magát, s kit most hozott magával Flórenczből, míg ő Bécsben volt, meghalt. Egy pár hét alatt három halottat temetett el és így az amnestia feletti örömét a súlyos családi veszteségek nagyon érzékenyen ellensúlyozták.

Bécsben és Budapesten is sietősen elrendezte dolgait s visszament Olaszországba, hogy ott is mindent rendbe hozzon s elbúcsúzzék azoktól, kik hivatalos és társadalmi érintkezések alkalmával oly kiváló előzékenységet mutattak iránta is, családja iránt is. Még nem tudta, hogy mihez fog, ha újra letelepszik hazájában, mert politikai szereplésre, sőt általában nyilvános működésre leg-

alább kezdetben nem igen számíthatott. Az uralkodónak megígérte, hogy a kiegyezési politikát zavarni nem fogja, tehát még csak nyilvános kritika tárgyává sem tehetette a folyamatban levő politikai mozgalmakat. Sőt Bécsben még arra is figyelmeztették, hogy jó volna egyáltalában tartózkodnia, úgy a politikai, mint a publicistái munkásságtól; – pedig éppen ekkor ajánlotta fel neki báró Kemény Zsigmond a Pesti Napló szerkesztését, a melybe ő már belefáradt. Pulszky azonban visszautasította az ajánlatot, feltette magában, hogy egy időre tényleg visszavonul a nyilvános élettől és csupán gazdasági ügyeinek szenteli erejét és minden idejét.

VI.

Pulszky Ferencz szereplése a kiegyezés utáni politikai és tudományos életben. A Képzőművészeti Társaság elnöke, a Nemzeti Múzeum igazgatója, országgyűlési képviselő, a felirati bizottság előadója lesz. Publicistái tevékenység. Keleti utazás. Második házassága. Irói jubileuma.

Visszatérvén Pulszky a száműzetésből, Budapesten telepedett le, mert arra számított, hogy előbb utóbb mégis csak részt vesz a politikai élet tevékenységében. Kezdetben igen szerény, szűk lakást vett fel, a hol könyveit sem helyezhette el, azért megkérte az akadémiát, hogy adjon helyet könyvesládáinak, egyszersmind felajánlotta az akadémiának ajándékkul könyveiből mindazon műveket, melyek nem voltak meg a könyvtárban. Rómer Flóris, ki akkoriban az akadémiái kéziratárt rendezte, kiválogatta a könyveket, melyek ajándékkul jutottak az akadémiának és ez ajándék egy közepszerű vagyonnal ért fel, mert az ajándékozott könyvek között drága illusztrált könyvek voltak, ritka régiségek, incunabulák, egy rendszeres archaeologiai kis könyvtár. Köztök volt Kingsborough műve Mexikóról, mely maga négyezer forintba került, valamint a Kossuthról és a magyar emigrációról majdnem húsz év alatt Európában és Amerikában megjelent nyomtatványok gyűjteménye, a mely magában álló oly becses gyűjtemény volt, a minő sehol fel nem található. Ezenkívül egy nagy kéziratgyűjtemény is csatolva volt az ajándékhoz, úgy hogy a nagybecsű adományt az akadémia közlekedéssel köszönte meg. Az akadémia munkásságában is csakhamar részt vett s megmaradt napjainkig egyik legtevékenyebb, legérdeklődőbb tagjának. Tovább mint egy évtizeden át volt elnöke a nyelvtudományi osztálynak, később a történettudományi osztálynak lett elnökévé, mely tisztelet még napjainkig is viseli, emellett igazgatósági és tiszteleti tagja az akadémiának és így annak munkakörében mind máig sokféle tevékenységet fejtett ki.

A politikai férfiak társaságában is gyakrabban megfordult, különösen Deák Ferenczcel sokat volt együtt, ki több dologban kérte ki tanácsát, véleményét. Pulszky teljesen magáévá tette Deák politikáját. Még mint emigráns az utolsó időkben meg volt győződve, hogy a magyar ügynek leghelyesebb megoldása csak

Deák kiegyezési politikája lehet. Deákhhoz bizalmas régi barátság fűzte még a negyvenes évekből, midőn a büntető-törvénykönyv kidolgozásán együtt munkálkodtak, barátságuk minden félreértés és megszakítás nélkül fennmaradt. Nem kellett most megújítani.

A bizalmas baráti viszonynál fogva Deák a politikai események minden részleteit közölte Pulszkyval, még a köztudomásra nem szánt mozzanatokot is megbeszélték együtt, mert Deák sokat tartott Pulszky Ítéletére. Így a koronázási actusnak minden részletéről együtt tanácskoztak. Együtt állapították meg, hogy a koronát a nádorság megszűnése következtében gróf Andrássy Gyula, a miniszterelnök tegye a király fejére, hogy a koronázási okiratot miféle pecséttel lássák el, mert az eddigi pecsét, melyben Velence czimere is benn volt, nem felelt meg a közjogi helyzetnek, szóval minden fontos és aprólékos ügyről együtt tanácskoztak.

A koronázás alkalmával Kossuth szenvedélyes nyílt levelet intézett Deákhhoz, kit egyedül okozott és ítél el a kiegyezés létrehozásáért. A levél mélyen találta Deákot, érezte, hogy nem hagyhatja válasz nélkül, de a polémiára nem tudta magát elszánni. Pulszkyt kérte meg a válasz megírására, melynek tartalmát azonban ő maga egészen elmondta. Pulszky bevéste hű emlékező tehetségébe Deák szavait, hazament és majdnem szórói-szóra leírta Deák feleletét, sőt ki is nyomatta és nyilvános darusításáról is gondoskodott, mivel Kossuth levele is megjelent a hírlapokban s így az is nyilvánosságra volt száma. Deák teljesen meg volt elégedve a válaszszal, elismerte magáénak, s hálásan köszönte meg Pulszkynak, kinek ez volt hazatérése óta első nevezetesebb szereplése a nyilvánosság terén.

Deák, Eötvös és mások Pulszky barátai közül, óhajtották, hogy ő is a képviselőházba kerüljön, ő maga is kívánta részint ambícióból, részint mert restelte angliai és olaszországi barátai előtt, hogy még képviselőnek sem választják meg. Tényleg azonban egyetlen választókerület sem gondolt rá, valamint a Deákpárt sem, a melynek pedig tagja volt, s a pártban nagy számmal voltak együtt régi barátai és új ismerősei. Maga kereste fel tehát Oroszi Miklóst, a szentesi képviselőt, kiről azt hallotta, hogy le akar mondani képviselőségéről. Megkérdezte Oroszit, hogy lehetne-e kilátása neki a megválasztatásra Szentesen? Oroszi biztató feleletet adott, a maga részéről készségesen ígérte meg támogatását, mire Pulszky megjelent a választókerületben. A lelépő képviselő maga ajánlotta a választók figyelmébe az ismert nevű hazafit, kinek zászlai alá örömmel sorakoztak a választók s Pulszky csakugyan nemsokára mint Szentes képviselője ült a törvényhozásban.

Szaktudománya iránti érdeklődése minden kedvező alkalommal nyilvánult ekkor is. Így a többek között egy vasúti vállalat pénzügyeinek rendezése érdekében közbenjárásra kérték meg báró Rothschildnél, ő készségesen vállalkozott rá, s ha a bárót nem

vehette is rá, hogy az üzletbe bele menjen, de az alkalmat felhasználta a Rothschild gyűjtemények tüzetes megszemlélésére, különösen az elefántcsont tárgyak alapos megvizsgálására, melyek még az ő bámulatát is kivívták, a ki pedig Európának majdnem minden számba vehető hasonló gyűjteményét ismerte.

Száműzetése idején távol levén a magyarországi politikai események központjától, nem ismerhette, hogy kinek-kinek a vezető férfiak közül, milyen része volt a kiegyezési politika diadalra juttatásában. Hogy határozott ítéletet formálhasson magának, igyekezett kellő tájékozást szerezni. Ő maga csupán Deáknak tulajdonította a kiváló politikai alkotás dicsőségét, Deák gróf Andrássy Gyulára hárította a fő érdemet, de elsőrangú részt követeltek belőle báró Eötvös József, a ki tényleg már a negyvenes években tanúsított publicistái működésében utalt oly kérdésekre, a melyek megoldást csak 1867-ben nyertek. Osztzkodni kívántak a dicsőségben gróf Lónyay Menyhért, ki a pénzügyi nehézségek enyhítésével hitte a kiegyezés ügyét előmozdítani, végre Csengeri Antal, ki a szellemi apaságra tartott igényt. Bécsben győződött meg róla Pulszky, hogy a legnagyobb nehézségek elhárításában működtek közre gróf Beust a külügyminiszter és Beke a pénzügyminiszter. Ekkor látta csak, hogy a kiegyezés műve sok előkelő politikus közreműködésének eredménye.

A kiegyezés utáni minisztérium megalakulása többféle változást vont maga után a közszerelés tekintetében. így báró Eötvös József lemondott a Kisfaludy Társaság elnökségéről s helyébe megválasztották báró Kemény Zsigmondot. Gróf Andrássy Gyula megvált a Képzőművészeti Társaság elnökségétől s helyébe lépett Pulszky Ferencz, kinek az egész társulatot csaknem újra kellett szerveznie, mert a tagok kevés érdeklődéssel voltak iránta, tárlatai nem voltak népszerűek, képei nagyon alacsony színvonalú, értéktelen művek voltak, a pénzügyek tekintetében is igen sok kívánni való mutatkozott a társulatnál. Volt tehát tere a tevékenységre bőven.

1869-ben képviselő választási mozgalmak izgatták fel a kedélyeket. Pulszky Ferencz Szécsényben lépett fel képviselőjelöltnek, de a választás az ellenjelöltnek erős költsége miatt oly izgalmas s az eredmény annyira kétséges volt, hogy Pulszky el volt készülve a legyőzetésre. Ekkor megkérte Eötvös közoktatási minisztert, hogy ha régi tervét, őt a Nemzeti Múzeum igazgatójává kinevezni, meg akarja valósítani, akkor tegye ezt meg még a választás előtt, mert ha megválasztatnék és kinevezése csak azután történnék meg, nem fogadhatná el a kinevezést, mert új választás alá kellene vetnie magát, a minek nagy költségeire nem vállalkozhatik. Ekkor Eötvös a legrövidebb idő alatt nyugalomba helyezte Kubinyi Ágostont és Pulszky Ferencz április elején ki volt nevezve a Nemzeti Múzeum igazgatójává.

Képviselővé is megválasztatván, előadójává lett a pénzügyi tárca költségvetésének. Mint képviselő nagy buzgalommal igyekezett az igazgatása alá került Múzeum ügyein javítani. Mindjárt igazgatóvá kinevezése után a Lobkovitz-féle ásvány gyűjtemény megszerzésére törekedett. Megkérte Eötvöst, a közoktatási minisztert, hogy a 35 ezer forint vételárat vegye fel a költségvetése rendkívüli kiadásai közé. Ezt azonban Eötvös nem akarta megtenni, mert fontosabbnak tartotta ily összegben népiszkatákat állítani, mint a nézete szerint fényűzést képező ásványgyűjtemény megszerzését. Pulszky Lónyaynál, a pénzügyminiszternél, kihez tartoznak a bányászati ügyek is, tett kísérletet. Lónyay látszatra érdeklődött ugyan a megszerzés iránt, de az összegnek megszavazását a törvényhozás előtt nem védte. De védte Pulszky s még néhányan a képviselők közül. A törvényhozás a vételárat megszavazta és Múzeumunk ezáltal oly gyűjteménnyel szaporodott, mely az európai legnagyobb múzeumok hasonló gyűjteményeivel csaknem egyenrangú. Ha Pulszky nem sürgeti, nem jár utána a pénzügyminiszternél, Gränzenstein államtitkárnál, ki mint a bányászati ügyek szakférfia, szintén érdeklődött a megszerzés iránt, nem kel védelmére a vételár megszavazásának a bizottságban is, a nyílt ülésben is, az érdekes gyűjtemény szégyenünkre és kárára a ha7ai mügyűjteményeinknek bizonyára külföldre került volna.

Hasonló utánjárást, meggyőző rábeszélést fejtett ki az Eszterházy-féle képtár megszerzése ügyében. Gróf Dessewffy Emil az akadémia elnöke felajánlván az akadémia palotájának egyik emeletét a képek elhelyezésére, azt herczeg Eszterházy Pál elfogadta s a gyűjteményt elhelyezték az akadémiában. Pulszky azonnal tervezgette miként lehetne a képtárt az ország számára megszerezni. Annál erélyesebben látott utána a dolognak, mivel hire támadt, hogy külföldre szándékoznak vinni és elárverezni. Pulszky minden ékesszólással iparkodott az akkori pénzügyminisztert, Kerkápoly Károlyt rábírn, hogy a képek megvételére fedezetről gondoskodjék. S mivel gróf Andrassy Gyula külügyminiszter is óhajtotta a képtár megszerzését az ország számára és véletlenül az országos pénzügyi helyzet is elég kedvező volt, a vétel létrejött s egy millió és háromszázezer forinton megvétellett az ország számára az Eszterházy-képtár, melynek megszerzésében tehát Pulszkyknak szintén kiváló érdeme van. Ekkor az országos képtár igazgatása is Pulszky Ferenczre bízott, ki azt külön fizetés nélkül elvállalta. Ekkor nevezték ki a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőjévé.

Azonnal hozzáfogott a múzeumi képek s az országos képtár műveinek rendezéséhez oly módon, hogy a múzeumba tétette át az országos képtár modern képeit, viszont innen amabba a Pyrker-féle gyűjteményből származókat és a többi régi képeket. így létesült Pulszky szakértelmének és tevékenységének felhasználásával Magyarország régi és modern képtárának berendezése.

1873-ban Bécsben világkiállítás volt, melyen a bécsiek tanúságot iparkodtak tenni az egész világ előtt az osztrák ipar magas fejlettségéről. A világkiállításra Magyarországból is sokan készülődtek, sőt a magyar kormány 50 ezer forintot előirányzott ipartárgyak vételére is. A pénzügyi bizottság, melynek ismert takarékoságú elnöke, Zsedényi Ede, minden mellőzhető kiadást törölt, ezt az összeget is törölte. A miniszter sem kelt védelmére a teljes ülésben eredeti javaslatának, de védelmére kelt Pulszky Ferencz s indítványozta a pénzügyi bizottság előterjesztésének elvetését s a miniszter eredeti előirányzatának elfogadását. A képviselőház többsége elfogadta Pulszky indítványát s így lőn alapja vetve az iparművészeti múzeumnak, melynek legelső szerzeményeit Pulszky Károly, a múzeum fáradhatatlan sürgetőjének fia, ki már akkor is nagy tájékozottsággal rendelkezett e szakmában, Bécsben összeválogatta és csoportosította, később pedig mint a létesült intézetnek titkára nagy szakértelemmel rendezte. A múzeum ma már oly tekintélyes gyűjteményekkel rendelkezik, hogy méltó büszkeséggel foglalhat helyet országos culturintézményeink között.

Mint képviselő és publicista teljesen belevegyült a mozgalmas politikai életbe, mely nemsokára szenvedélyes küzdelmek színtere lett. A kiegyezés óta sok támadásnak, kemény megpróbáltatásoknak volt kitéve Deák alkotása, mert a parlamenti ellenzék nemcsak a belügyi reformokat tette erős kritika tárgyává, hanem a visszaállított alkotmány közjogi alapját is folyton ostromolta. Állandóan a közjogi viták uralkodtak az országgyűlésen, de azért a gyorsan változó kormányokat nem a közjogi kérdések idézték elő, hanem a személyi ellentétek és a belügyi reformok.

Az első minisztérium, mely a kiegyezés után igazgatta az országot, igen erős kabinet volt, de nem sokáig maradt együtt. Lónyay Bécsbe ment közös pénzügyminiszternek, utóbb Mikó is, Gorove is szabadulni iparkodtak tározójuktól, sőt az igazságügy-miniszter is megsokalta a közjogi ellenzék éles támadásait. Majd Andrassy Bécsbe ment külügyminiszternek s helyét Lónyay Menyhért foglalta el, kinek azonban sem a kabinetben, sem a pártban nem volt erős többsége, így miniszterelnöksége hamar véget is ért. Felváltotta Szlávy, kinek fogyatékos energiája oda juttatta a dolgokat, hogy a kormány nem vezető lett, hanem magát vezette, úgy hogy a pénzügyi bizottság mindenhatóvá lett az országgyűlésen s az államigazgatásban. Ez a visszás helyzet sok parlamenti csatát idézett fel, mert a pénzügyi bizottság ellenőrzése és gazdálkodása daczára is a pénzügyi helyzet folyton rosszabbodott. Ismeretes, hogy Kerkápoly pénzügyministersége idején az állam pénztárai üresek voltak, a magyar állampapírok oly csekély hitelűek voltak a külföldön, hogy ekkor kellett alkudozni Németországgal a magyar állampapírok értékének elismerése iránt. A pénzügyminiszter visszalépett s Ghyczy Kálmán vállalkozott a

pénzügyi helyzet megjavítására. Ez volt az első lépés az eddigi politikai pártélet teljes megváltoztatására, mert Ghyczynek mint az ellenzéki balközép-párt volt előkelő tagjának belépése a kabinetbe sietette a Deák-párt és balközép párt egyesülését, a fusio létrejöttét.

Ghyczy nem akarván Szlávy főnöksége alatt tárczát viselni, a miniszterelnökségbe Bittó jutott, ki erélyesebb és mozgékonyabb volt ugyan elődénél, de a Deák-párt felbomlását nem akaszthatta meg, mert az események, főleg a kereskedelmi és vámszerződésnek, valamint a bankkegyezménynek az osztrákokkal való megújítása követelőleg sürgette az erős kabinet létesítését. Bittó is visszalépett tehát csakhamar, hogy Wenkheimnak adjon helyet, kinek rövid miniszterelnöksége alatt létrejött a fusio.

Tisza Kálmánnak kormányra jutása nagy várakozásokat keltett az egész országban, eddig még egyetlen egy kormány sem dicsekedhetett oly erős párttal, mint a megalakult szabadelvű párt, melynek Tisza Kálmán volt a vezére. De a vezére iránt rendíthetetlen bizalommal viseltető nagy tábor nem sokáig maradt együtt tömören. Mikor Tisza a vám- és kereskedelmi szerződés ügyében, valamint a bankkérdésben vereséget szenvedett Bécsben s merész Ígéreteit be nem válthatta, híveinek belé helyezett bizalma megrendült és sokan kiváltak pártjából, nemcsak a régi Deák-pártnak hozzászegődött pártfeleiből, hanem sokan a volt balközép-pártból is, a mi érzékeny vesztesége lett a szabadelvű pártnak.

Még jobban megfogyatkozott a kormánypárt Bosznia occupatioja következtében. A két török tartomány elfoglalásának eszméje már régen kísértett. Szó volt róla már régen a parlamentben is, hol a szerb nemzetiségi képviselők feszegették a kérdést s iparkodtak a kormány terveit kipuhatolni; hosszú vitatkozások folytak a politikai sajtóban is. A kiegyezés legbuzgóbb hívei irtóztak az occupatio gondolatától, mert féltették a monarchia dualistikus alapját, az országgyűlés tagjainak többsége félt az occupationak pénzügyi terheitől, a magyar nemzet nagy többsége ellenezte becsületből, mert a barátságos szomszéd állam durva megsértését látta a foglalásban. A nemzet s országgyűlési képviselője csak a miniszterelnök megnyugtató szavaira hitte el az occupatio gondolatának elejtését s midőn az mégis keresztül vitétt a miniszterelnök biztató szavainak ellenére, a kormánypárt válságos helyzetbe jutott.

Elhagyta a tehetséges pénzügyminister, Széll Kálmán, kinek pénzügyi sikerei még az ellenzék elismerését is kivívták, elhagyta a pártot néhány oszlopos tagja, és nem ment tájára a szabadelvű pártklubbnak több olyan tagja, a kiket a törzskarhoz számítottak. Az ellenzéki sajtó a leghevesebb modorban támadta meg a kormányt, melyet a legkomolyabb válság fenyegetett. Pulszky is ott volt a támadók sorában és erősen küzdött Tisza Kálmán politikája

ellen, nem mint képviselő, mert ekkor nem volt tagja az országgyűlésnek, az 1878-iki választások alkalmával fel sem lépett képviselőjelöltnek, de küzdött az uralkodó politika ellen mint publicista a sajtóban, mint szónok a választásoknál, mely utóbbi mozgalmakban rendszeresen részt vett. Ott volt annak idején a budapesti terézvárosi választásnál és nagy hatással beszélt Jókai ellen, ott volt a József-városrészt majd minden választásánál s mindenkor élénken agitált jelöltje mellett.

Mint publicista nagy tanulmányt írt Bosznia occupatioja s Andrassy és Tisza keleti politikája ellen. Habár ma önmaga is bevallja, hogy az occupatio kérdésében elfoglalt álláspontja hibás volt és tévedésnek nevezi a kormánynak akkori keleti politikája ellen folytatott erős támadását, mindamellett meg kell adni, hogy cikkeiben, miket e tárgyban akkor írt, a közhangulatot tolmácsolta. Élénk színekkel írta le bennök azokat az aggodalmakat, a melyek a birodalom népeit eltöltötték az occupatio miatt és sajnálkozó nyugtalansággal számítgatta a monarchia pénzügyeit megzavaró terheket, a melyeket a két tartomány elfoglalása és megszállva tartása okozni fognak. Az a nagyobb tanulmány, melyet A válság címmel e tárgyban írt, formai tekintetben egyike legszebb publicistái dolgozatainak. Pártpolitikai felfogás vonul ugyan keresztül rajta, de a politikai helyzet s az azt intéző államférfiak kitűnő jellemzésével találkozunk benne. Sok érdekes apró históriai tényt mond el a dolgozatban, a melyek kortörténeti adalékokul tekinthetők s subjectiv meggyőződésének nyílt kimondása mellett, több találó tárgyilagos ítéletet, a mik indokoltá teszik azt a nagy figyelmet, melyben megjelenésekor részesült.

Vezércikkei és egyéb politikai tárgyú dolgozatai is, melyeket ez időben írt, erősen pártszínezetűek voltak, sőt politikai célzatú színműve is éles gúnnyal ostromozza az uralkodó párt foggyakozásait és visszaéléseit. Ellenzéki szellem vonult keresztül ekkoriban iratain és egész magatartásán, mert nem értett egyet Tisza Kálmán rideg személyi politikájával s az e politikát jellemző őszinteség hiányával, mely sok dologban, de főként a keleti politikában, mást mondott és mást cselekedett, ígért, de be nem váltott, önző természetével pedig inkább elidegenített, mint bizalomra gerjesztett.

Politikai szereplése közben sem feledkezett meg azonban tanulmányairól sem. Egy nagyobb keleti utazást tervezett, mert régen vágyakozott már Keletre. Még mint ifjú tervezett nagybátyjával egy keleti utazást, de az az akkor ott uralgó kolera miatt elmaradt, helyette Nyugateuropa nagy városait tekintették meg. Hosszas vágyakozás után végre mint hatvan éves ember kis magán úti-társaságban csakugyan eljutott Keletre, hova fiatal lelkesedéssel indult meg. Tervbe volt véve az Al-Duna megtekintése is, mely Bázsiástól Orsováig hajón egyike a legszebb kirándulások-

nak. A Duna közepén kiálló Babagáj szikla, a magas hegyek közé szoruló keskeny Duna, melyen alacsony vízállásnál nagyobb hajók nem is közlekedhetnek, a Duna fenekéből kiálló sziklák, az úgynevezett Vaskapu, a szerb parton látható részletei a Traján útnak s viszont a bal parton végig húzódó Széchenyi-út mind érdekes látványosságok, melyek az egész vidéket a legszórakoztatóbb kirándulás helyévé teszik.

Orsován túl török földre jutott a társaság a mai Románia területére, honnan megállás nélkül Konstantinápolyba mentek. A zajos világváros, melyhez hasonlót Pulszky még sem európai, sem amerikai utazásaiban nem látott) sajtyszerű, különös hatást gyakorolt reá. Helyenkint elragadó tájképeket mutatott, festői vidékeket, gyönyörű kilátással, elbájoló szép fekvéssel, de semmit sem nyújtott abból, a mi az európai nagy városokat a tudomány és művészet szempontjából oly keresetté teszi az utazók előtt. Konstantinápoly maga faházaival, nyüzsgő vegyes embertömegével, a minőt sehol Európában együtt nem láthatni, sajtáságos életmódjával, mely teljesen elüt Nyugat lakójának életmódjától, szokásaitól, minden esetre megragadja az utazó figyelmét, de műgyűjteményeket, múzeumokat, a régi kor emlékeinek gondosan ápolat maradványait hiába keresnénk ott. Pulszky is hiába kereste az archaeologiai emlékeket, a képtárakat, mert ilyenek gyűjtésére a legújabb időkig nem gondoltak. A mi építészeti műemlék van is, az inkább merész kivitelével, mint stilszerű concepiójával tesz hatást. A régi építkezések el vannak hanyagolva, a mi restaurálás történt is, az ízléstelen, a romok, épületmaradványok pedig nem annyira a régi építkezés nagyszerűségéről, művészeti jellegéről tanúskodnak, mint inkább a lakosságnak, az értelmiségnek és a köznépnak általános érzéketlenségéről a történeti emlékek iránt. A modern paloták hasonlóképen nem a fejlett műízlés bizonyosságai, hanem a vagyonnal rendelkező szeszélynek, bizarr felfogásnak s a mindenben kifejezésre jutó keleti kényelemnek és fényűzésnek alkotásai.

Műtörténeti tekintetben tehát kevés emlékezetre méltó tapasztalást tehetett Pulszky Törökország fővárosában, de a mi megtekintésre méltó építkezést, néhány érdekes mozaikot és falfestészeti emléket talált, azt gondosan megnézte, megvizsgálta, feljegyezte magának, hogy azokkal is gyarapítsa tapasztalatainak, ismereteinek körét.

Annál nagyobb várakozással és több lelkesedéssel sietett Athénbe, az ó-kor legnevezetesebb népének s a mai Görögországnak is fővárosába. A mi Athenben modern, az mind különös érdekesség nélküli, még fekvése, vidéke is másodrendű, főleg az olyan utasra nézve, a ki Konstantinápolyból érkezik. Pulszkyt nem is ezek érdekelték, hanem lelkesedve látott azon nagyszerű emlékek után, melyek az ó görög nép fejlett fokú művészetéről

tanúskodnak. Athen nem a kéjutazók kiránduló helye, mert modern intézményei nem képesek oly kényelmet nyújtani, milyenhez a nyugat-európai szokva van, de az ókori tudományossággal és művészettel foglalkozók kincsbányának tekintik és lelkesedve járják be a több évezredek alkotások romjait, melyek máig is hirdetik az ó görög nép szellemi nagyságát. Az Acropolis, a Parthenon, az Erechteion még romjaikban is tanúságot tesznek róla, hogy oly népnek alkotásai voltak, melynek történetén nem hiában lelkesedtek nemcsak az ó-kor népei, hanem napjainkig a világ minden műveit nemzete.

Évszázadok óta rabolják, fosztogatják Athént építészeti és szobrászati műkincseinek maradványaitól, de azért még most is egy gazdag múzeum-város az, tele a classicus ó-kor legszebb emlékeivel, melyek büszkeségei és kincsei nemcsak Görögországnak, hanem általában a tudománynak és művészetnek, Miként irodalmi termékei ma sem szűntek meg tanulmánytárgyai lenni az összes műveit nemzeteknek, úgy képzőművészeti alkotásai ma is utánczolt példái a legsikerültebb modern műalkotásoknak. Természetes tehát, hogy a legélénkebb tudásvágygyal vizsgálta Pulszky az ó-kornak szeméi előtt levő legszebb műalkotásait és lelkesedve járta be azokat a helyeket, a hol egykor Solon, Pericles, Demosthenes, Aristides, Themistocles forgolódtak. Műtörténeti érdekekkel vizsgálta a tanagrai terra cotta szobrokat, az antik bronze öntvényeket, sőt mindent látni és ismerni akaró kíváncsisága még Pentelikus márványbányáiba is elvitte, a honnan a legszebb kövek kerültek elő. Megújult lelkében az a gyermekkori lelkesedés, a melylyel egykoron nővérének házi tanítóját leckeóráin hallgatta, főleg midőn ez a hajdani Görögország nagyságáról, dicsőségéről? beszélt. Visszagondolt gyermekkori iskolai tanulmányaira, midőn a görög hősökért lelkesedett. Maga elé idézte emlékezetben Plutarchost, ki életrajzaiban mintaszerű emlékeket állított az ó-görög nép nagy férfiainak, eszébe jutottak Xenophon és Thukydides s egész versek kerültek ajkára az Iliásból és Odysseiából. Lelke előtt álltak Phidias és Praxiteles, kikért egész életén át lelkesedett s merengve gondolta át műtörténeti tanulmányainak folyamatát, melynek oly sok részlete fűződött ahhoz a földhez, a melyen ő most járt, a melynek levegőjét most szívtá.

A kíváncsiság és tudásvágy, valamint a kedvezően összehatózó körülmények nemcsak az írott történelem emlékeinek megismerését tette lehetővé, hanem a mythos korába tartozó legendák és hagyományos tettek színhelyének meglátogatását is. Megnézte Perseus és Herakles korának hírneves városát Tirynt, ott volt Mykeneben, melyet már Thukydides is csak romokban látott, bejárta Klytaemnestra és Aegistos tartózkodási helyét, áthaladt a kapun, a hol Orestes találkozott Elektrával, sa melyen Agamemnon visszatért Trójából, és a hatvan évet meghaladott

tudós a fiatal kor lelkesülésével magyarázta környezetének a legrégibb őskor mesés történetét ott, a hely színen, melynek minden talpalatnyi területe classicus emlékek őrizője. Csak Olaszország műkincseinek tanulmányozása közben ébredt gyönyöre ért fel azzal az élvezettel, melyet lelkében Görögország legrégebbi történetének emlékei keltettek.

Görögországból ismét Olaszországba ment, egyenesen Flórenczbe, hol oly kedves emlékü idöket élt át, hova az ottani műemlékek mindig vonzották. Végig járta ismét a jól ismert képtárakat, gyűjteményeket, de még ezúttal sem utolszor, mert műértő lelke mindig gyönyört talál a művészet remek alkotásaiban. Flórenczből Velenczébe tért s itt folytatta élvezettel tanulmányait, mert a tanulmány neki mindig élvezet volt. Szerette az aesthetikailag szépet megnyilatkozásának mindennemű formájában s ha még annyira ismert műremek került is szemei elé, mindig talált rajta gyönyörködötöt, soha nem érzett még ilyenkor sem unalmat.

Visszatérve keleti utazásából ismét előbbi megszokott életét követte. Nemcsak tanulmányai és a politika között osztotta meg idejét, hanem a társas élet örömeitől sem vonult vissza. Megújította vendégszerető házánál a hagyományos szombati estélyeket, melyek még külföldön is emlegetett hírneves szalonná tették a múzeum igazgatójának barátságos lakását. A szellem arisztokratáinak találkozó helye volt Pulszky Ferencz szalonja sok időn keresztül, a hol a legkülönbözőbb társadalmi állású egyének kerestek és találtak kellemes szórakozást. A szellemes kalocsai érsek, Haynald, a szakavatott műtörténész-püspök, Ipolyi, a múzeum tudós könyvtárnoka, Fraknoi, a hírneves régész, Römer Flóris, gyakran találkoztak itt közéletünk minden terén működő kiváló férfiakkal. írók, tudósok, politikusok, művészek rendes látogatói voltak a múzeumi igazgató szalonjának, a hol a leggyakrabban lehetett egy-egy külföldi tudóst is találni, mert ha külföldről valamely tudós Budapestre jött, annak rendszerint Pulszky Ferenczhez volt ajánló levele, s ha nem volt ajánló levele, akkor is Pulszkyt kereste fel, a kit legalább hírből ismert.

Ekként ritkán volt estély a múzeumban, hogy egy-két idegen tudós vagy művész is ne lett volna ott, a kiknek a kedvéért aztán egész nemzetközi társalgás fejlődött ki, mert Pulszky maga és családja tagjai, minden idegennel azoknak saját nyelvükön társalogtak, így lett a múzeum igazgatójának lakása „európai szalon”, a hova bejutni nemcsak az előkelő idegen utasok iparkodtak, hanem a hazai celebritások is, kik a jó társaság után vágyakoztak. A társaság tagjai minden feszélyesség nélkül érintkeztek egymással, a hol a jó kedv derűséggel és szellemességgel volt együtt. A háziasszonyi tisztet Polyxena, a szellemes házi kisasszony vitte rutin-nal és szeretetreméltósággal, a mint ezt a külföld legelőkelőbb szalonjaiban eltanulhatta. S míg ő gyengéd figyelemmel

Pulszky Ferencz és második neje.

és szeretetreméltó fürgeséggel forgolódott vendégei körül, addig a házi úr a vendégek más csoportjának saját házi múzeuma értékes műdarabjait magyarázgatta, vagy a politikusok csoportjával disputált, vagy a tudósokkal elmerült valamely probléma fejtegetésébe. Nem volt itt pedánság, nem volt kimért feszesség, vagy egymásíránti udvariasság, hanem igazi magyar vendégszeretettel

párosult jó kedv, a hol szellemes ötletek és tréfák váltakoztak a komoly discussiókkal és kedélyes társalgással.

Pulszky Ferencz szalonjával példát akart adni a magyar társadalmi életnek a megszokottól eltérő berendezésére, a mint ő azt külföldön látta és gyakorolta. Egyébként is törekedett itthon, a Nyugaton Kelethez számított hazánkban, más életrendet méghonosítani, mely lehetővé tegye a munkaidő helyesebb beosztását és felhasználását s egyszersmind az egymásközi érintkezést és együttélést elősegítse. Terve azonban meddő kísérlet maradt, mint évtizedekkel előbb gróf Széchényi Istváné is, ki hasonlóra törekedett, de szintén eredménytelenül.

Múltak az évek, megritkultak az estélyek, később egészen elmaradtak; a gyermekek mind önállóságra jutottak mars ekkor, midőn eljutott abba a korba, a melybe Deák Ferencz még el sem jutva, sokkal korábban már, országosan csak azzal a titulussal volt emlegetve, hogy „öreg úr”, Pulszky Ferencz 72 éves korában, 1886. ápr. 29-én másodsor is megnősült. Aczélos idegzete, ruganyossága, testi és lelki erejének épsége, egész külső magatartása tiltakozott az ellen, hogy az Öregek közé számítsák. Hisz még ma is, nyolczvan éves korában tömött hajfürteivel, melyekben csak elvéte” van egy-egy ősz hajsza, fürgé járásával, élénk taglejtéseivel, sőt akárhányszor hirtelen fellobbanó szenvedélyességével meghazudtolja korát. Ez az egyetlen nyilvános hazugsága, pedig életének java részét a diplomatia terén töltötte.

Hetvenkét éves korában vette nőül Geszner Rózát, ki iránt állandóan a leggyöngédebb ragaszkodást, őszinte szeretetet tanúsít. Nyolcz éve, hogy háborítatlan egyetértésben élnek együtt zajtalanul, csendesen, csaknem teljes visszavonultságban. Nyolcz éve csaknem mindennapi szemlélője vagyok e békés családi együttélésnek, nem látva mást, csak a gyengéd szeretet nyilvánulását a férj részéről, a figyelmes és gondos örökösét férjének minden lépése iránt a nő részéről, a legtakarékosabb életmódot és a fényűzésnek teljes mellőzését mindkét részről. Én láttam a súlyos betegséggel küzdő férjnek hónapokig tartó aggodalmas állapotát s későn és korán, nappal és éjjel a szüntelen körülötte forgolódo, gyöngéd szeretettel, önfeláldozással ápoló hitvest, ki meg nem törve az átvirasztott éjek álmatlanságától, bele nem fáradva az állandó izgalommal járó ápolás nehézségeibe, könnyező szemekkel, de reményt nem veszítve, teljesítette hitvesi kötelességét. Tanúja voltam oly családi jelenetnek, a midőn az anyagi gondok zaklata borítá a férj homlokára s láttam, miként távolítja el e borítá a nő gondos takarékosága, számítása, sőt, ha kell, nélkülözése, csakhogy ne érezzen gondot, bajt, kedvetlenséget a férj, kinek kényelmessé, örömteljessé, bútalanná tenni az életét, hitvesi feladatnak tekinti a nő. Látom e feladat sikeres teljesítését évek óta, és értem és érzem a férjnek alább következő soraiban nyil-

vánuló őszinte szeretetét és ragaszkodását a nőhöz, hitveséhez, kinek emlékkönyvébe ezt írta:

Hosszú életemben a sors hullámai bot
 egekhez emelked, bot mélységbe süllyesz-
 tetek. Elvertem és szenvedtem, se-
 gállam, több kevesebb sikerrel, hazámra,
 a tudományra, embertársaimra,
 és bot diszkrétire, bot közönyre bot
 hátállanságra találtam, de nincs
 okom panaszra, mert élttem alkonyát
 szerelmed napja aranyozta meg.

Jan. 15. 1889

Szerető férjed
 Pulszky Ferenc

Philosophiai megnyugvással tekinti ma már maga körül Pulszky Ferenc a világot és az emberiséget. A maga részére senkitől semmit nem vár, nem kér, nem sürget. Nem hirdetteti érdemeit, nem hajszolja senkinek elismerését, nem vágyakozik semmiféle újabb dicsőségre vagy kitüntetésre, minek is vágyakoznék, volt része bennök bőven. Egy vágya van még, hogy félben levő nagy munkáját, a mely különben már a befejezéshez közeleg, bevégezhesse. Úgy véli, hogy ezzel még tartozik állásának. Még nem érzi magát felmentve sem hivatala, sem ambíciója kötelezettségeinek teljesítése alól, még mindig vannak megoldandó tervei, még mindig vannak betöltendő céljai. Akaratereje még most sem fogyatkozott meg, munkakedve még most sem lohadt le. Nem szereti az üres időtöltést még most sem, boszankodik még most is a korlátoltságon

és ostobaságon, mint Deák Ferencz, a ki mindig főfájásról panaszkodott, ha buta emberrel volt kénytelen társalogni.

Műérzéke még ma sem közömbös a művészeti remekművek iránt. Nyolczvan éves korában oly készséggel szánta rá magát egy nagy olaszországi utazásra, immár ötödször életében, mintha csak a szomszéd vármegyébe utaznék. Fáradhatatlanul járta végig Olaszország minden nagy városát s ki nem merült heteken át a múzeumok, képtárak, gyűjtemények, műalkotások vizsgálata- és magyarázatában. A római szent Péter templom bronce kapuját csak oly érdeklődő kíváncsisággal vizsgálta, mint a flórenczi keresztelő kápolnáét, melyet már Michel Angelo a paradicsom kapujának nevezett. Mint élő catalogue forgott minden múzeumban, minden képtárban, melyeknek csaknem minden darabját ismerte, a nevezetesebbeknek még helyeit is tudta, ha mégis valahol valami új darabot, vagy valami újabb szerzeményű gyűjteményt talált, érdeklődő tudásvágygyal vizsgálta azt végig a legaprólékosabb részletekig. Bámulatosságot tudott túrni éhséget, szomjat, fáradtságot, ha kedvelt gyűjtemények között járhatott, kelhetett, nem tarthatta vissza hőség vagy zivatar az előre megállapított vizsgálódás teljesítésétől, még a tengeri vihar sem csigázta el annyira sem, mint bennünket, fiatalabb környezetét. Hat hetet töltöttünk együtt Olaszországban s őt még csak az út fáradalmi sem viselték meg, üdőbb mozgékonyssággal érkezett vissza, mint a minővel távozott. A képtárak, múzeumok bennünket kifárasztottak, őt felvillanyozták, mi kimerültünk a gyűjtemények szemlélésében, ő nem fáradt ki a magyarázatban. Ilyen szívós testi ereje és ilyen fáradhatatlanok lelki tulajdonai.

Mióta megszűnt a törvényhozásnak tagja lenni, azóta kevesebbet érintkezik a politikai körökkel, érdeklődése ugyan nem szűnt meg még ma sem a politikai mozgalmak iránt, melyeket állandó figyelemmel kísér, sőt mint publicista koronként hozzá is szól a napi politikához, időnkint el-eljár a szabadelvű pártkörbe is, hol már a nálánál ifjabb generatiót is az öregek közt találja, de rokonszenve inkább a tudományos körökhöz vonzza. Rendes látogatója az Akadémia összes üléseinek, a saját osztálya ülésein pedig rendszerint elnökölni szokott. Hűségesen eljár a Történelmi Társulatba, gyakrabban a Kisfaludy Társaságba. Rendesen ott van a Régészeti és Embertani Társulat felolvasó ülésein s a Képzőművészeti Tanácsban, melyek mindegyikének munkakörében ma is osztozik. Nem vonja ki magát semmi teendő alól, nem menekszik a reá háruló köteleességek elől, sőt példaszzerű az a buzgalom, melylyel minden feladatát rendszeren végzi, ritka az a pedáns szigorúság, melylyel a munkafelosztás elvét érvényesíti. Mindenütt ott van, hol állását vagy szaktudományát képviselnie kell, semmit el nem mulaszt, a mi hátrányára volna hivatala akár méltóságának akár köteletségének.

Ezt az érdemekben bővelkedő, hosszantartó s mindig pontos és szakadatlan munkásságot nem is hagyhatták íróársai, a tudományos testületek, a melyeknek Pulszky régi munkás tagja, általános érdeklő megemlékezések nélkül folytatódni. Írói munkásságának ötvenedik évfordulójára, mely egyszersmind születésének is hetvenedik évfordulója volt, díszes ünnepélyt rendeztek az Akadémia dísztermében. Megjelentek itt mindazok a testületek, a melyeknek Pulszky Ferencz tagja s örömmel, lelkesedéssel üdvözölték a fél-század munkássága alatt ki nem fáradt, nagyérdemű tudóst, az életének hetvenedik évét teljes erőben megért férfiút, kit nem búcsúztatni kívántak a munka pályateréről, hanem a kitől még akkor is buzdítást, példát akartak venni a szünetet, pihenést nem ismerő tevékenységre. Ott volt az ünnepélyen az üdvözlő küldött-

ségeken kívül Pulszky tisztelőinek nagy száma a politika, tudomány, művészet köréből, ott volt tekintélyes számmal a nagy közönség is, mely szintén sorakozni kívánt a népszerű tudós tisztelőihez.

Mélyen meghatotta Pulszkyt a tiszteletnek és a szeretetnek e gyengéd nyilvánulása személye- és az elismerésnek munkássága iránt. Melegen köszönte meg az üdvözlő küldöttségeknek, mindennikek a maga nyelvén, a személye iránt kifejezett rokonszenvet és megtisztelést, maga sem akart búcsúztatást látni az ünneplésben, hanem buzdítást a további munkásságra, melyet, hogy folytatni Fog, készséggel ígérte meg és ígérését meg is tartotta.

Az ünnepély részletei közül egyike a legérdekesebb mozzanatoknak az Orsz. Régészeti és Embertani Társulat ünneplése, melynek állandó és nagybecsű irodalmi emléke is maradt az ezen alkalomra kiadott emlékkönyvben. A díszes, nagy kötet érdekes archaeologiai dolgozatokból áll, melyeket a régiségtudománnyal foglalkozó tudósaink írtak, a kik közül számbavehető alig maradt el csak egy is. Az emlékkönyv díszes kiállítású és irodalmi értékű

emlék, méltó a kiadó társulat tudományos reputációjához s ünnepelt elnökének, Pulszky Ferencznek archaeologiai érdemeihez. Pulszky saját személyére nézve annál becsesebbnek tekintette az emlékkönyvet, mert régi barátjától, Henszlmann Imrétől, becses visszaemlékezéseket tartalmaz nagybátyjáról, Fejérváry Gáborról ennek könyvünkben is felhasznált kitűnő arczképével, a kinek emlékét ő máig is kegyelettel őrzi. Viszont irodalmi jelentőségű Pulszky Ferencz irodalmi munkásságának bibliographiai jegyzéke, mely nemcsak első nevével együttesen írt művelt sorolja fel teljesen, hanem saját önálló és nagyobb munkáin kívül kiterjeszkedik apróbb dolgozataira is.

A Régészeti Társulat másképp is emlékeztetéssé tette a jubiláris évfordulót. Érmét veretett elnökének arczképével, mely hű vonásokban tünteti fel a tudós férfiú arczvonásait, nevének és életkorának feljegyzésével.

Ha visszatekintett Pulszky ötven éves írói jubileuma alkalmával félszázados munkásságára és összehasonlítást tett az akkori, meg a harminczas évek irodalmi állapotai között, mindenesetre nagy haladást, óriási előmenetelt látott. Mindenekelőtt szemébe tűnhetett az, hogy őt, az ötvenéves író, egy nagy írói tábor veszt körül, a mekkora az olvasó közönség száma sem volt akkor, a mikor ő az írói pályára lépett. Eszébe juthatott, hogy a mikor ő írói pályájának kezdő korszakát élte, még talán a király helytartójának sem volt oly díszes palotája, mint a minő van az ő ötven éves írói működése idején a szegény magyar tudományoságnak, a hol az ő félszázados munkásságát ünnepelik. Gondolhatott arra, hogy akkor, a mikor ő íróvá lett, alig volt annyi magyar író és tudós a mennyi irodalmi és tudományos magyar társulat sereglett össze az ő ünneplésére ötven éves írói jubileuma alkalmával.

Mindez egy rövid félszázad alatt, a melyből pedig csak alig másfél évtized kedvezett a nemzet szellemi és anyagi fejlődésének, felvirágzásának. S ha számba vette az ő tiszteletére és ünneplésére egybegyűltek arczán az örömet, kik vele együtt örvendeztek a magyar író, a magyar tudós ünneplésén, ha gondolt rá, hogy nincs senki a nagy gyülekezetben, a ki irigyelné a tisztelet és hódolat nyilvánulásait, mert osztozik benne minden jelenlevő, mert büszke rá mindenik, hogy sorakozhatnak az elismert tudós tisztelőihez, a ki nevének és nemzetének két világrészben szerzett tiszteletet. Ha látta és számba vette Pulszky Ferencz mindezen jelenségeket, váljon nem fordult-e meg agyában a költő versének variánsa:

Magyar írónak születtem
Áldom érte sorsomat.

Pulszky Ferencz államférfíui, publicistái, írói és tudományos működésének méltatása.

Hazánk története nagy fontosságú eseményekben s a kiváló férfiakban még soha sem volt oly gazdag, mint a most folyó század első fele. Ezer éves történetünk ideje alatt hazánk sokféle küzdelmek és harcok színhelye volt, de soha a magyar vitézség nagyobb csodákat nem művelt, fényesebb diadalokat nem aratott, mint a századunk közepén lefolyt szabadságharcban; – pedig a történelem a magyar vitézségnek sok nevezetes diadalát jegyezte fel. Szellemi életünk történetéből sok fényes név emelkedik ki, melyeket nemcsak mi emlegethetünk büszkeséggel, de akárhányan közülük az európai művelt nagy nemzeteknél is számot tevő alakok volnának. Nagy hadvezéreken, tiszteletet és bámulatot keltő hősökön kívül tud fölmutatni történetünk koronként olyan tudósokat, írókat, szónokokat, államférfiakat, a kiknek tehetsége kiállja az összehasonlítást a nagy nemzetek akárhány ünnepelet fiának talentumával, de nincs korszaka történetünknek, a melyben a nemzet életét átalakító nagy események olyan bősége, a kiváló tehetségű férfiak oly nagy száma tűnnék fel egyszerre, mint a most folyó század első fele. Ez az időszak szülte és nevelte fel a magyar vitézség legdicsebb tetteinek hőseit, ebben a korszakban születtek és nevedtek fel a magyar szellemi élet legkiválóbb tehetségei, a kiknek munkássága teremtette meg az új Magyarországot, azt, a melynek közgazdasági, közműveltségi és alkotmányos élete össze sem hasonlítható nem is a régi, hanem még a múlt századi Magyarországéval sem. Nemcsak az események mozdították elő a tehetségek kifejlődését, hanem a nagy tehetségek adtak az eseményeknek is oly fordulatot, a miből nagy tettek, nevezetes idők származtak, melyeket a nemzet századok multjával is büszkeséggel emleget.

Különös kedvezése a Gondviselésnek, hogy egyszerre, egy időben oly férfiakat ad egy nemzetnek, a kik példájukkal a hazafiságnak mintaképei, munkásságukkal a köztevékenységnek buzdítói, irányzói, hazaszeretetükkel a nemzetnek kegyelettel emlegetett martyrai tudnak lenni. Államférfiak támadnak, akik a nemzet évszázados rabszolgaságának bilincseit széttördelni iparkodnak; hon-

fiak állnak elő, a szabadságnak apostolai. Költők születnek, a kiknek egyike méla keservvel éneklí, hogy:

„Mebűnhödté már e nép
A múltat és jövendöt...”

a másík hazafí lelkesedéssel hirdeti, hogy:

„Még jönni kell, még jönni fog
Egy jobb kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Százezrek ajakán.”

a harmadík elszántsággal dörgi a zsarnoki hatalom felé:

„Vagy visszavíja ős hazánk
Szabadságát karunk,
Vagy érte küzdve hű felek
Egyért s együtt halunk.”

Es mikor beáll az az idő, hogy annak az ősi szabadságnak visszavívására kerül a sor, ott áll a haláltól nem félő hadseregnek, nem is mögötte, hanem soraiban a modern Tyrtaeus, egyik kezében karddal, a másíkban lanttal és míg maga is bátran rohan előre a szabadságot fenyegető ellenség ellen, társait is buzdítja fennen énekelvén:

„A magyarok Istenére esküszünk,
Esküszünk,
Hogy rabok többé
Nem leszünk.”

És a míg költőink ihlett szavakkal dicsőítik a hazaszeretetet, buzdítanak a szabadsáért való lelkesülésre, komoly tudósok merülnek el a nemzet múltjának vizsgálatába s felidézík az ősi dicsőség és hagyományos erények emlékeit, hogy a múltak szenvedéseivel keltsenek reményt a jövendő boldogulásra. Politikusok fáradoznak a nemzet alkotmányos jogainak tisztázásán, hogy bebizonyítsák a magyar nemzet aspiratióinak, alkotmányos törekvéseinek jogosultságát.

Mint varázsütésre támadtak elő államférfiak, írók, tudósok, politikusok, kik azon fáradoztak, hogy a tespedésbe sülyedt nemzetet közönyös tétlenségéből felrázzák, hogy elavult szokásaiból kiforgassák és a civilizált modern nemzetek életmódjához szoktassák. Fáradtságot nem ismerő tevékenységgel igyekeztek közgazdasági állapotaink javítására, közműveltségünk emelésére, közszabadságaink biztosítására. Hazafias buzgalmuk minden erejével, tudományos munkásságuk tekintélyével törekedtek nemzetöknek, hazájuknak hírét, dicsőségét terjeszteni.

Ennek az emlékezetes korszaknak volt szülötte Pulszky Ferencz is, e korszak fényes szereplésű s kiváló hazafias szolgálatokat teljesítő férfiai között volt ő is, hazafias érzésével, munkabírásának egész erejével, tudományos képzettségének sokoldalúságával.

Zajtalan munkában élő szaktudósnak készült, és sorsa sok izgalommal s zaklatással járó politikai pályára sodorta. A tudományos kutatások iránti hajlama, valamint családi tradíciói csendes, nyugodt életpályát jelöltek ki számára és mégis szenvedélyes forradalmár lett belőle, kinek fejére elfogatási díj volt kítűzve s számára bitófa készítve.

Mint fiatal ember archaeologusnak készült, de a politikai események magukkal sodorták. Belekerült a legkomolyabb törvényhozási munkálatokba, majd mint diplomata teljesített nagyfontosságú szolgálatokat, közben hivatalos működésének szünetelése idején és a pihenés óráiban folytatta archaeologiai, műtörténeti tanulmányait, hogy később mint szaktudományának európai hírnevű képviselője és tekintélye emelkedjék ki a magyar tudományosság munkásai köréből, ki késő öreg korának pihenésre utalt korszakában is tehetségének minden erejével, tudásának nem fogyó tájékozottságával készítse el archaeologiai nagy kézi könyvét, mint a régiségtudományak alapvető művét. Egy szakadatlan munkásságban letelt hosszú életet él le állandó tanulmány, folytonos tevékenység közt, melynek minden mozzanata saját tudásának öregbítésére, hazája, nemzete hírnevének, dicsőségének növelésére volt szentelve.

Hazája határain túl messze országokban, idegen népek között hirdeti nemzetének a civilisatio terén tett haladását, két világrész nemzeteinél szerez becsületet a magyar névnek s mindenütt meggyőzően fejtegeti a magyar nép felvilágosultságát, fényes történeti múltját, tiszteletet érdemlő szabadságszerzetét. Születési előjogok –, családi tradíciók –, hatalmas összeköttetések nélkül, saját erejéből felküzdí magát a legtekintélyesebb állásokra s nevét üdvözlésekkel hangoztatják oly nemzeteknél is, a melyek a magyart hírből sem ismerték. Fejedelmek tüntették ki bizalmukkal, a világ leghíresebb államférfiai ajándékozták meg barátságukkal s a külföld tudósai évtizedeken keresztül Pulszky Ferencz révén érintkeztek Magyarország tudományos köreivel, kinek Kossuthon kívül ma is legismertebb neve van külföldön. Külföldi tudósok neki dedicálták tudományos munkáikat, külföldi társulatok sorolták tiszteleti tagjaik közé, a világ legnagyobb culturintézetei kérték ki szakvéleményét, hallgatták meg tanácsait, javaslatait.

Politikai szereplése nem kezdődött rögtöni népszerűséggel, mert a saját feje után indult s nem kereste a köztetszés zaját. Ez a vonás egész életén át megmaradt jellemében. Szavát és meggyőződését nem szerette alárendelni az úgynevezett közvélemény pressiójának, hanem kimondta mindig minden tartózkodás nélkül még akkor is, ha előre látta, hogy összeütközésbe jön a többség felfogásával, vagy akár a hatalom tekintélyével. De míg ezzel a magatartással egyrészt sokakat elidegenített magától, másrészt sokaknak elismerését megnyerte, kik a nyíltan kifejezett meggyőződés szavát meg tudták becsülni.

Komolysága és bátor fellépése már a pozsonyi országgyűlésen feltűnt, úgy hogy már ekkor nem átalították barátságukba fogadni a régebbi országgyűlések tekintélyes nevű követei sem, sőt megismervén alapos készülségét, alkalmat adtak neki több nagyfotosságú törvényhozási munkálatban részt venni. Nagyobb tekintélyre akkor tett szert, midőn mint a büntetőtörvénykönyv kidolgozására kiküldött bizottságnak egyhangúlag megválasztott tagja alapos előkészütséggel s lelkiismeretes buzgalommal teljesítette feladatát. Ekkor ismerte ki Deák Ferencz is behatóbban characterét, könnyű felfogását és éles judiciumát s őt bizalmas barátságába fogadta.

Kiváló jelentőségű volt politikai szereplése az 1848-iki mozgalmakban. Mint pénzügyi államtitkár Kossuth mellett nagyfotosságú munkakört töltött be. Mint kormánybiztos a zsidóellenes zavargásoknak ő volt megszüntetője s később is a kiegyezés utáni politikai szereplésében a leghatározottabban elítélte az antisemitikus mozgalmakat, melyekben ő mindig nemcsak az elfogult fajgyűlöletnek jelét látta, hanem a műveletlenségnek is oly nyilvánulását, melylyel, véleménye szerint, jó nevelésűek társaságában nem volna szabad találkozni. Amily merészen kiállt a megtámadott zsidóság védelmére, oly határozottan foglalt állást minden egyéb politikai kérdésben, ha nézete a közfelfogással nem egyezett is meg.

Éles judiciuma hamar felfogta az ellentétes dolgok közt fekvő megegyezést vagy a megegyezők közötti ellentétet s így beszédei megjegyzései rendszerint tele voltak szellemes élczzel, csipős hasonlatokkal, sokszor gúnyos sarcasmussal. Mert Pulszky valósággal élczes fő, kinek beszédeiből ritkán hiányzott a sziporkázó szellemesség, mely a kit csak ért csípett, égetett, sőt ha önmagát érte, önmagát sem kímélte. Ismeretes az a mondása, midőn a hírlapok megtámadták az akadémiát, hogy a kutya ugat, a karaván halad. Őt magát is érintette a csipős megjegyzés, hisz éppen akkoriban egyik legszorgalmasabb munkása volt a hírlapsajtónak. De ez a számítás nélküli közvetlenség, ez a részrehajlatlanság jellemző tulajdona az élez nyilvánulásának. Egészen más a humorista világnézlete, mint a szellemes élczelőé. A humorban több a stúdium, az élczen több az ítélet, a humorista komorságra hajlandó, az élczelő derült kedélyű; az önmaga iránt kíméletes, mást nem kímél, ez Önmagát sem kíméli; amaz másokat megnevettet, de ő maga nem nevet, emez együtt nevet a nevetőkkel. A humorista önmaga rovására soha sem kelt derültséget, Pulszky önmagát nevezte „vén csataló”-nak, „rhinoceros bőrűnek”, a kinek nem szabad a nyilvánosság csipkedései iránt érzékenynek lennie.

Az iratain előmlő szellemesség, az adomáiban nyilvánuló finom pointek közismeretűek. Ezért olvassa mindenki élvezettel könnyű stílusban irt vezércikkeit s hallgatja érdeklődéssel találó

adomáit, melyekkel egy időben a képviselőház folyosóin nagyobb hallgatóságot vont maga köré, mint benn a tanácsterem szónoka. Felolvasásai, melyeket az utóbbi időkben a fővárosi s vidéki társas körök estélyein hallottunk, soha sem voltak unalmasak, sohasem hiányzott belőlök a mulattató szellemesség, mert a derült kedéllyel párosult termékeny elme és nem a pedáns komolyság szüleményei voltak. Csevegésnek nevezte ő maga a felolvasásokat, melyek „a szellemes causeur” nevet szerezték neki.

Mint diplomata a legnehezebb viszonyok között teljesítette feladatát mindig ügyesen, sohasem tapintatlanul. Ez volt talán a legnehezebb szerepe életében. A machiavellismus nagyon nehéz feladat az önérzetes s a meggyőződését kimondani, nem eltitkolni szerető államférfiúra. De kötelességérzete nem engedte, hogy válogasson a haza érdekében teendő szolgálatokban. Oda ment, a hova a haza érdeke hívta, azt cselekedte, a mit a közjó, hazája érdeke parancsolt.

Bécsben mint államtitkár működött a király személye melletti minisztériumban, tényleg azonban ő vezette az egész minisztériumot, a mi azokban a mozgalmas időkben nem csak igen kényes, hanem igen nehéz feladat is volt. Nem bureaukratikusan teendőket elintézésre képezte feladatát, hanem valóságos diplomatai alkudozás, mely hol kéréssel, hol követeléssel, hol meg fenyegetéssel tudott csak várt eredményre jutni. Energiájának minden erejével sikra szállt a reactio fondorlatai ellen s a cselszövényt cselszövényvel, a fufangot fufanggal, az erőszakoskodást erőszakkal ellensúlyozta. Nem esett kétségbe soha hazájának jogai felett, melyeket szilárd elhatározással, nagy készültséggel védelmezett nemcsak Jellasich ellen, hanem a bécsi kormány, sőt a bécsi udvar ármányai ellen is. Nemcsak államtitkára volt a magyar kormánynak Bécsben, hanem nagy követe politikai ágense, népszónoka, publicistája, diplomatai közvetítője, egyszóval teljes hatalmú küldötte, a ki nem meghagyások és utasítások szerint végzi tisztségét, hanem hazafias érzése által sugallt legjobb meggyőződése, belátása, eszélyessége szerint. Gondja nem csak a haza belügyeit érdeklő dolgokra terjedt ki, hanem figyelemmel kísérte az összes európai államok politikai magatartását főleg pedig Ausztria politikai életének minden mozzanatát. Ott volt, a birodalmi főváros népgyűlésein, megjelent a tömeg politikai tüntetésein, részt vett a bécsi forradalom harcában. Nem félt a hatalom fenyegetéseitől, nem ijedt meg az uralomra jutott szenvedélyek féktelenségétől, volt bátorsága szembe szállni a veszedelmekkel, még életét sem remeggett kockáztatni.

Nagyfontosságú, államférfiúi tevékenységet fejtett ki a külföldi kormányoknál mint Magyarország diplomatai ügyvivője. Ha valaha szüksége volt a politikai bölcseség minden tapintatára, akkor erre Angliában kiváló mértékben szüksége volt, a hol hazájának el nem ismert legális kormányát képviselte. Minden elszí-

geteltsége daczára is fenn tudta tartani a hivatalos érintkezést az angol kormányval s ha diplomatai beavatkozásra nem vehette is rá az angol kormányt, hazája ügyei iránt annyi részvétet és rokonérzést tudott kelteni, a mennyi a diplomatai formaságokhoz kötött hivatalos működés nyilvános elismerésének hiányában csak lehetséges volt.

Nagyobb hatással működött mint az emigratio ügyvivője Olaszországban a piemonti kormányval, hol az olasz egység megalkotásának minden kiváló egyéniségével bizalmas összeköttetésben, barátságban élt. Olaszország s az olaszok iránt különben majdnem az elfogultságig terjedő ragaszkodással viseltetett. Az olasz államférfiak működéséről egy egész könyvet írt mesealakban, emlékiratban egy külön fejezetet szentelt Viktor Emanuelnek, Cavour-, Mazzini-, Garibaldinak, mint Olaszország egysége létrehozóinak. A legnagyobb elismerés hangján szól Viktor Emanuelról, a népszerű uralkodóról s elragadtatással kíséri a nagy szabadsághősnek, Garibaldinak minden tettet, minden lépését. Annyira megy a Garibaldi iránti tiszteletben, hogy felkeresi őt a caprerai remeteségében, tanácskozik vele megindítandó hadjáratáról, terveket szőnek együtt a Magyarországra teendő hadi expeditio felől, majd csatlakozik Garibaldi hadtestéhez, ki őt tábornoki ezredesnek nevezi ki, magaslató cikketek ir róla az európai és amerikai hírlapokba s háttartalan tisztelete jeléül legkisebb gyermekét a hős hadvezérről nevezi el.

Lelkesültsége ma is él még az olasz föld és népe iránt. Ma is rajongással beszél Flórenczről, hol letelepedni kívánt hazatérése előtt, ha amnestiát nem kapna, hova társadalmi összeköttetéseinek, műtörténeti tanulmányainak legszebb emlékei csatolják.

Mint emigráns mindig a legkiterjedtebb munkakörben dolgozott, tevékeny része volt a magyar emigratio összes mozgalmaiban s fáradhatatlan a reá bízott teendők pontos vitelében. Kétségbe nem vonható tény, hogy a magyar emigratio jelentékeny befolyása volt hazánk mai politikai helyzetének megalakulására, noha azt a célt, melyet maga elé tűzött, nem valósíthatta is meg. Más nemzetek emigránsai sem tudták keresztül vinni azokat az eszméket, a melyeknek ápolására, fejlesztésére egyesültek, mert egy nemzetnek felszabadítása a belföldi uralom zsarnoksága alól, idegen hatalom segítségével, sokkal nehezebb dolog, semhogy annak megvalósítása nagy pénz s véráldozatok nélkül könnyedén megtörténhetnék, e feltételeket pedig a magyar emigratio némi részben kilátásba helyezhette ugyan, de teljes bizonyossággal s megkívánt mértékben épen nem biztosíthatta. A magyar emigratio is tehát végcélját illetőleg épen úgy eredménytelen maradt mint az orosz, a lengyel, a spanyol, az olasz, – és mégis valamennyinél tekintélyesebb volt, több figyelmet, több rokonszenvet ébresztett, mind a hivatalos körökben, mind a nagy közönségnél, mert tagjai mélt-

tóságteljes magatartást tanúsítottak, önzetlen, hazafias buzgalommal dolgoztak, nem használva nemtelen fegyvert, nem lépve túl a tisztesség és erkölcs korlátait. Nagy tanulság rejlik a magyar emigráció történetében reánk s minden jövőendő nemzedékre. Megtanulhatjuk belőle, hogy sajnós annak a nemzetnek a helyzete, mely ideáljait nem valósíthatja meg a saját erejéből, hanem idegen hatalom segítségével tart számot. Belső forradalommal lehet a szabadságot megszerezni, de a küllháború nyomában inkább szolgaság ballag mint szabadság.

A mit azonban a magyar emigráció a népek rokonszenvében kivívott a magyar nép, a magyar haza részére, az felért csaknem egy győzelmes hadsereg dicsőségével. Soha oly lelkes tüntetés tárgya nem volt még Magyarország, mint a magyar emigráció fejének körútja alkalmával, soha a magyar nemzet története oly népszerű olvasmány nem volt külföldön, mint midőn arra a magyar emigráció vezetői hívták fel a közfigyelmet. Es e hangulatkeltésben, e tüntető rokonszenvnek felébresztésében Kossuth mellett legnagyobb része Pulszky Ferencnek volt, ki élő szóbeli előadásaival és hírlapcikkeivel egyaránt népszerűsítette a magyar nevet. Pulszky volt a magyar emigráció diplomataja és publicistája, ő folytatta az alkudozásokat az államférfiakkal, ő ismertette a nagy közönséggel nemzete történetét és a magyar ügyet a sajtó útján. Kétszer járt Amerikában s mind a kétszer lelkes tüntetések tanúja volt. Közbecsülésben részesült Londonban, bizalom környezte Turinban, köztiszteltben állt Flórenczben. Szóval a merre járt, a hol rövidebb vagy hosszabb ideig tartózkodott, megnyert mindenkit saját személyének szeretetreméltó modorával, s bizalmat keltett mindenkiben a képviselőre bízott ügy iránt komolyságával, eszélyességével és tapintatos eljárásával. Soha nem keltett neheztelet, mert soha senkit sem compromittált, soha nem kellett túrnie mellőzést vagy visszautasítást, mert soha sem volt tolaakodó. El tudta találni azt a mértéket, a meddig szabad volt mennie a sürgetésben, anélkül hogy akár lanyhának, akár követelőnek tűnt volna fel eljárása. Pedig a személyekről alkotott tárgyilagosa ítéletek mellett a személyi rokonszenv is befolyt működése irányának megállapítására; – így tudjuk, hogy nagyon kevés bizalommal viseltetett Napóleon császár és Cavour iránt, de kedvezően ítélte Viktor Emánuel felől es-rajongott Garibaldiért. A diplomatajának azonban nem szabad érzelmi politikát folytatnia és Pulszky mindig tudott eszével uralkodni szívéen. Diplomataiai szereplése nem hozta ellenkezésbe sem honfitársaival, sem azokkal az idegen államférfiakkal, a kikkel hivatalos érintkezésben állt, mert megbízatásait megszokta pontosan teljesíteni s egymáshoz nem tartozó dolgokat nem kevert Össze. Különbséget tett a hivatalos értekezés és magán társalgás a hivatalos jelentések és magán levelezés természete között, így tárgy és modor tekintetében mindig a kellő korlátok között mozgott.

Ezért voltak diplomatiái jelentései világos szerkezetű, szabatos állami iratok, viszont magán levelei kedélyes csevegések.

Diplomatiái működésének egyik legsajnálatosabb emléke reá nézve is a Kossuthal való meghasonlása, melyet azonban elvi nézeteltérések okoztak, Kossuth ellenezett minden egyezkedést Ausztriával, mert ő a felfüggesztett magyar alkotmányt belforradalommal és külső segítséggel akarta visszaállítani, Pulszky a sok csalódás után nem bízott ennek sikerében, ámde azért mégis közreműködött a külső segítségnek kieszközlésében, csakhogy ő ez} Garibalditól várta és nem Napóleontól s Cavourtól. Kossuth azonban Napoleonban és Cavourban bízott. E miatt nézeteltérés támadt köztük, mely teljes meghasonlásra vezetett, midőn Pulszky is Deák álláspontjához közeledett s a tisztességes kiegyezésben látta a függőben levő kérdések leghelyesebb megoldását, nem pedig a reményekkel kecsegtető, de bizonytalan sikerű külső fegyveres beavatkozásban.

Ha Pulszky diplomatiái tevékenységének értékét annak eredményeiben vizsgáljuk, azt a magyar emigratio tevékenysége eredményeivel kapcsolatosnak találjuk. A kitűzött végcélnt nem érték el, mert utópiákért fáradoztak, de közvetve befolytak a kiegyezés előnyeinek biztosítására és megszerezték a magyar nemzet számára a művelt népek rokonszenvét, melynek megszerzésében Pulszkyknak igen jelentékeny része van.

Másnemű, de szintén országos jelentőségű a kiegyezés utáni politikai életben való munkássága. Mint a Deák-pártnak, majd az ezt követő szabadelvű pártnak híve, négy országgyűlésen keresztül tagja volt a törvényhozásnak és mindenkor élénk részt vett a napi politika mozgalmában. Mint a felirati és pénzügyi bizottság tagja befolyt a legnagyobb fontosságú bizottsági tárgyalásokba, mindenütt hangoztatva a szabadelvű politika követésének és a fokozatos haladásnak szükségét. Buzgó védője volt mindig minden kulturális intézkedésnek, melytől közműveltségi állapotaink javítását várhatta. Noha a pártpolitika hívei közé sorolták, de ő soha vakon nem követte pártját, mert az igazsággal vagy meggyőződéssel ellenkező törekvések ellen állást foglalt még saját pártjával szemben is, azért nem ritkán nehezteléseknek is kitette magát, de ő azért semmit sem változtatott szokott modorán. Mind a mellett részt vett pártja bizalmas értekezletein s kimondta nézeteit a megoldandó kérdések felől nyíltan, keresetlen őszinteséggel, akár tetszett pártja főnökeinek, akár nem. Ezt a szókimondó természetét, mint maga is említi, sokszor felhasználták politikai barátai és ellenfelei, hogy ő általa tudassák egymással egymás elleni kifogásaikat. Másféle bizalmas megbízásokat is teljesített. Ő ment Rothschildhoz a vasúti költségek fedezése végett tárgyalni, Kerkápoly pénzügyminisztersége idején, ő ment Berlinbe tanácskozni Bismarck-kal és a német kormányval a magyar állampapírok értékének s ezzel a magyar állam hitelképességének elis-

mérése dolgában. Amellett a párt belső életét érdeklő tanácskozásokban, bizalmas értekezletekben csaknem hangadó szerepet vitt. Ott volt a Deák-párt és a régi balközép-párt között létesült fusio előkészítő tárgyalásaiban. Ő volt az, a ki a Wenkheinr Bélánál tartott tanácskozások alkalmával elejtendőnek sürgette Csengery Antal követelését, midőn ez Tisza Kálmántól tüzetes-programmot kívánt jövőendő magatartásának részletei felől is.

Mint a törvényhozás tagja négy országgyűlésen vett részt. Képviselte Szentest, Szécsényt, Gyöngyöst és Verbászt. Háromszor volt tagja és előadója a felirati bizottságnak. Mindhárom felirati javaslatában s előadói beszédeiben védelmére kelt a kiegyezés közjogi előnyeinek. Első ízben 1869 május 13-án választatott meg a bizottság tagjává Deák Ferenczcel, Zsedényivel, Horváth Mihálylyal, Bittóval és már május 20-án előterjesztette válaszfelirati javaslatát. Részt vett ezenkívül az országgyűlés minden nevezetesebb tanácskozásában. Többször sikra szállt a balközép-párt ostromai ellen, beszélt a bírák felelősségéről szóló törvényjavaslathoz, a képzőművészeti társaság költségeinek védelmére, a műgyetemnek a főváros balparti részére való áthelyezése érdekében, a budapesti rabbiseminarium felállításának szükségességéről, a kolozsvári egyetem kellő felszerelésének javára és ismételve s igen gyakran a nemzeti múzeum fejlesztése, valamint tisztviselőinek megfelelő javadalmazása érdekében stb.

Valahányszor a nemzeti múzeum ügye szóba került az országgyűlésen, Pulszky mindig kész szónok volt. Ha támadást intéztek ellene, vagy hiányait hozták szóba, Pulszky nem vonult vissza a támadás elől, megmagyarázta a hiányok okát, sőt ha más nem tárta fel a hiányokat, szóba hozta ő maga, hogy a törvényhozás tagjainak figyelmét állandóan lekösse a múzeum és annak ügye iránt s főleg hogy a múzeum költségvetésének emelését előmozdítsa. A múzeumról rendszeren úgy beszélt mint egy ressortminiszter a tárczája körébe tartozó intézetről, sokszor egyenesen a törvényhozástól, nem is a minisztertől kérve a fogyatkozások pótlására szükséges költségeket. Mindenki meg volt győződve, hogy a múzeum részére kért költségek nem fényűzési kiadások, maga Deák Ferencz is pártolólágg szólalt fel nyílt ülésben a Pulszky által sürgetett múzeumi költségek megszavazása érdekében. S a legtöbbször sikerült is Pulszkynek meggyőznie a törvényhozást követeléseinél szükségességéről és nagy befolyásával keresztülvinnie az intézet fejlesztésére kívánt költségek megszavazását. Nem hiába nevezték is Pulszkyt Deákkal, Csengery-vel „titkos kormány”-nak a felelős kormány mellett, a melynek hiába opponáltak.

Pulszky nagy befolyásának a törvényhozásnál és a kormány tagjainál köszönheti jórészt a nemzeti múzeum gyors fellendülését és nagy kulturális jelentőségre emelkedését. Az intézet anyagi helyzetének javítására mindent megtett Pulszky, a saját anyagi

helyzete javításáért semmit, pedig igazgatói fizetése tovább mint egy évtizeden át inkább csak tiszteletdíj számba mehetett, mint tiszti fizetés számba. De épen ez az önzetlensége felszólalásainak, kölcsönzött súlyt szavainak s mozdította elő a vezetésére bízott fntézet iránti jóakarat s meg nem fogyatkozó gondoskodás állandóságát.

Mint képviselőházi szónok mindenkor nagy figyelem között és érdekesen beszélt. Beszédeit sohasem a retorika szabályai szerint készítette el, mert mindenkor rögtönözve szólt. Azért szónoklati figurákat vagy a nyelvnek keresett irányi szépségeit beszédeiben hasztalan is keresnök. Nem törekedett soha külső, ünnepies hatásra, mégis általános érdeklődés mellett és nagy hatással beszélt, sőt beszédei sokszor félelmes hatásúak voltak, mert tele voltak szellemes fordulatokkal, csípős észrevételekkel, maró gúnnyal. Egy-egy éles közbeszólásával ellenfele egész beszédének hatását tönkre tudta tenni, viszont ha saját beszédeiben komoly argumentumokkal állt elő, azokat senki meg nem czáfolhatta. Legnagyobb tekintély volt a házban a külföldi parlamenti viszonyok ismeretében, senki az analógiák oly bőségével nem rendelkezett mint ő, senki jobban nem ismerte az európai államok parlamenti életét mint ő. Ámbár már ifjúkorában hallotta a legkitűnőbb magyar szónokokat, külföldön figyelmes hallgatója volt a legnagyobb parlamenti szónokok beszédeinek, ott volt Kossuth oldalán, midőn szónoklataival bámulatra ragadta az ékesszólás legnagyobb mestereit, ő maga egyiket sem utánozta beszédeiben.

Mint szónok is inkább a causeur, mint az ünnepies rhetor modorában beszélt. Nem kereste a pose-t, nem használt semmiféle keresett gestusokat, még hangjában sem volt meg az emelkedés és alászállás kiszámított alkalmazása, a nyomatékos hangsúlyozás meg a folyó előadás egyenletes váltakozása. Beszédeiben egyáltalán semmi külsőség, semmi pompa, semmi theatrális jelleg, nem volt, inkább a természetes egyszerűség pongyolasága ömlött el rajtok. A mint nélkülözték beszédei a külső hatás eszközeit, akként tartalmilag is különböztek a nagy hatásra számító szónoklatoktól. Nem volt bennök pedáns komolyság, nem doctrinaire fejtegetés, hanem világos, könnyen érthető magyarázata a tárgyalás alatt levő eszmének, minden történelmi bőbeszédűség, minden cziczomás szóvirágok nélkül. De soha sem hiányzott beszédeinek fűszere, a szellemes élez, itt-ott a találó gúny, sőt néha az erős persiflage.

Ha valaki személyi célzással szólt felőle, rögtön készen volt a csípős válaszszal, találékonysága a legnagyobb könnyűséggel vette észre ellenfelének gyöngeségeit, melyre a figyelmet ráirányozni, s ha kell, azt nevetségessé tenni, azonnal képes volt. Jártassága a parlamenti formaságokban képessé tette őt a szólásra legalkalmasabb helyzet és idő megválasztására s így fel-

szólásai soha sem voltak időszerűtlenek vagy tárgyaltalanok, az unalom pedig soha sem volt kísérője beszédeinek. Ha mondani valója volt, azt röviden ki tudta fejezni, egyetlenegy úgynevezett nagy beszéde sincs, még képviselői programbeszédei is csak magatartásának és az általános politikai helyzetnek rövid vázolására terjedtek. Általában Pulszky Ferencz ragyogó ékességek nélküli szónok volt, de tartalmas és élénk, a ki kerülte a hatásvadászatot, de azért sohasem beszélt hatástalanul, a ki nem gyönyörködött szónoki sikereiben, de a maga idejében a törvényhozásnak legszívesebben meghallgatott, mert legszellemebb szónoka volt.

Figyelemmel kísérvén parlamentaris életünk folyamatát, ha valamiben hibát látott, azt nem habozott hibának nevezni, ezért akárhányszor csak névleges tagja volt pártjának, vagy a pártok egyikéhez sem tartozott. Maga mondja egyik politikai tanulmányában: „ . . . Már fiatal koromban megtanultam a magam szemével látni s tulajdon eszemmel gondolkodni, és megszoktam nyíltan kimondani azt, a mit látok és tudok. Ez okból nem illem belé semmiképen a pártéletbe, hol a minisztert vagy pártvezért követni kötelesség; nem is vagyok azon hajlékony fafajtából való, melyből nálunk a minisztereket s nagy államférfiakat nagyolják ki. A kormányférfiak sokszor felkérték ugyan s nem köszönték meg szolgálataimat; de az esetről-esetre véleményöket módosító politikusok idejében nem lettem népszerűvé sem az országházban, sem a hírlapoknál.” S mondhatni, hogy valósággal soha sem kereste a népszerűséget, de azért még sem nélkülözte, mert közszereplésének minden jelentékenyebb mozzanata iránt érdeklődött a közönség.

Legtartósabb hatást mint publicista gyakorolt a közönségre. Mint publicista vonta magára először a figyelmet nálunk is, a külföldön is, e téren aratta első diadalait. Hírlapcikkei kölcsönöztek nevének legelőször tekintélyt s rövid idő alatt oly hírnévre tett szert, hogy nevét a külföldön is figyelem és elismerés környezte. Első dolgozata egy nagyobb német polemikus cikk volt a külföld akkor legolvasottabb hírlapjában, melyet nemsokára egy nagyobb történelmi dolgozat követett a legjobb magyar folyóiratban. Ezután hosszú sora következett a magyar és német nyelven írt hírlapi cikkeknek, melyek Pulszkyt rövid idő alatt a legismertebb nevű hírlapíróvá tették.

Politikai hírlapírodalmunk Kossuth Pesti Hírlap-jával jutott el egyszerre és váratlanul az időszaki sajtó legmagasabb fokára. Voltak ugyan azelőtt is hírlapjaink, vagy mint korábban nevezték „újságleveleink,” de a journalistika mai értelmében vett valódi politikai lapunk, csak a Pesti Hírlap-pal kezdődött, mely egyszerre meghódította magának az olvasó közönséget. A hírlapolvasás kezdett mindennapi életszükségletté lenni, különösen midőn Kossuth az általa megteremtett vezércikkekkkel napról-napra fel-

villanyozta a közönséget. Pulszky is sorakozott a Pesti Hírlap munkatársai közé s neve napról-napra népszerűbbé, ismertebbé lett. Azután is megmaradt a Hírlap munkatársának, midőn az már más kezekbe jutott, sőt megmaradt a napi sajtó munkásának napjainkig. Nevét ott találjuk mindenkor az egyes időszakok legolvasottabb hírlapjainak, folyóiratainak munkatársai között.

Hírlapírói tevékenységével akkor sem hagyott fel, midőn külföldre került, sőt mondhatni akkor lett csak igazán hírlapíróvá, mert a hírlapírás életfentartó eszközévé lett. Rendes munkatársa lett az angolországi és amerikai lapoknak s éveken keresztül rendszeres levelezője volt egyes angol lapoknak. Az a hírlapírói munkásság, melyet Pulszky az emigratio alatt kifejtett magyar publicista életében páratlanul áll. Négy-öt nyelven irt élénken, változatosan, lelkesedve és lelkesedést ébresztve, mert cikkeinek nagy része szerencsétlen sorsra jutott hazájának ügyeit tárgyalta. Volt idő, midőn Angliában egyszerre tizennégy hírlap részére irt vagy anyagot gyűjtött a mások által megírandó cikkek számára.

A német lapok közül főleg az Augsburger Allgemeine Zeitung, a berlini Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur, az angolországiakból a Daily News, a Philosophical Transactions, Chambers Journal, Examiner, az amerikaiakból a New-York-Tribune, a francziákból az Opinion Nationale es Temps, az olaszok közül a Diritto a magyarok közül pedig a politikai, szépirodalmi és tudományos közlönyök hosszú sora tanúskodnak arról az állandó munkásságról, melyet Pulszky az időszaki sajtóban kifejtett. Ha önálló művein kívül csak a hírlapokban elszórva megjelent dolgozatai összegyűjtetnének, ezek magukban véve is egy kis könyvtárt tennének ki.

Mint hírlapíró gyorsan és nagy könnyűséggel dolgozott, mert kiváló előnyök álltak rendelkezésére: széleskörű tudás, gyors felfogás, éles ítélet s a toll biztos kezelésének jó tulajdonsága. Tárgyai megválasztásához nem volt szüksége élénk phantasiára, mert a tényekből, a politika napi eseményeiből vette a legtöbbször tárgyát, hisz publicistánál az actualitás egyik főkellék. A miről irt, annak tárgyát előbb mindig átgondolta és csak azután fogott feldolgozásához, ekkor aztán elejétől végéig fennakadás nélkül írta le cikkét, soha sem kellett írás közben hosszsan elgondolkoznia, mert themáinak még részleteit is előre kigondolta. Ekként a cikkírásban oly könnyűségre tett szert, hogy utóbbi időben cikkeit fennakadás nélkül szokta ledictálni.

Mint író ő is, miként jelen századi irodalmunk munkásainak legnagyobb része, verseléssel kezdte pályáját. Az ifjúság ábrándos korszakában, a tárgyaltalan szerelem ömlengéseit epigrammákban, apró lyrai költeményekben fejezte ki. Az 1839-iki Emlény-ben van néhány ilyen apró költeménye a rózsáról, a rózsáról és szerelemről, Velenczéről, melyet valószínűleg első olaszor-

szági utazása alkalmával ért, midőn a város ódon falai közt annak történeti emlékei felett merengett. A boldogságot például a következő rövid epigrammában énekelte meg:

Boldogságából egy cseppet hullata isten
Földre, s lőn ifjúság, tavasz és szerelem.

Majd a következő évfolyamban verses népmondákat irt a felvidéki nép ajkán élő mesékből, melyeknek kulturhistoriai jelentőségére korán figyelmessé lett. A népies elemnek érvényesítésére költészetünkben ekkor még senki sem gondolt. Erdélyi a Népdalok és Mondák, Kriza a Vadrózsák című gyűjteményt még nem tették közzé. Költészetünkben ekkor csak a classical tárgyak és irány jogosultságát ismerték el, hisz Toldy Ferencz az irodalmi és aesthetikai kritikának akkori vezére még Petőfiiben, Aranyban, Tompában is csak epigonokat látott Berzsenyihez, Kölcseyhez, Vörösmartyhoz, Bajzához képest, kik a classicaízlésnek voltak főképviselei. Pulszky miként a politikában a demokratikus elvek képviselője lett, akként a népies elemnek jogosultságát a költészetben szintén elismerte, sőt sürgette. S mikor ezt Petőfi költeményeiben egész szépségében alkalmazva látta, a legteljesebb elismerés hangján irt Petőfi költészetéről. Egyike volt Pulszky a legelsőeknek, a ki kritikájában Petőfi költői lángelméjét elismerte, s míg akkoriban a nagy lyrikusnak csak gáncsolói vagy közömbös szemlői voltak, Pulszky az elsők között nyújtotta neki az elismerés koszorúját.

Mint az irodalom munkását ott találjuk Pulszkyt már fiatal korában az időszaki sajtó majdnem minden jelesebb vállalatánál. Írt Henszlmann Vierteljahrschrift című német folyóiratába, irt Szalay Themis-ébe, a Társalkodó, Athenaeum, Életkép ek, Pesti Divatlap, Honderű, Szépirodalmi Szemle című lapok- és folyóiratokba. Irt az időnként kiadott albumokba, emlékkönyvekbe; így a Budapesti Árvízkönyv-be, a Kliegl-könyv-be, az Emlény-be, az Emléklapok-ba. Száműzetéséből való hazakerülése után ott volt majd minden kiváló folyóirat közreműködői között. Ott volt a Budapesti Szemle állandó munkatársai között, ott találjuk dolgozatait a Havi Szemlé-ben, a Századok-ban, a Magyar Könyvszemlé-ben, az Archeológiai Értesítőben, az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság időszaki vállalataiban, irt a képes heti lapokba: a Magyarország és Nagyvilág-ba, a Vasárnapi Újság-ba. Ezt a nagy kiterjedtségű publicistái munkásságot kívánta az akadémia megjutalmazni, midőn az 1894-ik évi nagy gyűlése alkalmával a publicistái munkásság jutalmazására kitűzött Bródy-féle jutalmat neki szavazta meg. Nem vonta meg támogatását a legutóbbi időkig semmiféle komoly irodalmi vállalattól, sőt utóbb egész sereg új irodalmi közlőnynek bemutatója, bevezetője lett

az irodalomba, mert méltányolt minden komoly irodalmi törekvést, buzdított minden fejlődő tehetséget. Nem volt meg jellemében soha a gőg, azért mindenki elfogultság nélkül közeledhetett hozzája, s hiányzik jelleméből az irigység, hisz koszorúit nem kell féltennie senkitől. Előzékenysége bátorító, példája buzdító hatású még ma is az irodalom ifjabb nemzedékére.

A mily nagy terjedelmű hírlapirodalmi – általában írói munkássága, oly változatos is tárgyára és irányára nézve. Önálló nagyobb tudományos munkái közül első helyen említendőek emlékiratai, melyek *Életem és Korom* czímen már eddig háromféle, két magyar és egy német, kiadásban forognak a közönség kezén. Nemcsak saját tanulságos és rendkívül érdekes élményekben bővelkedő életének rajza e mű, hanem valóságos történeti forrásmunka, mely a jelen század történetének legbecsesebb, legtanulságosabb adatait foglalja magában. Pulszky Ferencz írói egyéniségének csaknem minden vonása kifejezésre jut e műben. Megvan benne szerzőjének széles tudományos látásköre, sokoldalú képzettségének, szakadatlan tanulmányainak minden aprólékos adaléka. Éles megvilágításban tünteti fel a munka a forradalom előtti és az azt követő idők politikai életét, finom megfigyeléssel és gazdag adatkészlettel tárja elénk századunk legnagyobb politikai eseményeinek előzményeit, a küzdelem lefolyását, és a magyar emigratio történetét. Történelem, korrajz, históriai elbeszélés, tudományos értekezés, tárgyilagos autobiographia együtt e mű, mely elsőrangú a magyar memoire-irodalomban.

De nemcsak tárgyánál fogva érdekes és tanulságos e könyv, hanem irálya, szellemes előadása, az érdekes reflexiók mint szórakoztató olvasmányt is vonzóvá, kedveltté teszik. Sok történeti esemény megértését könnyítik meg a benne foglalt históriai adatok, számos kitűnő hazafinak és a birodalom ügyeinek alakulására befolyást gyakorolt államférfiúnak jellemére vetnek világot a benne elmondott tények, melyek először itt kerültek a nyilvánosság elé. Az események történeti tárgyalása, a korrajzi háttér, melylyel az egyes szereplő egyének munkásságát taglalja históriai jelentőséget adnak a munkának, melynek az az érdeme is megvan, hogy más hasonló memoire-ok létrejöttét eredményezte, mint a magyar szabadságharcz történetéhez való többé-kevésbé szintén becses és érdekes forrásműét.

Más rovatba tartozik, mert a szorosán vett archeológiai szaktudomány irodalmának gazdagítását mozdította elő: A rézkor Magyarországon című magyar, német és franczia nyelven megjelent műve, mely a tudományos körök által csak sejtett, de kétségtelen történeti tényekkel be nem bizonyított tényt derített fel, azt, hogy volt egy korszak az emberiség történetében, a mikor a bronce előtt a rezet használták a mindennapi élet szükségleteihez tartozó eszközök készítésében. E tudományos felfedezés

Pulszkynak már előbb is elismert tekintélyét egész Europa szakférfiai előtt még inkább emelte, A munka messzemenő kutatásokra szolgált ösztönzésül s forrásművévé lett a régészeti irodalomnak, és tárgya sok tudományos disputának, a melyek csak a magyar szakirodalom iránti elismerést növelték.

Nyelvészeti dolgozata A magyar képzőkről és ragokról szanszkrit nyelvtanulmányainak eredményeként tekinthető, mely azonban az összehasonlító nyelvtudomány mai színvonala mellett csak kísérletszámba vehető. Nem is a nyelvtudomány volt az ő terrénuma, a melyre mint dilettáns lépett, de a dolgozat bizonyosságot tesz végzett philologiai tanulmányainak komolyságáról, mint melylyel még a szakmájától távol eső idegen stúdiumot is felkarolta.

Nagyobb szerencsével, sőt hivatással munkálkodott a történetírás terén, a melyben ha nagyobb önálló munkát nem készített is, de kisebb történelmi dolgozataival határozott sikert aratott. Már mint fiatal ember figyelmet keltett az Athenaeum-ban megjelent czikkorozatával *Eszmék Magyarország története philosophiájához* czímen. Nem mint oknyomozó történetíró áll előttünk e műben, hanem első, a ki az egymástól távol eső történeti események között összefüggést keres s az előzmények és következmények logikai kapcsolatát fűrkészi, mert már mint fiatal ember jutott arra a gondolatra, hogy a história nem lehet az események véletlenül egymásra következő sorrendjének lelketlen rajza. E műve később némi átalakítással németül is megjelent bevezetésül nejének naplói előtt, miket az emigratio kezdetén adtak ki.

Világos ítéletekben bővelkedő korrajz az a kis füzet, melyben Martinovics és társai czímen elmondja a múlt század végén felfedezett magyarországi összeesküvés történetét. Rövid és praegans vonásokban rajzolja benne a XVIII. századi Europa helyzetét, midőn a fejedelmek és kormányok zsarnoki uralma forradalmi törekvéseket és összeesküvéseket támasztott.

Szépirodalmi Önálló munkái között nagy népszerűsége jutott A magyar jakobinusok című két kötetes történeti regénye, melyet eredetileg angolul irt s utóbb németre, francziára és magyarra is lefordítottak. A mű regényes alakban tárgyalja az imént említett művének tárgyát a Martinovics-féle összeesküvést s nem is annyira regény, mint inkább regényes alakba foglalt történet, melyet a mű írásakor még nagyobb homály fedett, mert az összeesküvés perre vonatkozó iratok és könyvek csak újabban kerültek elő. A regény, mely nem a phantasia szüleménye, mert tárgya megtörtént esemény, még részleteiben is alkalmazkodik a történeti hűséghez s gyakori reflexiók szövődnek keresztül az elbeszélésen, mind a mellett könnyű, mulattató olvasmány. Nincsenek benne se unalmas elmélkedések, se természetellenes vagy izgató kalandok, hanem költői józanság vonul keresztül az egész művön, érdekfeszítő előadással, mely az olvasó figyelmét állandóan leköti.

Egyetlen drámai műve a Felsülés című öt felvonásos vígjátéka megjelenésekor nagy zajt keltett a napi sajtóban. A színmű eleven rajzát adja a pártpolitika visszás helyzetének, s egyszersmind éles kritikát foglalt magában az akkori uralkodó politikai párt ellen. Színpadra soha sem került a darab, noha nincs benne semmi olyan, a mi akár technikai, akár politikai szempontból előadatását lehetetlenné tette volna. A darab élénk dialógusokban s a politikai élet mindennapi aprólékos cselofogásainak eleven ismeretével van írva, de nem drámaírói ambíció sugallta, hanem politikai czélzatosságból készült, ezért tekintették olvasásra és nem színpadra szánt műnek.

Útirajzai között egyike a legjobb e nemű munkáknak a még ifjúkorában írt angolországi naplója, mely 1837-ben Heckenastnál jelent meg németül *Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn* címmel, melyben élénk képet rajzol Anglia társadalmi, politikai, művészeti állapotairól, a mint azokat körútja alkalmával tanulmányozni alkalma volt. Kiterjeszkedik benne nemcsak magának Angliának, hanem Skót- és Irhonnak ismertetésére is. Szól az irodalmi viszonyokról, a műgyűjteményekről, végül összehasonlítást tesz Anglia és Magyarország között és sajnálkozva említi, hogy Magyarország mennyire ismeretlen föld minden intézményével a külföld előtt, pedig éppen megyei szervezete, melyet itt részletesebben ismertet, méltó a külföld figyelmére is.

A Budapesti Árvizkönyv-ben írt Úti Vázlatok, valamint a keleti utazásáról szóló cikkek két külön egymástól távoluló korszaknak munkálatai; amabban inkább a társadalmi és néprajzi adalékok, emebben az ókori régiségek ismertetései érdekesek. Élénk szemlélődés, tüzetes megfigyelés eredményei a dolgozatok, melyek megérdemelt figyelemben részesültek megjelenésük alkalmával.

Több munkája van, miket első nejjével együtt írt. Érdekes a többek között a *Read, white and black* című angol könyv, a melyet amerikai tapasztalataik felől írtak, mely több kiadást ért meg s németül is megjelent. Nejjének németül és angolul kiadott naplói elé, történelmi bevezetést ő írt, valamint az olasz földről írt regék és mondák közt is több az ő tollából folyt.

Irodalmi művei közül kiemelkednek azok az essayk, melyeket kortársairól, Eötvösről, Széchenyiről, Dessewffy Aurélról és Deákról írt. Ő maga is sokat tart rajok, mert nagy előszeretettel dolgozott rajtok. Nem rendszeres biographiák e dolgozatok, nem is panegyricus emlékezésedek, hanem a rövid keretben is hű karképet festeni tudó történésznek, s a jellemzéshez kitűnően értő Írnak rövid megemlékezései a század nagy államférfiairól, a kikhez őt őszinte hazafias tisztelet, többé-kevésbé meleg baráti ragaszkodás fűzött. Nem kíséri nyomról-nyomra az illetők élete folyását, nem írja fel nyilvános szereplésüknek még nevezetesebb csekkedeit

sem, de valamennyiüknek életéből tud oly fontos momentumokat említeni meg, a minőkből kinek-kinek hazafias érzületére, vagy eszejárására, vagy jellemének legfőbb vonásaira ráismerhetünk.

Eötvösről szóló cikkében érdekfeszítő részleteket mond el a gyermekifjú nevelése történetéből, a melyek világot vetnek a leendő államférfiú jellemére. Gróf Széchenyi István életéből kiválóan érdekes momentumokat hoz fel, a miket, csak mint a társaságában sokszor megfordult jó barát leshetett el. Tanulságos egyszersmind az a korrajz, melyet a XIX-ik század második negyedéről, vagyis arról az időről ad, a mikor Széchenyi munkásságának java idejét élte le. Kevés szóval, de tüzetesen jellemzi a grófot, a ki valóban nagy volt, a történeti nagyság mértéke szerint, és gróf tetőtől talpig, azaz aristokrata mágnás, tele nagyúri passiókkal de egyszersmind komoly munkakedvvel, eltelve a nagy világ ismereteivel anélkül azonban, hogy az internationalis szokásoknak hódolt volna csak, vagy érzelmeiben a világpolgárságig jutott volna. Azok a jellemzetes történeti adatok pedig, a melyeket a dolgozatba bebesző historiai tekintetből is figyelmet érdemlők. Például néhány vonással igazán hű képet rajzol a censuráról, melynek furcsaságairól a szabad sajtó korának szülötte alig tud magának tiszta fogalmat alkotni.

Gróf Dessewffy Aurélról s társairól irt megemlékezése szintén egyike az essaykben nem gazdag irodalmunk legjobb nemű dolgozatainak. Gróf Dessewffy Aurél politikai ellenfele volt, de eszes ember, nagyra hivatott államférfiúi talentum, kinek tehetsége iránt nem lett elfogulttá eltérő politikai hitvallása miatt s rövid államférfiúi szerepéről történeti tárgyilagossággal emlékezik meg.

Legtöbb melegség ömlik el a Deák Ferencz felől irt dolgozatán. Rokonszenves szeretettel említi Deáknak már fiatalkori nyilvános működését, figyelemmel sorolja fel későbbi munkásságának nevezetesebb tényeit is és kiterjedten tárgyalja a kiegyezésre vonatkozó fáradozásainak és hazafias működésének páratlanul álló önzetlenségét és senkitől felül nem múlt bölcsességét. Tisztelte Deákot a hazafi igaz nagyrabecsülésével, szerette a jóbarát őszinte szeretetével, vonzódott hozzá a pályatárs buzgó ragaszkodásával. A mily bizalmasan érintkezett vele mindig életében, oly melegséggel emlékezett meg róla a rövid irodalmi emlékből, mit nevének szentelt.

Irodalmi tekintetben is a legjobban sikerült dolgozatai Pulszkynak ez essayk, mert tárgyaik kerekdedsége összhangban van emelkedett irályukkal, nyelvezetük gondos szabatoságával, általában formai tökélyükkel. Valamennyinek háttérét ugyanazon kor történeti rajza képezi, mégis mindegyikben más-más mozzanatot tud kiemelni, anélkül, hogy ismétlésekbe bocsátkoznék, vagy hogy homályban hagyná a mozgó eszméket, a melyekkel alakjainak működése kapcsolatos. Minden egyes alakját megfelelő

pedestálra helyezi, a minő kinek-kinek szerepléséhez és egyéniségéhez illet. Jellemrajza pedig valamennyinek találó és sikerült. Apróbb dolgozatai a legváltozatosabb tartalmúak. Már ifjúkorában egy sereg tudományos, irodalmi s vegyes tárgyú kritikai cikket írt elszórva a lapokban és folyóiratokban s e munkásságát később is folytatta. A magy. tud. társaság Évkönyveiben közölte akadémiai székfoglalóját, értekezett a vörösvágási nemes opálról, az írás eredetéről, a múzeumokról, a műgyűjtemények hasznáról, a nemzeti múzeum kincseiről, a kelta uralom magyarországi emlékeiről. Ismertette a magyar könyvészeti kiállítást, az ötvösműkiállítást, a történeti irodalom újabb termékeinek egész sorát. Ha valahol az országban ásatások alkalmával érdekes történeti leletre bukkantak, ő volt az első, a ki a feltalált tárgyakat ismertette. E nemű apró dolgozataiból egész gyűjteményt lehetne összeállítani. Érdeklődvén nemcsak politikai-, hanem egész közéletünk minden mozzanata iránt, egész sereg alkalmi cikke van, melyekben a felszínre került eszmékről, társadalmi, tudományos, politikai, művészeti mozgalmakról szól, vagy mint hírlapíró, vagy mint valamely társulat elnöke, tagja, felolvasója, mert egész lelkét, minden idejét a közéletnek szentelvén, annak minden változatairól, eseményeiről tudomást vett, sőt nem késett felőlük ítéletet mondani, ismertetésökre, módot, alkalmat keresni.

Mert mindenről tudott, mivel mindenütt ott volt, egy sereg közművelődési intézménynek megpendítője, támogatója, létrehozója lett. Ő buzgólkodott az ötvösműkiállítás létrehozásán, a magyar könyvészeti kiállítás létesítésén, ő rendelte el a régi nyomtatványoknak időrendi sorozatban való kiállítását, a Corvinamaradványok nyomozását és ismertetését. Az ő buzgalma és összeköttetései hozták Budapestre az anthropologusok és prae-historikusok nemzetközi congressusát, melynek elnöke volt, ő vezette ismételve a Történelmi Társulat és a magy. orvosok és természettudósok vándorgyűléseit, az írók és művészek társaságának kirándulását, ő szerezte meg a múzeumnak a régi czéhek levelesládáit, a régi magyar nemes családok levéltárait. A hol valamely közérdekű kulturális mozgalom keletkezőben volt, ő mindenütt ott szerepelt, buzdítóként, pártoló, vagy pártfogóként. Segítette, gyámolította a vidéki múzeumokat, könyvtárakat, közművelődési intézeteket. Az ő buzdító példája, szellemi, sőt anyagi támogatása létesített egy sereg szaklapot, folyóiratot, melyek a magyar tudományosság előbbrevitelén fáradoznak. Az *Archaeologiai Értesítő*, a *Századok*, a *Magyar Könyvszemle*, a *Turul* mind tanúskodhatnak az ő tudomány szeretetéséről, buzgalmáról, lankadatlan munkásságáról. Egész gárdát nevelt a magyar tudományosság művelőiből; utaztatta a múzeum tisztviselőit hazai és külföldi könyvtárak, műgyűjtemények, levéltárak tanulmányozására, hogy fokozza kedvöket hivatalos munkakörükhöz, ébreszsze ambi-

tiojukat, nevelje szakképzettségüket. Két generatioja tudományos irodalmunk művelőinek az ő szárnyai alól került ki, ő ápolta buzdította tehetségüket, adott irányt, alkalmat kiképződésüknek.

1894. április havában volt huszonöt éve, hogy a Nemzeti Múzeum élén áll mint annak igazgatója. E huszonöt év nemcsak a saját élete alkotásainak leggazdagabb korszaka, hanem a vezetésére bízott intézet fejlődésének is mondhatni aranykora. Huszonöt év előtt, midőn Pulszky átvette a Nemzeti Múzeum igazgatását, az csak egy rendezetlen gyűjtemény volt, ma pedig világhírű intézet, melynek a népvándorlás korabeli gyűjteményei felülmúlják minden európai múzeumét. Ma minden osztálynak oly tekintélyes gyűjteményei vannak, hogy csaknem külön-külön valamennyi egy-egy nyilvános múzeumot tenne ki, az osztályok szakközlönyei s magas műveltségű szakképzett tiszti kara a szaktudományok fejlesztői- és képviselőiként tekinthetők.

Ha Pulszky Ferencz soha semmiféle téren nem szerzett volna is érdemeket, csak mint múzeumi igazgató, mindenkorra emlékezetes nevet biztosított volna magának a magyar közműveltség történetében. Henszlmann Imre három korszakra osztja a múzeum történetét s felölök a következőleg emlékezik:

„Nemzeti Múzeumunk első korszakát az 1838-iki árvízиг terjeszthetjük ki. Ekkor archaeologiai osztálya még jelentéktelen volt, a hozzá nem férhető becsesebb éremgyűjtemény és Ó-Budán talált feliratos, valamint elég gyarló alakos emlékkövek képeztek némi alapot. Látogatóinak a vezető szolga keveset mutatott, pár hosszú régi ágyút, ócska fegyvert, kipólyázott múmiát és két, még meglevő torz bustet

Az árvíz után kezdődött múzeumunk második korszaka Igaz, hogy régészeti osztályában most is a kút vízmedenczéjét római gyermek sarcophágnak keresztelték, hogy a meglevő XV. századbéli jó bronze-bustre, azaz valamely szentnek „caput” ereklyéjére Csák Máté nevét tukmálták, a „champs levé^u-t nem vájott, hanem domborodó (élevé) zománcznak mondták és egy római prismaticus fogantyút, melyen egyenes vonalban „Innocenti” volt olvasható, Innocent pápa pecsétnyomájának tekintették; et caetera graeca

A múzeum harmadik korszakát Te inauaráltad! Itt egyedül a régiségi osztályt tekintvén, gondoskodásodnak köszönhetni, hogy a praehistoricumok tárlata Európában elsőrangú lett, hogy a római feliratos köemlékek tára és azok magyarázata, kivéve a római gyűjteményt, a többi európaival versenyre léphet

Valósággal Pulszky Ferencz ez első nemzeti culturintézetünk-nél a Nemzeti Múzeumnál emelt magának ereznél maradandóbb emléket. A késő utókor is kegyelettel fogja emlegetni nemzeti büszkeségünket képező intézetünk nagygyá fejlődése érdekében tanúsított fáradozásának áldásos emlékét. S ha a hálás utókor

szoborral fogja emlékét megörökíteni, azt a múzeumban helyezheti el, hol az ő szelleme fog élni és uralkodni mindenkoron, rá is írhatja az emlékre el nem halványuló betűkkel: *v i v i t* et regnat.

Nagy szellemével arányban álló jószívűsége és nemes gavallér természete. Megszámlálhatatlan a jótékonyáságnak az a sokféle neme, az áldozatkészségnek mindennemű formája a melyeket egész életén át gyakorolt. Ideális lelkülete soha sem tudta az anyagi javakat értékük szerint megbecsülni és kellő számítással felhasználni, míg volt, nem csak egyedül élvezte, hanem részeltetett élvezésükben sokakat, a mikor nem volt, egyedül viselte nélkülözésének terheit. Azoktól sem kívánta a terhekben való osztozkodást, a kik legnagyobb mértékben járultak javai megfogyatkozásához. Hanem szívjósa, előzékeny gavallérsága még anyagi javainak megfogyatkozása alkalmával sem szűnt meg. Szerette a jólét örömeit megosztani másokkal is és szívesen csökkentette a szűkölködők nélkülözéseit. Szívének ezt a jó tulajdonságát nagyon sokan felhasználták és kihasználták. A mai világ gyakori emlegetések tárgyává tette mostani anyagi helyzetének különbözősét a régitől, de a világ nem tudja a jótékonyáságnak azt a kiterjedt mértékben való gyakorlását, melyben az ő egész élete úgyszólván eltelt; a világ nem tudja, hogy báró Eötvös József halálos ágyán hívatta magához Pulszkyt s akkor ajánlotta gyámolításába egyik jónevű magyar költőnk özvegyét, mit haldokló barátjának Pulszky készségesen megígért és ez ígérete neki ezrekbe került; a világ nem veszi számba, hogy Pulszky Ferencz mint a Nemzeti Múzeum igazgatója tovább mint egy évtizeden át olyan fizetést húzott, a mely nem haladta meg egy mai hetedik rangosztályú tisztviselő fizetésének legalsó fokozatát, pedig húsz évvel előbb már államtitkár volt. És ő e fizetés mellett még az országos képtár igazgatását is elvállalta, a mellett repraesentálta hivatalát, tudományos állását itthon és a külföldről gyakran hozzánk érkezett tudósok és testületek előtt úgy, hogy nemcsak ő maga lehetett büszke rá, hanem büszkélkedhattünk benne mindnyájan.

Az 1885 iki országos kiállítást meglátogató francia vendégek elvitték hazájokba Budapest főváros tanácsa vendégszeretetének emlékét, de az anthropologiai és praehistorikus nemzetközi congressus tagjai csak Pulszky Ferencz révén ismerkedhettek meg a hagyományos és büszkén emlegetett magyar vendégszeretettel. A hetvenes és nyolczvanas évek időszakában a magyar tudományosságának és művészeteknek képviselői nem kaptak alkalmat ismerkedő társas egyesülésre sem a magyar kormány előkelőinek, sem a magyar aristocratiának termeiben, de Pulszky Ferencz szalonjáról a berlini lapok is magasztalással szóltak. Es e szalonélet rendezésének és fentartásának célja nem a hiú és szellemtelen mulatozás volt, hanem a nyugateurópai művelt társasélet meghonosítására

való igyekezet. A gróf Sándor Móricz- és herceg Eszterházy-féle nábob virtuskodások hízelegtek nemzeti hiúságunknak, de a társas élet művelt szokásainak meghonosítására irányuló törekvések iránt nem volt érzékünk. Pulszkynak a magyar szalon megteremtésére vonatkozó törekvései csak gróf Csáky Albinnéban találtak követőre, de az eredmény nem volt és egyáltalában nincs arányban a reáfordított áldozatokkal.

Mert a *civilisatio* eredményei is követelnek áldozatot, nemcsak erkölcsi, szellemi, hanem anyagi áldozatokat is. Pulszky Ferencz egyik nemű áldozat alól sem vonta ki magát, ha a művelődés előmozdításáról volt szó. Szétesztotta szellemi kincseit és nem kímélte anyagi értékeit, hogy részese legyen a magyar műveltség terjesztésének minden körben, minden irányban. Nem tartotta elégnek csak a szaktudósok taborának nevelését, hanem műveit társadalom létrejöttén is fáradozott, mert látta, hogy a „*savoir vivre*” tudománya nálunk ismeretlen. És sajtószertű, e társadalmi tudomány fejlesztésére a vendégszerető, lovagias magyar nemzetből nem egy alföldi nábob vállalkozik, hanem egy felvidéki a középbirtokosnál is korlátoltabb vagyoni viszonyok közül származó lutheránus nemes ember, ki egymaga többet tett nemzetünk európaiasodására, mint egy országrész nagybirtokú nemessége, s a társadalmi és vagyoni helyzet előnyeivel rendelkező *aristocrazia*.

Illik, hogy feljegyezzük a történetírás számára egy történeti alak életének még aprólékosabb mozzanatait is, melyek lelkének, érzületének, egyéniségének kellő megvilágítására adatokat nyújtanak, mert az igazság nem egyoldalú felfogásból, nem tények tendenciosus felsorolásából deríthető ki, hanem a lelki élet minden nuance-ának feltüntetéséből, csoportosításából, a tényekből folyó tárgyilagos következtetésekből.

Megemlíttük már, hogy lelkének egyik legszebb vonása az a nemes jószívűség, melyben a szájalom és könyörület mindenkor megnyilvánult^ valahányszor nyomort látott, vagy nélkülözéssel találkozott. Evek során át mily sokszor voltam tanúja, hogy levelet hoztak be, átfutotta, kivette tárczáját és öt forintos bankjegyben adta meg a választ. Nem volt közczélra kibocsátott aláírási iv, könyöradományokat gyűjtő jegyzék, a melyekről az & neve hiányzott volna, egy kis vagyonra rúg fel csak az az összeg, a melyet humanitárius czélokra áldozott. Ha akár nevére, akár a vezetése alatt álló intézet részére sorsjegyküldemények érkeztek, nem volt rá eset, hogy meg ne tartotta volna, pedig a csomag' azonnal a papírkosárba vándorolt. Ma is tömegesen hevernek még asztala fiókjában a különféle jótékony célra rendezett sorsjátékok sorsjegyeinek felbontatlan csomagjai.

Mint ideális szellemi világban élő egyénnek nem volt érzéke soha, ma sincs az anyagi világ apró dolgai, értékei iránt. Mint genialis ember tudta magát mindennemű helyzetbe beleélni, nem

igen érezte ő sem a bőséget, sem a hiányt. Midőn a forradalom után vagyonát elkobozták, fel sem vette, hogy nélkülözéseket kell túrnie. Eltúrte. Midőn életfentartásból dolgoznia kellett, dolgozott úgy, mintha egész életében mindig tollából élt volna. Soha nem voltak költséges szenvedélyei és soha saját személyére nézve semmi különös igényeket nem táplált. Élvezte azt, a mit sorsa és körülményei nyújtottak, s ha máskor mindent nélkülöznie kellett is, akkor is jó volt, az ellen sem fakadt ki.

A becsületesség útjáról soha le nem tévedt s mivel maga sokat tartott a becsületre, másokról is ugyanily véleménynyel volt. A genialis embereknek ez a könnyenhipősege szintén egyik oka lett az anyagi helyzetében beállt változásnak. Valakiért nagy összegig jót állani csak anyiba vette, mintha egy ajánló levél alá írta volna a nevét. Bánta is Archimedes a római katonák pusztítását és vérengzését, csak az ő köreit és számadásait ne zavarja senki. Egy sereg ma érvényesített követelésnek eredetét se tudja, de mert ez ő neve is ott van, nem is kutatja honnan származott, kinek javára szolgált, egyben bizonyos, hogy nem ő élvezte, de azért minden felháborodás nélkül viseli aláírásának következményeit.

A századunk közepén lefolyt nagy események elsőrangú szerepvivői közül nagyon kevesen vannak már köztünk élő tanúi azoknak a dicsőségteljes időknek, nagyobb munkakörű, fontosabb tevékenységi kört betöltő Pulszky Ferenczen kívül egy sincs. S az a nymbus, mely fejét környezi, ma sem teszi elbizakodottá, vagy hiúvá. Nem hangoztatja dicsőségét, nem büszkélkedik érdemeivel. Megmaradt minden igények nélküli szerény tudósnek, csendes józsefvárosi polgárnak. Tudományszeretete még most sem lohadt le, érdeklődése a közügyek iránt még most sem szűnt meg. Az akadémia és tudományos társulatok ülésein ma is oly kedvvel vesz részt, mint akár félszázaddal azelőtt, a politikai pártkörben csak oly örömet forgolódik, mint mikor szereplő hőse volt a pártharczoknak. Az akadémiai tagválasztások épúgy érdeklik ma is mint a képviselőválasztások, s a polgári házasság törvényhozási vitája ép oly állandó kíváncsiságban tartotta, mint a tudományos akadémia nagy gyűlésének tárgysorozata, vagy valamely ásatásból előkerült archaeologiai leletnek tüzetes ismertetése.

A mint gondolkodása s tudományos lelkesültsége nem változott, akként maradtak meg régi életmódja és szokásai is. Mindig kerülte, ma is kerüli külsejében a cziczomát, a feltűnést, ma is ragaszkodik a józan egyszerűséghez és Ízléshez, ma is követi azt a megszokott mérsékeltséget, melyhez egész életén át mindig hű maradt. Távol áll mindenben a túlzástól, semmiféle téren sem jut szertelenségékgig. Classicus műveltsége bizonyos antik komolyságot ad egész lényének, magatartásának, mely egészen elüt a modern élet- és világnézetnek felületességei párosult modorától. Pedig ha valaki ismeri, bizonyára ő ismeri legalaposabban a modern világot

tudományos, művészeti, politikai és társadalmi életében egyaránt. Ő még merengéseiben vissza-visszamegy a classicus ó kor eszmévilágába, elmereng Tacituson, gyönyörködik Horatiusban, lelkeseedik a florenczi mesterek alkotásain, a mai nemzedékhez közelebb áll Shakespeare és Göthe, Vörösmarty, Petőfi és Arany, a mai nemzedék felbuzdul Kaulbachon, Matejkón, Munkácsyn.

És még sincs senki, a ki az antik műveltség mérlegelése mellett jobban méltányolná a modern civilisatio eredményeit mint ő, nincs senki, a ki jártasabb volna a modern nemzetek kulturájának történetében, mint ő, noha az ó kori műveltségnek egyik legnagyobb szaktudósa.

Ha végigtekint Pulszky Ferencz munkásságban és küzdelmekben lefolyt hosszú élete pályáján, bizonyára sok oly mozzanatot talál, a miket önmaga is hibának, tévedésnek, gyarlóságnak mond, hisz önmaga hangoztatta egész életén át mindig: nihil humánum a me alienum puto, de életpályája egész tervékenységeinek összefoglaló képét tekintve nyugodt önelégültséggel mondhatja el: eleget tettem honpolgári kötelességemnek, leróttam tartozásomat a magyar tudományosság iránt.

Magyarországnak csak egy Széchenyi-je, egy Kossuth-ja egy Deák-ja volt és csak egy Pulszky Ferencze van.

Ha majd Pulszky Ferencz nem leszen, akkor fogjuk csak igazán tudni és érezni, – ki volt.

